

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

1

1994

Вінцентій Липський. Розп'яття. Ікона XVII ст.

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

Історичний науково-популярний
та літературний журнал.
Заснований 1882 р.

НОМЕР ВИДРУКОВАНО КОШТОМ КИЇВСЬКОГО
ВІДДІЛЕННЯ ЗАКАРПАТСЬКОГО ЛІСБАНКУ

Головний редактор
П. П. ТОЛОЧКО

Редакційна колегія:

Ю. С. АСЄЄВ
О. І. БІЛОДІД
В. Й. БОРИСЕНКО
Я. П. ГОЯН
А. В. ДЕНИСЕНКО
(перший заступник
головного редактора)
І. М. ДЗЮБА
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ

С. З. ЗАРЕМБА
(заступник
головного редактора)
Я. Д. ІСАЄВИЧ
М. Ф. КОТЛЯР
В. С. МУЛЯВА
Ю. М. МУШКЕТИК
О. С. ОНИЩЕНКО
М. Ф. ОХМАКЕВИЧ
П. С. СОХАНЬ
Д. В. СТЕПОВИК
В. Д. ТУРКЕВИЧ
(заступник
головного редактора)

ЗМІСТ

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

2. Володимир Борисенко. Тернистий шлях державо-творення.

ДО ДЖЕРЕЛ

10. Микола Ханенко. Діаріуш, або журнал...
35. Віталій Сарбей. З недрукованої спадщини Миколи Аркаса.
40. Іван Курас. Слово про Михайла Слабченка.
44. Михайло Слабченко. Як судився малоросійський народ.

ПОЕЗІЯ. ПРОЗА. ЕСЕ

53. Василь Горленко. Аполлонові житниці. Публікація, післяслово та переклад Василя Туркевича.

ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

60. Юрій Джеджула, Євгенія Панкова. Жодної вільної хвилини... Портрет Володимира Науменка.
70. Тарас Головка. Людина із псевдонімом «Віра». Портрет Євгена Коновальця.

ДОСЛІДЖЕННЯ. РОЗВІДКИ

76. Володимир Замлинський. Батько і син Бантиш-Каменські.
83. Інна Федущак. Учень і соратник Михайла Грушевського.
94. Микола Виговський, Володимир Кучер. Закерзоння.
103. Володимир Ричко. «Кройніка» Феодосія Софоновича.
104, 108. Історична література. Нові книги.

САМІ ПРО СЕБЕ

105. Таїса Ківшар. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової.

УКРАЇНСЬКИЙ БОГОСЛОВ

110. Слово закличне і праведне. Проповіді та лист митрополита Василя Липківського. Публікація Арсена Зінченка та Леоніда Пилиявця.
123. Іоанн Швець. Золотава Покрова.
124. Анатолій Денисенко. Перший митрополит України-Руси Михайл.
126. Ігор Іванов, Єфрем Переяславський.

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

Володимир БОРИСЕНКО

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

(Історичний досвід XIV ст.)

Українська державність, зародившись у глибині віків, еволюціонувала від найпростіших до високоорганізованих форм політичної організації, переживала періоди піднесення й занепаду. Проте ідея власної державності ніколи не згасала в свідомості українського народу.

Свідченням цього стала й напружена боротьба за відродження і збереження державності після нищівної поразки Київської Русі у боротьбі з татаро-монгольською навалою. Під владою Золотої Орди опиняється і Галицько-Волинське князівство. Правила тодішнього державотворення були дуже прості — невелика держава не могла існувати довго: вона або розросталася територіально, політично та економічно, або повинна була зникнути з політичного горизонту. Тільки на початку XIV ст. з активізацією міжусобної боротьби золотоординських ханів перед Україною відкрились перспективи державного розвитку. Ними спробував скористатися галицько-волинський князь Юрій (бл. 1301 — бл. 1315). 1302 р. він послав на допомогу польському князю Владиславу Локетеку (брату своєї дружини) військові загоны. Але похід виявився невдалим, і Юрій втратив відвойовану батьком українську Люблінську землю. Він успішно діяв у мирній розбудові своїх володінь. За князювання Юрія розросталися міста й села, розвивалася торгівля і культура. 1303 р. була створена Галицька митрополія, що зміцнило міжнародний авторитет західноукраїнської держави, але послабило релігійні зв'язки з іншими українськими землями. Правління Юрія — це рідкісна доба спокою, багатства і слави Галицько-Волинської держави і міжнародного її визнання. Сам князь дістав королівський титул, що зміцнило статус Русі у політичному розкладі тогочасної Європи. Титул «король Русі» найбільше відповідав державотворчим процесам в Україні, оскільки відродження нової Української держави на західних землях відбувалося під природною назвою «Русь».

Сини Юрія Андрій і Лев (1315—1323), хоч і розділили між собою територію князівства, мали спільні політичні інтереси, діяли заодно. Вони підтримували дружні стосунки з правителями західних держав і тим самим забезпечили мирні умови життя для своїх підданих. Внутрішня стабільність стимулювала національне піднесення серед місцевої феодальної верхівки та її прагнення незалежитися від Золотої Орди. При цьому патріоти добре бачили власну неспроможність досягти мети і в своїх діях орієнтувалися на ті країни, які були готові виступити проти ханської держави і визнати правомірність державотворчих устремлінь української національної знаті. Такою країною стала молода Литовська держава.

На початку XIV ст. Литва набрала великої сили. Її територія розширилася далеко за етнічні межі — до Вісли, Німану й Двіни — за рахунок приєднання білоруських та частини руських земель. Після придушення сепаратистських виступів племен ятвягів і жмуди внутрішнє становище країни зміцніло. Водночас посилилася загроза її державному існуванню з боку німецьких рицарів, Польщі й особливо Золотої Орди. Спочатку ворожі, а потім добросусідські відносини між Литвою й Галицько-Волинською Руссю переросли в союзницькі. Вони були спрямовані проти зовнішньої агресії і мали на меті створення дружньої Литви Української держави.

Політичне зближення Галицької Русі та Литви закріпилося династичним шлюбом наймолодшого сина великого князя литовського Гедиміна (1316—1341) Любарта (Дмитра в християнстві) з дочкою Андрія Юрійовича. Союз галицько-волинських і литовських князів викликав протидію монголо-татарської влади. Хан Узбек (1314—1342) спершу підкорив собі незалежні кочові племена між Доном і Дніпром, а на початку 20-х років — і в пониззі Правобережної України. Незабаром надійшла черга Галичини і Волині. В жорсткій борні з Золотою Ордою Галицько-Волинська держава зазнала нищівної поразки. Князі Андрій і Лев у 1313 р. загинули в бою. З їх смертю припинилась династія Романовичів, яка так багато зробила для України.

Політичне становище українських земель кардинально змінилось. Князь Гедимін вважав Волинь володінням свого сина Дмитра-Любарта і з ініціативи місцевої знаті почав розширювати його на схід. Навесні — влітку 1324 р. українсько-литовські війська здійснили визвольний похід на Київське князівство. Напрямок удару був обраний не випадково. Незважаючи на занепад, Київ продовжував бути номінальним центром усієї Русі. Тому його зайняття мало б величезний вплив на розгортання визвольного руху в Україні. Важливу роль при цьому грало й свідоме прагнення частини київської аристократії позбутися чужоземного панування. Українсько-литовські війська оволоділи Овручем, Житомиром, поблизу Білгорода завдали поразки нечисленним загонам прибічників хана — київського князя Святослава, брянського — Романа, перяславського — Олега і луцького — Лева. Після символічного опору київські бояри заявили про підтримку переможців і визнали владу Гедиміна. Те ж саме зробила знать Вишгорода, Черкаса, Канева, Сліпорода та інших міст і містечок Подніпров'я.

За підтримку литовський князь зобов'язався повернути українським князям і боярам їх спадкові володіння, права і привілеї. Своїм намісником на Подніпров'ї Гедимін залишив сина Федора. Однак перемога була не повною. У 1324 р. у Подніпров'ї встановилося двовладдя. Поряд з адміністрацією баскака діяла адміністрація і литовського князя. Так почалося масове визволення українських земель з-під монголо-татарського іга. Водночас це був крок до створення загальноукраїнської держави.

Успіх союзників на Подніпров'ї був затьмарений подіями на заході України. Пропольськи настроєні місцеві бояри обрали галицько-волинським князем сина мазовецького князя Тройдена 14-річного Болеслава (1324—1340). Це вилилося у збройний конфлікт між Литвою і Мазовією. Тільки загроза агресії Тевтонського ордену змусила противників припинити чвари й 1325 р. укласти мир. За його умовами Гедимін відмовлявся від Волині, проте зберігав за собою густо заселену українцями Берестейщину і Підляшшя. Галицько-Волинська держава втратила свої землі в Північному Причорномор'ї й мусила визнати зверхність Золотої Орди. Князь Болеслав перейшов у православ'я, в честь свого діда по матері взяв ім'я Юрій і гарантував боярству збереження всіх статків, давніх прав, звичаїв та привілеїв.

Певний час Болеслав-Юрій II воював з Польщею та Угорщиною за Люблінську землю, але безуспішно. Намагаючись зміцнити своє становище, він протегував іноземцям — давав великі пільги зарубіжним купцям та ремісникам, оточував себе католиками, які відсовували національну знать від адміністративної влади. При цьому князь відступив від православ'я і став заохочувати навернення українців до католицизму. Це викликало масовий протест галичан. Бояри на чолі з Дмитром Дедьком організували змову і 1340 р. отруїли князя на бенкеті, а іноземців винищили, проголосивши Галицько-Волинським князем Любарта, тісно пов'язаного з Романовичами. Фактично його влада поширювалась тільки на Волинь. У Галичині запанували місцеві бояри на чолі з «управителем і старостою Руської землі» Дедьком. Так Галицько-Волинська держава розпалась на князівство Волинське й олігархічну автономну республіку Галичину. Хан Золотої Орди визнав Любарта верховним правителем і підтримував його в боротьбі проти Польщі та Угорщини. Польща при Казимирі (1333—1370) значно посилилась. Незважаючи на невдачу у війні з християнами і втратою в 1336 р. Помор'я, вона становила собою серйозну силу, яка ставила за мету анексувати українські землі.

Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст. (за М. Грушевським)

Зміцніла за цей час і Угорщина, яка поглинула Славонію, Хорватію, Болгарію, Валахію, Молдавію з Буковиною, а також українське Закарпаття. Саме Польща та Угорщина й почали активно зазіхати на роз'єднані західноукраїнські землі. 1340 р. угорсько-польські війська вдерлися в Галичину, оволоділи Львовом, та захопити увесь край не змогли. Запрошені Дедьком татари напали на Польщу й Угорщину і спустошили їх. Любарт поступово обмежував автономні права Галичини. У 1347 р. він остаточно її підкорив.

Непроста ситуація складалася і в релігійному житті колишніх земель Київської Русі. При всій могутності литовський князь не зміг, а може, не хотів захистити самостійне існування Галицької митрополії від великоімперських зазіхань московського князя Семена Івановича (1340—1353). В результаті інтриг московського митрополита Теогноста патріарший собор 1347 р. затвердив рішення про ліквідацію Галицької митрополії й прилучення її до митрополії Київської, а на той час власне Московської. Вирішальною підставою для цього стало брехливе повідомлення московського князя про небажання віруючих миритися з існуючим поділом. Діставши відповідну грамоту візантійського імператора Іоанна VI Кантакузіна, князь умовив галицького архієрея відправитися до Константинополя на церковний суд. У 1347 р. під приводом відновлення церковної єдності Русі Західна Україна була позбавлена власної церкви, а разом з нею і могутнього зняряддя формування релігійної та національної свідомості українського народу.

Політику Любарта по зміцненню Волині й Галичини активно підтримував новий великий князь литовський Ольгерд (1345—1377), який поділяв прагнення української знаті до незалежності від Золотої Орди. На перешкоді цьому стояли Польща й Угорщина. Король Казимир добився нейтралітету Золотої Орди, уклав мир з хрестоносцями і протягом серпня—вересня 1349 р. захопив Волинь та Галичину. Любарт утримав за собою тільки Луцьку землю. Почалась польсько-українсько-литовська війна за українські землі. У ній найактивнішу участь взяло місцеве населення. Безприкладний героїзм і військову вправність продемонстрували захисники волинського міста Белза під орудою воеводи Дрозда. Вони не тільки відстояли місто, а й завдали нападам великих втрат. Війна закінчилась перемир'ям 1352 р., за умовами якого Галичина відійшла до Польщі, а Волинь з містами Володимир, Луцьк, Белз, Холм та Берестейщиною залишилась за Литвою.

Захоплену українську землю польський уряд прагнув зробити своєю провінцією — поширював на неї польське право й адміністративну систему, на вищі посади призначав польських феодалів, зміцнював католицьку церкву і намагався створити окрему православну Галицьку митрополію, щоб таким чином послабити зв'язки краю з іншими українськими землями. Частина галицьких бояр задовольнилась одержаними привілеями й пішла на співробітництво з загарбниками. Інша не хотіла миритися з матеріальними і політичними втратами й емігрувала до Литви та Валахії, не залишаючи надії повернути втрачене. Боротьба Литви і Польщі за українські землі не припинялась протягом кількох наступних десятиліть. Її результати багато в чому залежали від реакції українського населення на дії іноземних урядів.

Перші роки травління литовських князів на Волині переконали патріотичну українську громадськість у реальності відновлення національної держави. Великою мірою цьому сприяло визнання литовськими властями національних особливостей державного устрою України—Русі та особливих прав української знаті на місцях в суспільстві. Перебуваючи на значно нижчому рівні суспільного і культурного розвитку, Литва запозичувала кращі зразки соціально-політичного устрою Київської Русі. Почалась відверта українізація литовських князів. Вони одружувались з українськими боярнями і княгинями, переходили у православну віру, вводили в діловодство і повсякденну практику руську (українську і білоруську.— В. Б.) мову, запозичували місцеві звичаї та обряди. Через три — чотири покоління вже було важко розібрати, хто з них литвин, а хто русин. Такі дії литовських князів імпонували й тій українській знаті, яка знемагала під монголо-татарським ігом і мріяла здобути політичні привілеї і матеріальні статки, суттєво обмежені азійськими формами залежності України від Золотої Орди. Цій знаті протистояла частина місцевих князів і бояр. Заможна українська верхівка у визначенні своєї долі все більше розколювалась на дві ворогуючі групи.

З середини XIV ст., позбавлена історичного підґрунтя етнічної цілісності й прогресивної економічно-адміністративної системи, Золота Орда почала розпадатися. Після вбивства хана Бірцібека в 1359 р. загострилась збройна боротьба між претендентами на владу. Посилились відцентрові устремління ханів і мурз окраїнних територій Золотої Орди, що багато в чому обумовило успіх визвольного руху пригноблених народів. Частину військової сили Татаро-Монгольської держави відтягло на себе міцніюче Московське князівство. Зростаюча небезпека з боку Тевтонського ордену і Польщі штовхала Ольгерда на тісніший союз з українськими можновладцями. На Литву натискали з заходу, і вона розширювалась на схід та південь.

Зайнявши 1359 р. Брянськ, Ольгерд вийшов на кордони Чернігово-Сіверщини і Київщини. Велику допомогу у визволенні Подніпров'я подали Ольгерду місцеві бояри, київський князь Федір і митрополит Роман, якого перед цим князь зробив своїм ставлеником у Києві. Наприкінці 1361 р.—початку 1362 р. київський князь і місцеве боярство добровільно визнали владу Ольгерда. Поповнене київськими війнами, українсько-литовське військо влітку 1362 р. рушило у визвольний похід на схід. Паралельно йому рухалась орда кримського хана Мамаю, який виступив проти тих претендентів на ханський престол у Сараї, чиї володіння лежали між Дніпром і Доном. У боротьбі з Золотою

Ордою литовський князь, українські бояри і кримський хан стали союзниками.

З допомогою місцевої знаті українсько-литовські війська швидко визволили територію колишнього Чернігово-Сіверського князівства до Дону з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ. На зворотному шляху переможці звільнили землі Переяславщини і рушили на Правобережжя проти невеликих татарських орд Кутлубаха-султана, Качибей-карея і Дмитра-султана, які підтримували Польщу в її протистоянні з Литвою. У битві при Синіх Водах (притока Південного Бугу р. Синюха) українсько-литовські війська восени 1362 р. вщент розгромили татарські загони й звільнили Поділля. Союз литовських і українських можновладців приніс Україні довгоочікувану свободу. За межами союзницької держави опинились тільки окремі регіони: Галичина у складі Польщі, Північна Буковина у Молдавському князівстві, Закарпаття в Угорщині. Кримський півострів перетворився на окремий татарський улус, який все більше відділявся від Золотої Орди.

Визволена спільними силами Україна об'єдналася з Литвою в одній державі як рівна з рівною. Самі литовці називали її Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, що найповніше відповідало національному і територіальному складу нової держави. Українські, білоруські і частково російські землі становили 9/10 загальної площі князівства. У складі спільного державного утворення Україна відновила адміністративно-територіальний устрій, типовий для Київської Русі. Давня мрія української знаті здійснилась. Вся територія України була поділена на удільні князівства, які представляли собою автономні державні утворення.

На чолі князівства стояли представники переважно великокнязівської литовської родини. Це була своєрідна дяка української аристократії литовському князю за видатну роль у визволенні українських земель. Київське князівство разом з Переяславщиною дісталось сину Ольгерда Володимирі, Чернігівське і Новгород-Сіверське — другому сину Корибуту (в християнстві Дмитро), Брянське і Трубчевське — старшому сину Дмитру, Стародубське — племіннику Патрикію Наримунтовичу. В чотирьох уділах на Поділлі вокняжились племінники Ольгерда Юрій, Олександр, Костянтин і Федір Коріатовичі. У невеликих уділах до влади прийшли українські князі, далекі нащадки Володимира Святославича. Національна знать виявилась відсунутою від влади тільки на вищих щаблях управлінської системи.

Удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя, приєждали йому на вірність, складали щорічну данину, оружно виступали у похід. Разом з тим, вони утворювали великокнязівську Раду і брали участь у вирішенні найважливіших державних питань. На місцях удільні князі мали фактично необмежену владу — на власний розсуд розпоряджались землями і доходами, привласнювали мито, здійснювали судочинство. Кожен удільний князь мав своїх васалів з місцевих князів і бояр. Для поповнення вояцького стану князі переводили в бояр представників інших станів, у тому числі й заможних міщан та селян, які звільнялися від виконання різноманітних повинностей і були зобов'язані відбувати військову службу. За це бояри діставали земельні пожалування як на помісному, так і на вотчинному праві.

З одержанням автономних прав українські князі й найбільше боярство почали відверто претендувати на певну незалежність від литовської правлячої верхівки. Їх підтримували й литовські удільні князі. На чільне місце в державотворчому процесі з початку 70-х років висунулось Київське князівство, що стало центром консолідації української народності. За короткий час воно приєднало до себе Переяславщину, значну частину Чернігово-Сіверщини і простяглося до притоки Сіверського Дінця річки Тихої Сосни на сході. Київський князь Володимир Ольгердович поділяв прагнення місцевої знаті до самостійності. Дедалі більшу її частину він виводив з-під влади великого князя литовського, ігнорував розпорядження центральних властей, а то й протидівав їм. Князь організував карбування власної монети, що фактично зробило князівство фінансово незалежним від Литви.

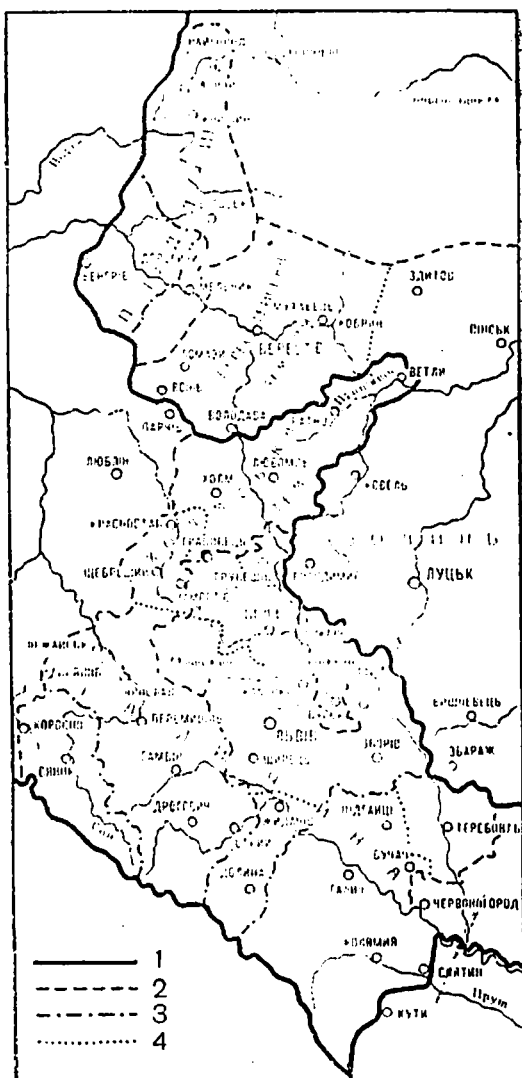
Перспектива виходу українських князівств з-під влади литовського центру і створення самостійної національної держави не влаштовували правлячі кола Литви. Прийшовши до влади, великий князь Ягайло (1377—1392) доклав

чимало зусиль для послаблення визвольного руху в Україні. З цією метою він почав пересаджувати удільних князів, давати їм землі в різних місцях. Становище Литовської держави ускладнювалось. На заході вона не змогла відстояти цілісність своїх володінь: в 1377 р. угорсько-польські війська захопили Холмщину та Белзщину, які спершу належали польській короні. Та наступного року угорський король відібрав у Польщі всю Галичину разом з окупованими територіями Західної Волині й приєднав їх до своїх володінь. Почалась зміна місцевих урядовців чиновниками-угорцями. Вища влада в регіоні перейшла до королівського намісника й була підкріплена введенням у галицькі міста угорських гарнізонів. Посилився соціальний гніт. 1382 р. в Галичині спалахнуло народне повстання, яке, однак, зазнало поразки.

Все більшу активність проявляв Тевтонський орден. На сході Велике князівство Литовське зазнавало зростаючого тиску з боку Московського князівства, яке помітно зміцнилось після перемоги над татарами в 1380 р. Внутрішні і зовнішні обставини штовхали литовських і польських феодалів до об'єднання. В 1385 р. феодали підписали Кревську унію, за умови якої Литва і Польща об'єднувалися в одну державу. Після шлюбу з польською королевою Ядвігою королем ставав Ягайло (1386—1434). Литва мала прийняти католицизм, віддати казну Польщі, заплатити 200 тис. флоринів Вільгельмові австрійському за його відмову від Ядвіги, повернути захоплені території і приєднати до Польщі як литовські, так і українські землі.

Кревська унія значно зміцнила Польщу. З допомогою литовсько-українського війська вона в 1387 р. остаточно відвоювала в Угорщині Галичину й встановила владу над Молдавським князівством. Під тиском польських панів Ягайло приєднав Галичину не до Литви, а до Польщі, зобов'язавшись навічно зберігати її «собі, Ядвізі, дітям і короні польській». Далеко не однозначно сприйняли Кревську унію литовські та українські можновладці. Вже перші дії Ягайла по виконанню її умов наштовхнулись на збройний опір литовської правлячої верхівки на чолі з князем Вітовтом Кейстутовичем. Та й удільні українські князі, хоч і мусили присягнути на вірність польському королю, почали ремствувати, не бажаючи втрачати здобуту обмежену самостійність.

Київський князь Володимир Ольгердович відмовився прийняти католицьку віру, а дивлячись на нього, те ж саме зробило й київське боярство. Хоч Володимир Ольгердович і мусив взяти участь у боротьбі Ягайла проти Вітовта, але в інших питаннях проводив самостійну політику. Він вів переговори з московським князем про допомогу у боротьбі з Вітовтом, відмовлявся виконувати накази Ягайла. Незалежна політика по відношенню до Литви і Польщі

не на жарт турбувала польського короля і литовського князя, які змушували Володимира Ольгердовича ще двічі присягати Ягайлу, та приборкати його так і не змогли. У своїх діях київський князь спирався на місцеве боярство, кровно зацікавлене в державній незалежності. Протистояння центру й периферії скінчилося компромісом. У 1392 р. Ягайло визнав Вітовта довічним правителем Литви. Так литовські й українські феодали домоглися відстрочки повної інкорпорації Литви і України до Польщі. Централізація князівства зміцнила великокнязівську владу, створила передумови для успішної відсічі іноземної агресії й одночасно для обмеження автономних прав удільних князівств. Вже перші дії уряду в цьому напрямі викликали відповідну реакцію в Україні.

На початку 90-х років більшість українських князівств відмовилась визнати Кревську унію, а разом з нею владу як польського короля, так і великого князя литовського. Тобто була зроблена спроба добитися державної незалежності автономних князівств. На чолі патріотичних сил стали київський князь Володимир Ольгердович, новгород-сіверський — Дмитро-Корибут і подільський — Федір Коріатович. Але діяли вони розрізнено, неузгоджено і тим самим прирекли визвольний рух місцевої людності на невдачу. Наступ військ Дмитра-Корибута на Литву 1392 р. скінчився поразкою. Почався контрнаступ литовських загонів на Україну. Протягом 1392—1395 рр. Вітовт відібрав найбільш удільні князівства повсталих князів і передав їх своїм намісникам. Українська знать поставилась до них вороже. Коли на місце усунутого Володимира Ольгердовича до Києва в 1394 р. прибув Скиргайло, то боярство відмовилось йому коритися. Князь мусив відмовитися від обмеження прав місцевих можновладців і почав підтримувати їх прагнення до незалежності від центру. Однак така лінія поведінки київського правителя не влаштовувала Вітовта, і Скиргайло був отруєний. 1399 р. до Києва приїхав намісник Вітовта, його племінник Іван Гольштинський, удільний устрій України було ліквідовано.

Позбавлення удільних князів управлінських прав завдало визвольному рухові відчутного удару. Опальні можновладці хоч і не наважувалися на відкритий збройний опір, проявляли все більшу опозиційність до дій великого князя. Литовським і опозиційно настроєним українським князям вистачило сили, щоб підкорити дрібних татарських ханків на півдні Правобережної України і вийти до Чорного моря. Але для протистояння з усією Монгольською державою, в яке вступив Вітовт з метою оволодіння «всією Руссю» і Московським князівством, сили виявились замало.

На початку літа 1399 р. військо Вітовта рушило вниз по Дніпру. В його складі переважну більшість становили ополчення київського правителя Івана Борисовича, подільського — Спитка Мельштинського, волинських князів Острозьких та ін., а також татари Тохтамиша, 100 хрестоносців, 400 поляків, загін валаського господаря, дружини смоленського князя Гліба і боярського — Дмитра. Сил вперше бракувало. Члн не вперше принищала Україна побачила масу воїнів, озброєних вогнепальною зброєю — пищаллями, самострілами і гарматами. Ворогуючі армії зішлись в гирлі Ворскли. 12 серпня 1399 р. добре озброєна, але не об'єднана спільною метою українсько-литовська армія зазнала нищівної поразки від 100-тисячної армії хана Тімур-Кутлука. У битві загинули 18 князів і тисячі простих воїнів. Сам Вітовт ледве врятувався втечею. Переслідуючи відступаючих, ординці сплюндрували і розграбували Переяславщину, Київщину, Поділля, Волинь, хоча вони скрізь і зустрічали мужній опір місцевого населення. Зруйнувавши Поділ, Тімур-Кутлук так і не зміг захопити всього Києва і, взявши з міста викуп, відступив. Вистояли також Кам'янець-Подільський, Кременець і Луцьк. Пізньої осені ординці повернулися в причорноморські та прикаспійські степи, залишивши по собі руїни і згарища.

З поразкою на Ворсклі похитнулися позиції власне Литви та й самого князя. Смоленськ відокремився від князівства, тевтонці порушили мирну угоду і активізували напади на литовські землі, загострилися відносини з Новгородом. Все це, а також невдоволення удільних князів та бояр змусило Вітовта йти на подальше зближення з Польщею. За умовами Віленської унії 1401 р. литовські князі визнали васальну залежність Литви від Польщі. Після смерті Вітовта всі руські землі, в тому числі й українські, мали перейти під

владу Корони Польської. Одночасно литовським панам надавалась можливість брати участь у виборі польського короля після смерті Ягайла.

Зростаюче невдоволення української і литовської знаті політикою Вітовта на початку XV ст. переросло в черговий спалах національно-визвольного руху в Україні. Спочатку він охопив тільки Чернігово-Сіверщину і набрав форми відходу незадоволених українських князів і бояр до Московщини. На початку литовсько-московської війни за Псковську землю (1406—1408 рр.) до цього вдалися стародубський князь Олександр Патрікsevич і син київського намісника Олександра Іван Гольштинський з групою місцевих бояр. На чолі невдоволеної чернігово-сіверської знаті став молодший брат Ягайла подільський і сіверський князь Свидригайло. Його боротьба за великокнязівський престол і державну незалежність Литви органічно поєднувалась з визвольним рухом української аристократії. Не добившись бажаного з допомогою Тевтонського ордену та Золотої Орди, Свидригайло 1408 р. від'їхав до Москви разом із звенигородським, путивльським, перемишльським князями, а також багатьма чернігівськими, стародубськими і сіверськими боярами. Це змусило Вітовта припинити воєнні дії, укласти мир з Московським князівством і залагодити стосунки з Псковом і Новгородом. Сам Свидригайло, хоч і був обласканий Москею і одержав у володіння 6 міст, повернувся до Вільна. Тут він почав готувати таємну змову проти Вітовта, але її було викрито, двох змовників страчено, а самого Свидригайла ув'язнено в кременецькій фортеці.

Після Грюнвальдської битви 1410 р. прагнення литовських князів до державної незалежності від Польщі посилювалось. Щоб остаточно не втратити Литву, Ягайло мусив піти на значні поступки Вітовту. 1411 р. він передав великому князеві литовському відібране у Свидригайла в 1402 р. Західне Поділля і домігся відмови угорського короля від претензій на Галичину і Поділля. На сеймі в м. Городлі 1413 р. між Литвою і Польщею було укладено нову унію. Городельська унія визнавала існування великокнязівського престолу в Литві. Але обрання великого князя мало контролюватися і затверджуватися польським королем. Литовські феодали-католики зрівнювалися в головних правах з польськими, прилучалися до обрання великих князів литовських і королів польських.

Городельська унія значно зміцнила становище Литви і Вітовта на міжнародній арені. Литовський князь знову звертає свій погляд на південний схід. При його підтримці до влади в Золотій Орді приходить династія Тохтамиша, після чого Вітовту було неважко закріпитися на Півдні України і в Криму: Узбережжя Чорного моря між Дністром і Дніпром князь укріпив системою замків і міст: Хаджибей — нині Одеса (1415), Каравул на Середньому Дністрі, Білгород і Чорногород на Дністровському лимані, Дашів — нині Очаків (30-ті роки XV ст.), св. Івана і митниця поблизу о. Тавані в пониззі Дністра тощо. Зміцнювалися фортеці і в глибинних районах України. Здобуті землі Вітовт заселяв не тільки українським населенням, а й насильно чи добровільно введеними з місць проживання татарами, а також кабардинцями, черкесами та іншими вихідцями з Кавказу. Племінник Вітовта Сингізмунд Корибутович з п'ятитисячним загоном руських бояр у 20-х роках мужньо воював на боці гуситів. Литовські війська руйнували Рязанське і Тверське князівства, безпосередньо загрожували Московському князівству.

Разом з тим Городельська унія фактично позбавила українську аристократію надій на мирне здобуття державної незалежності, князівська знать дедалі більше відсторонюється від вищих адміністративних посад та основних джерел збагачення, на її місце приходять крупні бояри.

ДО ДЖЕРЕЛ

Микола ХАНЕНКО

Місяць квітень

1. Відправлено машталіра Максима із листами, виготовленими вчора, в Україну, а цього числа від'їхав. Світлий князь, його милість пан Олександр Данилович Меншиков, генерал-фельдмаршал, візитував ясновельможного, його милість пана гетьмана на квартирі.

Відправлявся погреб жони майора лейб-гвардії Семенівського полку пана генерал-майора Івана Ілліча Дмитрієва-Мамонова, на тому погребі як сам пресвітлий імператор, так і численні були присутні пани, також і дами сенаторські та міністерські, а ховано було панову Мамонову жону в Чудівському монастирі в городі Кремлі, оскільки вона була із роду Плещеевих, які в тому монастирі здавна кладуться.

2. Писано два листи до наказного стародубівського полковника, пана Петра Корецького: перший, щоб за переступи Іскри, обозного полкового стародубівського, відібравши в нього маєтності Підсудичі, віддав до Погарського ратушу, а його перегон до Ропського рейментарського двору; другий — щодо супліки Симона Маслака, міщанина стародубівського на городничого Ліщинського, щоб він, пан Корецький, згідно першого рейментарського, отворчатого указу учинив суплікуючу невідворотну сатисфакцію.

3. Принесено з Колегії іноземних справ грамоту з повторним указом, щоб пан полковник миргородський¹²⁷, не дочікуючись просухи і трави, негайно із 10 000 козаків, визначених під його команду, слідував простим трактом до Терків, на якому в городі Чорних Каргалах мають його, пана полковника, дожидатися до 15 травня шість тисяч донців, а коли б до того числа пан полковник миргородський не поспів зі своєю командою, то там, у Каргалах, мають залишатися двадцять чоловік донців йому в провожаті. Згідно цієї монаршої грамоти писано рейментарського листа.

4. До пана полковника миргородського і прикладено в ньому копію тієї ж монаршої грамоти, щоб негайно виступав указаний до Терків похід з усім, собі в команду дорученням, товариством. Про пересилку цього листа послано

Закінчення. Початок надруковано у «Київській старовині» № 6 1993 р.

особливого панського листа й подорожню до pana глухівського сотника, щоб іменний указ якнайшвидше міг потрапити до належних рук. Відправлено ж того листа через Григорія Зайця, машталіра рейментарського двору, у Глухів, котрому й подорожню видано із Ямського приказу, друковану на одну пошто-ву підводу.

5, 6, 7 чисел нічого пригідного до вписання в Діаріуш не трапилось.

8. Ясне в Бозі преосвященний його милість отець Феодосій Яновський, архієпископ великоновгородський і святійшого правительствующего духовного Синоду віце-президент, візитував ясновельможного бутністю своєю на квартирі і, достатньо забавившись усілякими розмовами, о годині вже у ніч чи понад від'їхав.

9. Писано листа-відповідь до pana полковника лубенського¹²⁸, що хоч писав до нього пан миргородський [полковник], радячи, аби і він разом із товариством сього полку йти в похід не відрікався, однак хай він того переконання не слухає, а сам би тільки добре доглянув, щоб найкраще товариство його полку з усіх сотень, у походах уже бувало і до військових діл здібне, виправлене було в нинішню дорогу під команду pana полковника миргородського і щоб він сам, пан полковник лубенський, коли товариство вийде з домів туди, де скупляться сотні, виїхав туди для перегляду — таке запропоновано в тому рейментарському листі.

Писано особливого листа до pana полковника чернігівського під числом 8-м із тим оголошенням, що, будучи того ж дня на квартирі ясновельможного, його преосвященство отець архієпископ новгородський¹²⁹ у розмові оголосив, що чув од архімандрита межигірського отця Жураковського, начебто в Києзі проявилось морове повітря, отож виразно покладено в тому листі, потверджено це цидулою, щоб пан полковник чернігівський послав когось у Київ парашного, щоб достеменно вивідатися, чи немає там заразливго на людях повітря, оскільки дається чути, що вмирають, або теж, як інші оповідають, начебто недавно прислані туди рекрути, замітившись¹³⁰, є причиною багатьох явлєних там хвороб і про те, як одержить він, пан полковник чернігівський, зв'їщення, то щоб давав і ясновельможному знати до Москви.

10. Писано листа до pana Корецького, наказного стародубівського полковника, з тією пропозицією, аби він (як явилось із реєстрів, присланих перед цим із Стародуба, що багато роздано куф горілки від pana генерального військового бунчучного¹³¹ по ратушних селах на вишинкування) звелів не видані ще куфи попечатати, а за вишинкування, коли ще грошей на pana бунчучного не відібрано, утримати їх цидулою. Також підтверджено, що гроші казав собі принести, поклавши їх або на ратушу, або в кого певного; безіменного ж рейментарського указу нікому не видавати.

Відправлено ще вчора писані листи до панів полковників чернігівського та лубенського¹³² належні через Савку, ратушного глухівського підписки, у Глухів, а до pana Корецького через такого собі Дроб'язку, присланого від нього ж до Москви з листами, — вони цього числа з Москви й від'їхали.

Видано універсала під учорашнім 9-м числом пану Стефану Миклашевському, знатному товаришеві військовому, на слобідку Дорошівку, поселену при Яструбнім лісі на власних грунтах Волокитинських, а тим селом Волокитиним і тією слобідкою спершу володів проздовж кількадесяти років покійний батько його, пан полковник стародубівський Михайло Миклашевський, за грамотою пресвітлих государів, блаженної пам'яті царя Іоанна Олексійовича, і благовірної великої государині царівни та великої княжни Софії Олексіївни, і нині преславно царюючого пресвітлого імператора та самодержця єсєросійського Петра Першого Великого, жалуваною в році 7187 (1679) і в Москві виданій із державного Посольського приказу, а по ньому й він, пан Стефан, до десяти літ володів без перепон, а цього недавно минулого року пан Атанас Дорофієєвич та пан Федір Ольшанський, військові товариші, уформувавши були претензію, начебто їм та слобідка Дорошівка належить у володіння по численних кріпостях, і про це спершу в Глухові пан Атанас Дорофієєвич, а потім у ці часи тут, у Москві, пан Федір Ольшанський апелювали до ясновельможного його милості pana гетьмана через супліки. Після тієї їхньої скарги доручив його вельможність їхнім милостям панам генеральним писарю та бунчучному

роздивитися обобічні кріпості; і коли їх було переглянуто, коли згадані особи прислухалися до конверсії словесної пана Стефана Миклашевського із паном Федором Ольшанським, то виявилася неслухна претензія скаргного боку, і через це відмовлено в тому панові Ольшанському, а пану Стефану Миклашевському видано згаданого універсала (з касацією першого універсалу, підступно виправленого на ту слобідку Дорошівку через пана Атанаса Дорофієвича), що тим стверджено як і ту слобідку Дорошівку йому у володіння, так і село Волокитине.

11. Складені перед цим тут уже пункти про загальнонародні всієї Малої Росії інтереси, зволив ясновельможний його милість пан гетьман своєю підписати рукою для їхнього вручення самому пресвітлому імператорській величності, які таке в собі від слова до слова мають:

ПУНКТИ НА ВСЕМИЛОСТИВІ САМОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ РОЗГЛЯД ТА РІШЕННЯ

1. Малу Росію, яка на людей та пожитки нині збідніла продовж тринадцяти років ¹³³ од станцій та переходів російських військ, благоволи, ваша імператорська величність, за своїм високим милосердям, заради усесвітньої радості в тій станції помилувати — по-рабському молю разом з усіма малоросіянами, бо козаки, як і посполиті, лишилися малочисленні, і того козаки витримати не можуть, щоб і драгун годувати, і вашій величності за званням своїм служити, як і нині під Ладогу і до Царицина двадцять тисяч козаків із Малої Росії вийшло, а двори їхні від годування драгун не вільні.

2. Скрізь у Всеросійській імперії за ямські підводи та поштові кур'єри всіякі переїжджі дають прогони, а в Малій Росії тільки за ямські починають платити, а більше того, всіякі посильні без оплати забирають підводи насильно. Через це покірно прошу вашу величність звеліти, щоб і в Малій Росії, хто б не їхав, за всіякі ямські та поштові підводи платити прогони.

3. Панові генерал-губернаторові київському та комендантам, що є у Малій Росії, хай повелить ваша імператорська величність до судів та правління малоросійського не втручатися і указів ніяких від себе до малоросійських старшин не засилати, всемирно прошу.

4. Києво-губернські офіцери та солдати, які по границі в Малій Росії та форпостах стоять, усяку собі живність обивателів беруть, а над те і в козаків, що там з ними є, вони й підводи забирають, і самими козаками як служальцями своїми, користуються, та й купецьких людей, особливо взимку на холоді, для хабарів довго утримують. Через це прошу по-рабському вашу величність повеліти ті форпости заради таких людських утяжень зняти чи указом чинити так заборонити.

5. У полках Стародубським та Переяславським давно вже нема полковників, і через це там не може бути належної управи, та й на подальшу службу вашій величності (така й тепер відправлена під Ладогу і до Царицина) треба бути цілим командирам, через це прошу вашої величності повеліти мені нині на ті вільні полковництва вибрати й поставити з малоросіян вірних і війську заслужених, за згодою старшини генеральної та полковників, вільними голосами, як ведеться.

6. Великоросійської та литовської ¹³⁴ породи розкольників, що мешкають у Стародубівському та Чернігівському полках на власних тамтешніх жителів землях, описані перед тим, щоб були там тимчасово до вибору, де й досі живуть і багато капостей людям роблять, забираючи чужі ґрунти, звалюють благочестивих в своє безвір'я. Через те прошу вашої величності звеліти тих розкольників із згаданих полків вивести.

7. Охтирський осавул Слобідських полків на прізвище Шарий знамірюється знову городи осаджувати на власних землях Полтавського полку ¹³⁵. А Осипов, бригадир тих-таки Слобідських полків із меж Гадяцького та Полтавського полків, чимало зайняв земель із людськими житлами; через це покірно прошу вашої величності звеліти полишити те новознамірене будівництво городів на Полтавських землях і стару межу малоросійську від слобідських полків поновити та підтвердити, щоб через те старі городи та села не розійшлися й не опустіли.

8. Два солдатські полки, що лишаються при мені в Глухові, козаків та посполитих дуже утісняють у квартирах і провіант від них собі забирають. Через це по-рабському прошу вашої імператорської величності повеліти заради людського полегшення бути при мені одному полку, а другий поставити й утримувати у Севській провінції, де солдати й доми свої мають.

На тих пунктах підпис такий:

Вашої імператорської величності найнижчий раб із усім вірним Запорозьким військом та поспільством малоросійським всемирено б'ю чолом

Іван Скоропадський, гетьман.

12. Писано в Колегію іноземних справ грамоту про забори, які вдіяно купцям у Польщі та в Литві у минулі літа, яких і пункти в тій-таки грамоті прикладено із тим проханням, щоб грамоту із Колегії іноземних справ видано було до королівської величності та Річі Посполитої Польської на сейм, аби згідно до неї було учинено належну сатисфакцію кожному ображеному. Про це мало бути доручення і тій особі, яка з боку його імператорської величності буде на сеймі у Варшаві домовлятися, а з монаршою грамотою туди ж ординувати має намір ясновельможний свого чоловіка.

Видано два універсали пану Якову Марковичу, знатному військовому товаришу, один під датою цього числа на село Андріашівку, уступлене від тітки його, пані Павлової Імшенецької, що є в Лохвицькій сотні; другий на село Сухоносівку, що є в сотні Чорнуській, під датою у Глухові минулого 1721 року, грудня 28.

Цього ж числа пресвітлий імператор високою своєю особою був спершу в Колегії іноземних справ, потім у Сенаті, де зволив пробавитися аж до півночі, і вже в годину після півночі зволив від'їхати з Кремля у Преображенськ. У час бутності його імператорської величності у Сенаті подано від святійшого правительствующого духовного Синоду донесення про те, що в Польській та Литовській державах наявні православні церкви обернено в унію, тому його імператорська величність зволив указати писати державному великому канцлеру, графу Гаврилу Івановичу Головкіну, до королівської величності і Річі Посполитої Польської, упоминаючись про те, аби згідно трактату всі руські церкви, що є в Польщі та в Литві, і єпископи тамтешні руські знову були з унії обернені в благочестя, про що також до папи, до цісаря римського¹³⁶ і до Річі Посполитої Венеціанської указав писати його імператорська величність, щоб і в Венеції, які є церкви грецького сповідання не переводилися від благочестя в унію. Коли б цього у венетів вимовити було б неможливо, тоді запропонувати їм-таки, щоб вільно було купити perpetuo jure¹³⁷ у Венеції для резидента імператорської величності і там тримати російського єпископа з кількома священиками при дворівній церкві.

13. Писано в державну іноземних справ Колегію два донесення: одне про звільнення пана Григорія Махайловського, канцеляриста, засланоного минулого року за вироком тієї ж колегії у Казань; друге — аби із слобід, заселених розкольникими в полках Чернігівському та Стародубським, відписаних перед цим до виводу через полковника Їргольського, були ті розкольники звідтіля евідені кудись інде, оскільки, живучи не під юрисдикцією малоросійською, вони багатьох людей ґрунти собі позахоплювали, багатьох малоросіян підговорили до свого безвір'я, а саме розкольники, котрі живуть у слободах, що були колись рейментарські, Кшимівці та Митківці, переступивши давню тих слобід грань і вишкрябавши в універсалі, перед тим їм даному, певні слова, багато відняли ґрунтів власних у скаржників.

14. Ясновельможна пані була в ясновельможного пана Петра Андрійовича Полстого, свата свого, той стояв у дворі пана Сави Рагузинського на учті.

15. Сіятельний граф, його милість пан Гаврило Іванович Головкін, державний великий канцлер та кавалер, справляв у своєму домі весільний акт свій дочці, званій Анною Гаврилівною, за Микиту Юрійовича Трубецького, князя, який її взяв. Минулої ж неділі, тобто квітня 8-го, його ж графське сіятельство женив сина свого Михайла Гавриловича Головкіна, котрий у князя Івана Федоровича Ромодановського, кесаря московського, поймав дочку з тією домовле-

ністю, що йому по смерті тестя свого прийняти титул князя Ромодановського і Ромодановським зватися.

16. Писано в державну іноземних справ Колегію причинову грамоту за паном Антипом Соколовським, колишнім бакланським сотником, щоб діло його, що почалося після удання Соболєвського, було безвідкладно вирішене і щоб він, як невинний і який другий рік страждає відлучкою від дому, був додому відпущений.

Цього ж дня в дім сіятельного графа Гаврила Івановича Головкина з'їжджалися всі панове сенатори, міністри та інші високі особи зі своїми панями, де зволив бути присутній і його імператорська величність заради весільної акції, що трапилась учора, його графського сіятельства дочки, на якій і її вельможність, пані гетьманова, по-німецькому вдягнувшись, була присутня.

17. Його сіятельство пан Петро Андрійович Толстий, дійсний таємний радник, візитував ясновельможного, його милість пана гетьмана на квартирі і кілька годин різними забавлявся розмовами.

18. Писано донесення в Колегію іноземних справ проти чолобиття козаків Красноколядинської сотні, жителів села Яворова, занесеного на пана Михайла Скоропадського, панського братанича, начебто він, частину степу їхнього віднявши, прилучив до села батька свого Григорівці, і в тому донесенні висловлено, що неправильно ті козаки б'ють чолом.

19. Принесено із Колегії іноземних справ імператорську грамоту про козаків, відправлених із Малої Росії на роботу до Ладogi, що велено їм, де знайде розпутиця, відпочити на тому місці і там-таки одержати провіант, а замість того, що зживуть, мають віддати вони в магазини київські; також для тих козаків для найму суден від Новгороду і для найму лоцманів та інших потреб велено із штатс-контор колегії видавати грошей дві тисячі рублів у рахунок канальної суми. Фураж до травни видавати в Новгороді, села для хворих відводити поблизу Ладogi та інше згідно тієї грамоти.

20. Писано листа до пана Черняка, полтавського полковника, щоб він щодо такого указу, що здійснився за приговором Сенату, знаючи, дбав виявляти усяку належну турботу про свою команду, щоб козаки супроти минулорічного не знали труднощів як у путі, так і на місці. Через це згідно указу, з'явленого у згаданій монаршій грамоті, управлявся б; послано до нього, пана полковника, й автентичну грамоту, а для інформації, аби видав, як утримувати команду в дорозі та на місці, відправлено до нього ж листи, донесення та інші листи від панів полковників чернігівського та лубенського, що були минулого року на канальній роботі біля Ладogi, писані про всілякі випадки, що їм там траплялися. Відправлено до нього ж, пана полковника полтавського, два укази, один із штабс-контори колегії про видачу двох тисяч грошей на найм суден та інше, а друге з камер-колегії [про гроші] щодо коней козацьких у Новгороді, до травни видані.

Під цим-таки числом писано в Колегію іноземних справ грамоту-відповідь на 15 грамот, що при кінці минулого року принесені були у Глухові і тут уже, в Москві, в різні місяці та числа, а саме:

1. Про титули, які впросив правительствующий Сенат іменем своєї Російської держави в його імператорської величності.

2. Про відправлення у Воєнну колегію шведських військовополонених, котрі де за арештом і на пароліях утримуються.

3. Третю — про поштові підводи, щоб за них і за інші згідно попереднього указу і згідно пізнішої його відміни всілякі їздаки платили.

4. Про волокно та інші товари, що їх не в російські, але в корисніші, хоч і закордонні порти вільно було купцям возити, як давніше.

5. У справі пана полковника лубенського щодо пожитків, які залишилися після преосвященного єпископа Рувима ¹³⁸.

6. Про відставлення Генеральним судом штрафу, що його наказано платити покійному Жоравкові, полковнику стародубівському, коли за чолобиттям пана Покорського, Гудовича та інших стародубців між ним, полковником, та чолобитниками точилась у Глухові, в Генеральному суді, справа.

7. Проти грамоти в справі за чолобиттям грека Делі Алекси, який скар-

жився на пана Черниша, генерального суддю, в цьому ділі включено прислані із Глухова папери у відповідь.

8. Про прийняття в Малій Росії турецького посланника і пана Дашкова, які від султана турецького їхали до Москви.

9. Про тракти, якими їхати козакам до Ладogi.

10. Про відправу пана полковника миргородського з 10 000 козаків до Терків, щоб, не чекаючи трави, виступив, узявши з домів, скільки можна, фуражу.

11. Про слідування того ж полковника миргородського до міста Верхніх Каргал, де і військо Донське мало його дочікувати аж до 15 травня. Коли б він, пан полковник миргородський, туди до означеного терміну не приспів, то мали б проважати для нього з військом 20 чоловік донців лишитися і там його чекати.

12. Про Семена Олтухова, підрядчика харчів і тютюну до Ладозької канальної роботи, що його в певному місці розбито й до того розбою начебто староста й інші марчминнобурлянські люди звинувачуються за показанням злодіїв, що живуть у Сівську.

13. Про видачу підвід, скільки треба під рогатичні копія і напівсписні заліза, які вказано провадити із Києва до Нижнього Новгорода.

14. Про взяття показань у пана Танського, полковника київського, на якого такий собі Герасим Прасенко, бувший житель задніпрський ольшанський, також на покійного Бутовича¹³⁹, генерального осавула, у показаннях своїх зголосив, начебто вони якесь із Орликом мали погодження¹⁴⁰.

15. Про приведення всіх малоросіян до присяги в підтвердження нововиданого його імператорської величності указу про наслідництво російського престолу, кому його, за своїм добровизначенням, його імператорська величність доручити зволить¹⁴¹.

21. Писано донесення в іноземну Колегію, щоб дано було кур'єра для посилок з указами, вчора виданими, до пана полковника полтавського, але кур'єра не дано, тільки видано промеморію у Ямський приказ про дачу поштової однієї підводи тому, кого визначить ясновельможний до тієї посилки.

22. Їздила ясновельможна у Преображенськ і її величності, государині імператриці, подала чолобитну із проханням такої монаршої протекції, щоб по смерті ясновельможного ніхто з малоросійських володарів жодної образи не наносив її вельможності і її панським родичам і [щоб можна було шукати] суду в імператорській величності, коли б так трапилося, коли б її вельможність та родичів подавали б до розшуку.

Писано листа до світлого князя у відповідь щодо арештантів, яких тримають у Стародубі, котрих, коли вчинили на місто вночі із Ілейком напад, там піймано, щоб їх без сенаторського рішення відпустити було не можна. Цього листа послано до його світлості через пана Андрія Миклашевського, знатного військового товариша, котрому його світлість багато речей із гнівом вимовляв для донесення ясновельможному.

23. Приїжджав до ясновельможного панства її величності государині імператриці камер-юнк пан Байков із тим зголошенням, що її величність веліла запропонувати сіятельному графу Гаврилу Івановичу Головіну, державному великому канцлеру, щоб згідно чолобиття ясновельможної було написано протекціональну грамоту. Після такої звістки їздив ясновельможний до його сіятельства пана Петра Андрійовича Толстого, свата свого, на квартиру.

24. Прибув із Глухова машталір рейментарського двору Григорій Заєць із листами, який і ту приніс відомість, що дворова церква святих Анастасіїв у день Преполовіння¹⁴², празника, в середу після утрени згоріла з усім [начинням].

Цього ж числа відправлено пана Василя Валявського поштою за паном полковником¹⁴³ із рейментарським листом та з указами, під числом 20-м означеними, до Великого Новгорода.

25. Писано листа до генерал-прокурора пана Павла Івановича Ягузинського, щоб за сприянням його милості було швидке рішення щодо великоросійських біглих; з якого року їх від часу приходу в Малу Росію висилати; також і щодо смальцуги виробленої і поташу, щоб їх вільно було в Ризі про-

дати і щоб купцям не на Поріччя прядиво й інші товари возити, але, як і раніше, до Бишенківської пристані для спуску їх водою до Риги. Цього листа відвозив до згаданого пана генерал-прокурора пан Андрій Миклашевський, знатний товариш військовий із іншими.

26. Видано подорожню слугі Свинського монастиря Семену Сергієву, який попровадив мулярського майстра Івана Івановича Каландіна з товаришами п'ятьма чоловіками та ковалів чотири чоловіки до Києво-Печерської обителі, на діло до церковного обновлення найнятих.

27. Зрання ясновельможний їздив у Преображенськ, але пресвітлого імператора не застав, бо вже був від'їхав його величність до Кремля у Сенат.

Цього числа оголошено у святійшому правительствующему Сенаті преевелебного отця Єлифана Тихорського¹⁴⁴, архімандрита назаретського ніжинського, єпископом до Білгорода.

Видано подорожню малому Шереметцову, відправленому до Глухова при панських возах, наладнованих усілякими купівлями, до панського двору.

Під цим-таки числом писано листа до пана Яна Пршебеновського, підскарбія великого Корони Польської, у відповідь на два його листи, оголошуючи, що послано універсали на всі полки малоросійські, щоб купці, які гендлюють до Шльонська та Гданська волами, не вдавалися в переході своєму через Польщу під жодну протекцію, тільки під конвоєм скарбовим, присланим од нього, пана Пршебеновського, до кордонів, щоб до Шльонська та Гданська і назад ті свої провадили гендлі. Учинено у цьому ж листі подяку за пропуск панських волів та речей у Шльонську, скуплених на дворову панську потребу без платежу на цлах¹⁴⁵ і в кошарах, та ще про пропуск без платежу 200 волів, що до Гданська чи до Шльонська цього року посилались із панського двору, висловлено там-таки прохання.

А універсалів п'ять про той інтерес, як вище висловлено в листі до підскарбія коронного, написано для розсилки в полки для оголошення купецьким людям, що відправляють згадані гендлі волами до Шльонська та Гданська, із тією осторогою, що коли б хто із них удався під іншу протекцію, а не ішов під скарбовим конвоєм і через те прийшов би до якоїсь шкоди, то сам тоді тієї своєї шкоди винуватий буде і на відшкодування збитків своїх не дістане рейментарської допомоги.

28. Був зрання ясновельможний з панами генеральними військовими писарем та бунчучним у Преображенську і подав його імператорській величності пункти у загальнонародному інтересі, вищезгадані, під числом 11 квітня, також чолобитну щодо межі Почепівської, і та чолобитна має в собі таке:

Всепресвітлий і державний імператоре і самодержцю
всеросійський, батьку Вітчизни, Петре Великий,
государю милостивий!

Продовж усіх минулих літ моїх з молодих аж досі ніколи я не починав завіддя та судової тяганини і не мав я жодної такої турбації та клопоту, як нині при старості літ своїх дізнаю від Почепівського межування, бо я світлому князю, його милості пану Олександрові Даниловичу Меншикову, на його прохання, заради вашої до нього імператорської милості відступив два міста, Почеп та Ясполь, так як і попередні гетьмани тримали їх із приналежними селами, деревнями та іншим угіддями, і тоді ж відразу нарешті присланий од його світлості генерал-майор Шидловський місто Почеп із уїздом в коло обмежував, чим його світлість продовж тринадцяти років досі був задоволений. А тепер над те знову ще два сотенні міста Стародубівського полку, Мглин і Баклан, з їхніми двома уїздами, з частиною третьої Стародубівської сотні після неправильного дяка Лосева замезування, зовсім непалежні до Почепа, заволодіти його милість хоче, подаючи за кріпость межу Пушкіна поза межею державною, а не всередині чинену між згаданими сотенними містами, начебто по ній ті міста та села віддавна до Почепа палежалн. А ті, государю, городи і сотні, за визначенням колишніх гетьманів та полковників, здавна в середину полку Стародубівського, почавши від Хмельницького, мають свої власні обмеження та змежності за письмовими доказами особіно від Почепа, і ці обмеження та змежності його ж світлості коменданти, за свідченням почепських старожи-

лів, самі показали і руками своїми підписали поіменно. І пині через те дяка Лосева неправильне розмежування, від стародубівських полчан, знатної шляхти, козаків та посполитих обивателів, яких немало образили, не маю я спокою від їхньої плачливої та невідступної жалоби, і через те ж інтересу вашої величності у військовій службі є немала втрата.

Успресвітлий государю! За своєю невимовною милістю, зберігаючи раба твого при нинішній старості та слабкості своїй, збав мене від вищезгаданого межового утрудження та клопоту, і полчан стародубівських не попускаючи в крайню образу; повели, государю, його світлості тримати міста Почеп та Ямполь так, як колишні гетьмани володіли ними, щоб від козаків Почепської та Ямпільської сотень служба не переставала за їхнім колишнім при всіх минулих гетьманах звичаєм, падаю ниць біля стіп імператорських, всесмирненно молю.

А після віддачі тих пунктів та чолобитної волів його імператорська величність ясновельможному разом із його сіятельством паном Петром Андрійовичем Толстим явитися на вечір у Преображенську. А коли вони приїхали, то його імператорська величність, переговоривши з паном Толстим, велів подати собі каламаря і власноручно на згаданій чолобитній учинив рукою поміту такими словами:

«Учинити рішення в Сенаті таким чином і те, що дав гетьман після Полтавської баталії князю Меншикову, і грамотою жалуваною утверджене,— бути за тим, що над те примежовано і взято, повернути гетьману і послати на рошного, щоб те розмежування учинив у правду, а тим, хто ту зайву неправду межу провів без указу, учинити як з порушниками указу».

З цією помітою особисто його імператорська величність віддав назад ясновельможному згадану чолобитну, із чим його вельможність звідтіля, із Преображенська, і від'їхав на свою квартиру.

29. У великому Святоуспенському соборі посвячені на єпископію білогородську його милість отець Єпифаній Тихорський, архімандрит назаретський ніжинський, а на архімандрію до монастиря Святовоскресенського, що відстоїть від Москви за 60 верст, його милість отця Лаврентія Горку, бувшого ігумена нидубицького; їх обох рукоположив його преосвященство отець Феодосій Яновський, архієпископ великоновгородський, святого правительствующого Синоду віце-президент.

По обіді візитував ясновельможного на квартирі його сіятельство пан Петро Андрійович Толстой, дійсний таємних державних справ радник.

30. Був ясновельможний у Сенаті і подав згадану чолобитну про Почепівську межу, на якій пресвітлий імператор зволив свій указ власною помітити рукою, як має надалі князь Меншиков Почепом володіти.

Після приїзду із Сенату і по обіді приніс листа із власною його імператорської величності рукою якийсь офіцер; того листа в такій силі було написано:

Пане гетьмане!

Оскільки від малоросійського народу про тяготи й непорядки як від Генерального суду і від старшини, так і від полковників до нас доходять численні скарги, а саме: в судах генеральних чиняться через хабарі і великі накладні численні неправди, від чого бідні козакі, кому більше покласти нічого, і з правдою бувають обвинувачені; друге, полковники полків своїх, як козакам, так і посполитим, чинять тяготи так само неправедними судами із великих-таки накладів відняттям ґрунтів, лісів, млинів і накиданням для продажу своїх як питейних, так і їстівних припасів, до того ж численними роботами [утяжують] в будіванні домів, хуторів, млинарських гребель і тим примушують козаків із козацької служби йти до себе в підданство, в чому чолобиття Стародубівського та Переяславського полків було і є, що після розшуку вже ясно показалося; третє — в усіх малоросійського народу людей забирають з усякої куфи вина по два рублі, яких належить бути у зборі немале число, а скільки їх прибутку в якому році було і що з того числа й на які дачі пони у видатках, а за тим і в остаті, про те нам невідомо; четверте, у військовій Генеральній канцелярії іде непорядне відправлення, від чого і на прислані наші укази

чиниться повільне відправлення та відповіді, до того ж з'являються численні іменем вашим листи й універсали, начебто підписані вами, а підписуються під вашу руку канцеляристи, про що дещо вже й освідчено, а в статтях та проханнях як гетьмана Богдана Хмельницького, так і в інших, що були й по ньому гетьманів написано так: перше, коли в якихось великих містах будуть наші воеводи, то в тих містах щоб були для судів та розправи їхні козацькі урядники і судитися їм за своїми правами, а коли трапиться, що суд їхній козацький буде їм нелюбий, а захоче діло своє перенести до воеводи, то в той час тому воеводі між ними чинити розправу за своїм розглядом¹⁴⁶, через що предки наші вказали для користі малоросійського народу для таких справ бути своєму судді, котрий такі справи вершив би правдою не гаючись і щоб у тому малоросійському народі розору й образ не було; друге — в тих пунктах написано, щоб у малоросійських містах урядників обирали достойних, які повинні будуть підданими керувати і прибутки всілякі в казну віддавати, а за тим їхнім проханням предки наші вказали грошові і хлібні прибутки збирати малоросійського народу людям, і віддавати у нашу казну тим людям, кого ми визначити вкажемо, і над тими збирачами наглядати, щоб чинили правду; за тими визначеннями предків наших, хоча раніше так чинилося, але тепер це втрачено невідомо для чого і чиниться все проти згаданих договорів Богдана Хмельницького. Через це ми нині указали бути у Глухові при вас бригадиру нашому Степану Вельямінову, а з ним шести чоловікам штаб-офіцерам, яких узяти із гарнізонів українських, котрому зі спільної із вами ради та згоди чинити все так, як визначено в упом'янутих договорах Хмельницького, де точно написано, чому бути під великоросійським судом та управлінням, аби тим усьому малоросійському народу всі неправі суди та даремні утяження були припинені.

В листі-оригіналі власної монаршої руки підпис:

В Москві, в Сенаті,
квітня 29, 1722 року.

Петро.

Під тим числом 30 писано листа від гетьмана до пана полковника чернігівського, щоб із бунчукового товариства, із усіляких осіб, що перебувають під рейментарською протекцією, також із протопопів та намісників велів стягати певну суму, означену і в реєстрі, закріпленому рукою ясновельможного, порозсилавши з того ж реєстру в кожен полк за рукою своєю списки. До того листа й такого реєстру до нього, пана полковника, прикладено.

Цього числа віддавала сізиту ясновельможна жоні пана генерал-прокурора Павла Івановича Ягузницького на квартирі.

Місяць травень

І числа їздив ясновельможний, його милість пан гетьман, до сіятельного графа, його милості пана Федора Матвійовича Апраксина, генерал-адмірала, з проханням поради: чи чинити відповідь його імператорській величності на принесеного вчора монаршого листа; тоді його сіятельство при зичливім своїм переконанні радив ясновельможному просити через своє писання про милостиву переміну того монаршого указу.

2. Складено листа-відповідь на імператорського листа, який таке в собі має:

Всепресвітлий, державний імператоре і самодержцю всеросійський, Петре Великий, отче Вітчизни, государю всемилостивий!

Предостойне вашої імператорської величності писання в правительствующому Сенаті, квітня 29, закріплене власною вашої величності рукою, одержав я 30 квітня, в якому висловлено, що малоросійському вашої величності народові численні утяження й непорядки діються від Генерального суду та старшини, і від полковників, а через те численні скарги доходять до вашої величності, а саме: хабарями і накладами неправди в судах чиняться, полковники полків своїх козаків та посполитих утяжують своїми роботами, забирають у них ґрунти, накидають їм для продажу свої їстивні та питні припаси і тим примушують козаків із служби козацької у підданство, а що збирається з кожної

куфи вина від малоруських людей по два рублі грошей, то тих грошей скільки в прибутках, якого року було і що з них у видатках, а за тим і в остаці, про те вашій величності невідомо; та й у військовій Генеральній канцелярії іде неупорядковане відправлення, від чого і на послані від вашої величності укази начебто гаяться відповіді, та начебто і численні канцеляристи під мою руку підписуються. На те вашій імператорській величності всесмиренно відповідаю, що то більше з ненависті та злоби вашій величності донесено, заздрячи на милостивий монарший вашої імператорської величності здавна явлений нам догляд, бо хоч у судах Генеральному та полковому і бувають іноді у суперечних справах і накладні, однак при вершенні тих справ я те вельо чолобитчикам повертати, і хіба за вину яку значну деяка частина тих накладів утримується замість штрафу, а де в полках полковники козаків до роботизни вживали та і ґрунтів їхніх торкалися та інші прихоті виконувати, щодо того я за сповіщенням посилав од себе нарощених розшуковців і за розшуком, де явилось, універсалами своїми накріпко те забороняв, щоб козаки від таких роботизни та гсіляких образ вільні були і при своїх ґрунтах перебували, а самих полковників за те жорстоко публічно я карав і нагадував. Та й козаки, котрих діди й батьки були в козацькому чині, та й тепер є козаками,— в підданство нікого з них не принуджено, чого я, за посадою своєю, старанно остерігав і остерігаю. Що ж до кухов вина в Малій Росії, з волі вашої величності береться по два рублі грошей, із них охотному війську, компанійцям, та сердюкам, та їхнім старшинам річна плата на мундир за давнім уставом дається, також на генеральну артилерію, на служителів при ній та на інші необхідні військові потреби ті ж таки збірні гроші бувають уживані; і того всього прибутку є в Глухові реєстр. А військова канцелярія є в доброму порядку, і на виконання вашої величності присланих указів, також і у відповідях на них ніякої зупинки не буває, і ніхто з канцеляристів під мою руку не підписувався, хіба що один Григорій-канцелярист¹⁴⁷ у моєму малому домовому інтересі під час хвороби моєї з мого ж відома руку підписав, але й за те з Колегії іноземних справ указом у Санкт-Петербург узятий, а звідтіля посланий на заслання до Казані. А що багато хто зі скаргами до вашої імператорської величності удаються, то роблять це із своєї непостійності та брехливої впертості, а більше за наукою Федора Протасева, бо хоча і в суццю правду за ними давніми правами всі суджені бувають, однак він, мішаючи порядки, численних винних заступає для хабарів та прихотей своїх, як є про те автентичні документи, і побуджує їх упиратися і маєстат вашої величності даремно турбувати, шукаючи з того власного прибутку, а не державного інтересу, та й невинних багатьох насильно озлобив хабарями. А оскільки в тому вашої імператорської величності достойному писанні згадано й про статті гетьмана Хмельницького та інших, що по ньому були, гетьманів, то в них написано саме те, щоб для судів та розправ у великих містах, де будуть воеводи, були козацькі урядники, і судити б козаків за своїми правами, а хто із них не буде тим судом задоволений і захоче діло своє перенести до воеводи, то йому б поміж них розправу чинити за своїм розглядом; через що предки вашої імператорської величності указали в користь малоросійського народу для таких справ бути своєму судді, який би їх вершив безпоровочною правдою. Та в тих-таки пунктах написано, що у малоросійських городах урядники були обрані до того достойні, які мають підданими керувати та прибутки всілякі в казну віддавати, і тому предки вашої величності вказали всілякі грошові та хлібні прибутки збирати із людей малоросійського народу і віддавати в казну вашої величності тим людям, хто на те визначений буде, і над тими збирачами наглядати, щоб чинили правду; за тими визначеннями предків вашої величності раніше так і чинилося, однак те упущено нині невідомо для чого й чиниться все супроти згаданих договорів Богдана Хмельницького. Через те нині вказали ви, великий государ, ваша імператорська величність, бути при мені в Глухові своєму бригадирові Степану Вальямізову та з ним шести чоловікам штаб-офіцерів, узятих із гарнізонів українських, котрому за спільною зі мною згодою і радою чинити все, як визначено у згаданих договорах Хмельницького, де точно описано, чому бути під великоросійським судом та управлінням.

І на це з рабським моїм біля стіп та ніг монарших чолопреклонінням усе-

ж він, пан Володковський, повертався із Преображенська, тоді нагнав його государевий бомбардир, посланий від його імператорської величності до ясновельможного із тим оголошенням, що його величність зволить навідати ясновельможного високою своєю особою ввечері — ту звістку той бригадир і доніс його вельможності.

А з полудня так з чотири години візитував спершу ясновельможного його сіятельство пан генерал-майор Головін, потім прибув на квартиру його вельможності сіятельний пан Петро Андрійович Толстий, а за ним і сам його імператорська величність зволив завітати до панської квартири своєю монаршою особою, якого ясновельможний скоро зустрів на сходах, тоді його величність привітав його вельможність доброгоглядно і зволив поцілувати у голову, а далі у першій ізбі, зустрівшись із панею і з полковниковою ніжинською, зволив обох цілувати, а потім у другій ізбі сів їсти. А за його імператорською величністю вслід поприїздили превосходительні пани Павло Іванович Ягузинський, генерал-прокурор, обер-прокурор, генерал-майор і од бомбардир-компанії капітан-лейтенант Григорій Григорович Скорняков-Писарев, генерал-майор Чернишов, генерал-майор і бригадир од лейб-гвардії Ушаков, генерал-майор Головін, їхні сіятельства графи Апраксін, пан Федір Матвійович, генерал-адмірал, і Петро Матвійович та син його Олександр Петрович, два молоді Нарішкіні Львовичі — і ті всі особи сіли до одного столу із государем. Його величність сидів між двома панями: Петро Матвійович Апраксін з лівого боку, а генерал-майор Головін — з правого їли, сидячи при боці государевому. Біля другого [столу] сиділи різні офіцери, денщики та блазні государеві; біля третього столу їли інші служителі й бомбардири. При столі, біля якого монарх зволив сидіти, були різні дискурси: про Ладозький канал і про козаків, на ту роботу виправлених; про Мазепу була взминка і про покійного київського митрополита Іоасафа Кроковського¹⁵⁵, про архієпископа чернігівського Іоанна Максимовича¹⁵⁶ і про єпископа переяславського Захарію Корниловича¹⁵⁷. Приточено там-таки слово про превелебного отця Лаврентія Горку, новопоставленого архімандрита Воскресенського монастиря. Наостанок привнесено богословський дискурс про Христа, Господа нашого: премудро сам всепресвітлий монарх до Петра Матвійовича Апраксіна проговорив річ, тлумачачи те, що Христос Господь за людською істотою був подібний усім нам, окрім гріха, що премудрий монарх з'ясував, посилаючись на різні тексти з Божественного писання. Від столу благоволив випити кілька келишків угорського вина, а після закінчення згаданого дискурсу про Христа Господа встав і, випивши пива тільки склянку, двічі ясновельможного мило обнявши, цілував у голову, по нім дозволивши пані та пані полковниковій поцілувати свою монаршу руку, учинив усім прощання і зволив зараз із гетьманової квартири, була вже година в ніч чи більше, просто від'їхати до Преображенська, а після його величності і всі, що там були присутні пани, попрощавшись із панством, роз'їхалися по домах і квартирах.

Цього ж числа повернувся Василь Варявський від пана полковника полтавського із Вишнього Волочка.

4. У святійшій правительствующім духовнім Синоді оголошено його милість отця Іродіона Жураківського, архімандрита межигірського, єпископом чернігівським.

Цього числа всепресвітлий імператор зволив на спорядженій галері, до решти уже при своїй присутності зготовленій, на якій було прапорів три: один великий червоний при кормі, другий на мачті довгий білого і червоного кольору, третій вузький на другій мачті, також гармат три, а жовнірів од лейб-гвардії Преображенської із 150 чоловік найвиборніших бомбардирів, крім матросів, пуститися Москвою-рікою нижче кам'яного мосту, і коли судно минуло Кремль-город, тоді спершу на ньому вистрелено з гармат, а потім на блякаві ударено із трьох гармат. На тій таки галері були із государем генерал-адмірал граф Федір Матвійович Апраксін, світлий князь Олександр Данилович Меншиков, генерал-фельдмаршал, превосходительний його милість пан Павло Іванович Ягузинський та інші із тих осіб, котрі вчора з його імператорською величністю їли вечерю у ясновельможного пана гетьмана.

Після відбуття государевого судна приїхав ад'ютант генерал-адмірала чов-

ном до адміральського судна, на якому також три прапори були: один на мачті, тільки білий, другий на кормі — білий із хрестом святого Андрія Первозванного гранатовим, третій пістрявий, а жовнів-бомбардирів було близько 100, і велів рушати. Зараз на ньому вдарено в літаври і трембачі стали грати, а почувши цей голос на інших суднах, також усі одне за одним, оснащені жовнірами, попливли Московою-[рікою] із биттям у барабани, гранням (...) ¹⁵⁸. Того ж дня мали всі ті судна стати в Коломні (...) ¹⁵⁸ Москви, куди і його імператорська величність, зійшовши із згаданої галери, зволив від'їхати землею. Учинивши той згаданий суден похід десь о першій годині пополудні.

Писано листа до пана Яснопольського, господаря рейментарського двору, за чолобиттям поміщика Карачевського повіту Матвія Волжинського, щоб підданих його, що начебто перебувають у Марчншиній Буді, а перед тим утекли з села одного поміщика Коптева, видав йому з усіма рухомими пожитками.

Цього ж числа був у ясновельможного на квартирі його превосходительство пан Макаров, його імператорської величності кабінет-секретар, і спершу тільки з паном, усамітнівшись, багато про щось розмовляв, потім і в присутності панів писаря та бунчучного військових генеральних провадив різні дискурси у столовій ізбі.

5. За чолобиттям рильського поміщика Ширкова послано одного указа до пана Яснопольського, господаря, у Глухів про двох його втеклих селян і чолобитну там-таки включено. Другого указа — до наказного полковника миргородського за чолобиттям того-таки Ширкова про видачу втеклого його селянина, що мешкає в Устивиці.

Того ж числа відправлено листа до пана полковника лубенського ¹⁵⁹ у відповідь на його листа щодо Царичинського походу.

6. Превелебного отця Іродіона Жураківського, архимандрита межигірського київського, посвячено єпископом до Чернігова у великій Успенській церкві, а хиротонізував його преосвященний Феодосій Яновський, архієпископ новгородський, святійшого правительствующего духовного Синоду віце-президент, із тверським, суздальським і новопосвяченим білгородськими єпископами та іншими прелатами.

Цього ж числа пополудні приїжджав сіятельніший Петро Андрійович Толстий на квартиру ясновельможного прощатися, оскільки йому велено виступати в похід, а з квартири гетьманської пішов разом із ясновельможним і з панею до пана полковника ніжинського, сина свого, куди й інші панове з'їхалися, а саме: пан Степан Лукич Вельямінов, бригадир із братом, Іван Петрович Толстий та інші, де всі і вечеряли. Прибіг слуга полковника чернігівського поштою із листами, писаними в різних інтересах.

7. Іздив ясновельможний до пана Павла Івановича Ягузинського, генерал-прокурора, і віддав його милості диплома для написання протекційної грамоти ясновельможній пані гетьмановій, щоб по смерті панській до неї і до родичів її ніхто із володарів не втручався, про що перед цим подала пані її величності, государині імператриці чолобитну.

Цього числа знову був у ясновельможного кабінет-секретар пан Олексій Васильович Макаров.

Писано листа до пана Івана Родіоновича Чирикова, надвірного судді курського суду, з вимогою письмового сповіщення, який договір перед цим відбувся між сотником погарським Семеном Галецьким і між Білашовим, поміщиком Трубчевського повіту, з огляду на гроші із сотні Бакланської за борошно, поставлене за усім указом до Смоленська, які судді трубчевському Потрусову належать і до розсуду за починені образи сотенним погарським затримані.

Писано листа під датою минулого 29 квітня до пана Турківського, господаря Гадяцького замку, у відповідь, що оскільки полковник гадяцький ¹⁶⁰ неслухняно до нього через пункти свої удався, то хіба після приїзду панського у Глухів вимовлять йому буде. Державці в козаків, що по їхніх селах мешкають і шникують горілкою, щоб не брали покуховного, але відбирали його до військотоого скарбу. Тютюну продаж, що є у Гадячому, передано в його волю.

Цидули: 1) воли, наготовані до Шльонська та Гданська, які є в Глухові, спродати в Україні, оскільки не тільки волів, але й інші гендлі звелено утри-

мати і купців за кордон не пускати. Докладено в тій-таки цидулі, щоб, погодившись із паном Яснопольським, господарем глухівським, що коли і в інших панських старост є наготовані воли до Шльонська, велів і тих усіх в Україні продати через вище писану причину; 2) про селітряників: щоб їх закликав до себе і запропонував, що хоч вони до певного артилерійського поручника Грекова вдаються, дбаючи не знати про що, однак мусять вони ж і до артилерії військової віддати [селітру] за давнім обов'язком.

Під тією ж 29 квітня датою дано відповідь до пана Корецького¹⁶¹ щодо втеклих великоросіян, щоб утримався з віддачею їхньою, оскільки строк відкладено до січня наступного 1723 року, а тим часом чи не буде щодо того на гетьманське донесення рішення із Сенату; в тому-таки листі доручено вибрати Десятуський ярмарок¹⁶² на панський двір. До того ж пана Корецького писано під датою цього 6 травня повторно про станції та панщини, щоб їх, згідно минулорічних реєстрів, велів стягнути. Маєтності на полковничий уряд, а саме Картушин, Замашів та інші належні, придати до волості Чохловської. Ярмарки по сьому полку Стародубському доручено йому ж, панові Корецькому, вибирати, тільки б дав знати, що де буде зібрано. Комісара Рубця відставити, а на його місце звелено визначити іншого. Поміщики, які відшукали своїх біглих, щоб брали їх за розписками з усіма пожитками і самі на своїх відвозили підводах без допращання грошей на пожиття. А коли так чинити поміщики не захочуть, то стародубським полчанам відвозити таких біглих на своїх підводах аж ніяк не казати.

8. Іздив ясновельможний до сіятельного графа Гаврила Івановича Головіна, державного великого канцлера, для переговорів щодо пана Данила Карпіка, у якого відібрати всі маєтності указано власною монаршою грамотою, яку принесено позавчора з Колегії іноземних справ, та віддати для генерала Кантакузіна.

9. Писано одного листа до пана Корецького, другого до полкового стародубського осавула, пана Березовського, щоб старост пана судді військового генерального Сіноколадязького і Білогощанського, схопивши, тримати в Стародубі в кайданах до панського повернення.

Цього ж числа в квартирній церкві ясновельможного служив Божу службу преосвященний, його милість отець Єпифаній Тихорський, єпископ білгородський, а після набоженства зволив і обід у ясновельможного їсти.

Писано грамоту-відповідь у Колегію іноземних справ на монаршу грамоту, прислану перед цим із тієї ж колегії, щоб після розпитів Герасима Прясенка, що був за Дніпром в Ольшаній отаманом, допитати, згідно пунктів, у тій-таки грамоті присланих, пана Танського, полковника київського, і при тій ясновельможній відповіді подано допит пана полковника київського, присланий від його милості пана полковника чернігівського.

10. Іздив пан до пана генерал-прокурора Ягузинського, але з ним не бачився; коли ясновельможний звіділя повернувся, його візитували на квартирі панове: Степан Лукич Вельямінов, бригадир, і Богдан Григорович Скорняков-Писарев, глухівський комендант.

Писано листа до пана Корецького, наказного стародубського полковника, щоб війтівства стародубського правління вручив до подальшого затвердження Семену Тишковичу, тамтешньому міщанину, оскільки стародубський війт, Григорій Самійлович Злотников, помер.

Видано подорожню Федору Мокрієвському, товаришеві полку Стародубського, відпущеному із іншими козаками до Стародуба із листами, котрий приїжджав із листами до ясновельможного у Москву від пана Корецького, наказного полковника стародубівського.

Цього числа був у ясновельможного пан Новосильцев, оберштер криккомісар і (...) ¹⁶³ колегії президент і оголосив государеві пункти, між якими один (...) ¹⁶³, щоб він поговорив із ясновельможним щодо заводів овець з (...) ¹⁶³ овни можна робити сукна.

У святійшому Синоді оголошений отець Варлаам Ванатович, архімандрит тифінський, архієпископом у Києві ¹⁶⁴.

Цього ж числа його імператорська величність зрання був у Сенаті і попро-

шався із сенаторами, а по обіді зволив бути в патріаршій ризниці, де кланявся імператорській величності і ясновельможний.

12. Нічого не трапилося пригідного до записання.

13. У цей урочистий день Сходження всепресвітлого (...) ¹⁶⁵ його імператорська величність і государиня імператриця з усією високою родиною звели слухати набожества в Новому Преображенському, в тамтешній церкві, куди всі панове сенатори, міністри та інші чиновники з'їздили рано, і там усі, також і ясновельможний, його милість пан гетьман з панєю слухали Божої служби; а після літургії попрощалася пані з государинсю імператрицею, а як усі панове роз'їхалися, в той час і ясновельможний звідти із Преображенська поїхав. З'ївши обід на квартирі, знову поїхав до Преображенська, щоб попрощатися з його імператорською величністю, але вже його величності ні в паладі і ніде інде не побачив, бо той пополудні зволив зовсім від'їхати до Коломного, за 90 верст від Москви, забираючи путь в упередню війську експедицію до Астрахані. Отож ясновельможний, позбавившись прощання государевого, марно із Преображенська повернувся на квартиру.

14. Превелебний його милість отець Варлаам Ванатович, посвячений архієпископом київським у великому Успенському соборі, а хиротонисав його преосвящений пан його милість отець Феофан Прокопович, архієпископ псковський, нарвський, святійшого правительствуючого всеросійського духовного Синоду віце-президент, із архієпископом сарським і подонським та білогородським, суздальським, чернігівським, тверським та смоленським єпископами і кількома архімандритами та іншим духовенством, які там служили.

Писано листа до сіятельного пана Петра Андрійовича Толстого, дійсного таємного радника, з проханням, аби грамоту, написану в обороні панії, за сприянням його сіятельства, було закріплено монаршою рукою, і з тим листом послано пана Михайла Скоропадського в Коломне за государем на найманих конях.

Під датою цього числа видано рейментарського універсала пречесному отцю Михайлу Трифановському, протопопу прилуцькому, на володіння села Беровиці (...) ¹⁶⁶, яка в сотні Срібранській є і в підтвердження (...) ¹⁶⁶ доказу набутих його ж лишків сінокосів, лісів та іншого.

15. Панове Андрій та Степан Миклашевські, пан Дмитро Володковський, військової канцелярії канцелярист Григорій Тимошовський та Ян Чарнувот, діставши в пана відпуск, ще за кілька день *anticipative* ¹⁶⁷ собі справивши, від'їхали з Москви до України. Через пана Володковського послано панського листа до отця Шпаківського, намісника чернігівської катедри, щоб він, здавши намісництво, їхав до обителі ніжинської Благовіщенської, де його, за бажанням преосвященного рязанського ¹⁶⁸, київський архієрей має рукоположити архімандритом.

16. Візитував ясновельможного зрана на квартирі преосвящений його милість отець Іродіон Жураківський, недавно посвячений єпископ чернігівський, також і його милість пан Степан Лукич Вельямінов, бригадир, визначений суддею в Україну, а його преосвященство, отець архієпископ київський ¹⁶⁹, прислав свого архідиякона отця Арсенія Берла ¹⁷⁰, запитуючи, коли бути його високопреосвященству у ясновельможного з відданням належного привіту.

Цього числа повернувся світлий князь Олександр Данилович Меншиков, його милість пан генерал-фельдмаршал та кавалер, від государя, котрого по від'їзді з Москви супроводжував кілька лиш [днів] і трактував щодо своїх маєтностей, а коли приїхав його світлість до свого дому на Німецькій слободі, то на валу з п'яти штук гармат випалено.

17. Пан Михайло Скоропадський, якого посилали до Коломного з листом до сіятельного князя Петра Андрійовича Толстого, повернувся звідти увечері і привіз грамоту, закріплену власною монаршою рукою, в оборону панії із дітьми після смерті ясновельможного, щоб нею жодна малоросійська влада не цікавилася.

18. Ясновельможний посилав панів військових генеральних Семена Савича, писаря, і Якова Лизогуба, бунчучного, для віддання візиту преосвященному архієпископу київському, що стояв у московському Богоявленському монастирі,

котрий цього ж дня всіх членів святійшого Синоду мав у себе на трапезі¹⁷¹.

19. Не трапилося нічого пригідного до записування у Діаріуш.

20. Превелебний його милість, отець Гедеон Вишневський посвячений архімандритом до колегіатської Заіконноспаської обителі, якому звелено титулюватися й ректором. Хиротинисав його на ту архимандричу прелатуру преосвященний архієпископ сарський і подонський, котрого посполиті називають архієреєм Крутицьким, у великому Успенському соборі, звідки після його літургії приїхали до своєї обителі він, отець Вишневський, а з ним (...) ¹⁷² і синодальний, і коли увійшли до церкви, тоді після проспіваного «Достойно есть...» синодальний секретар учинив голосно таку промову, що за указом імператорської величності, а за приговором святійшого правительствующого Синоду, визначений і освячений архимандритом до цієї Заіконноспаської обителі, і йому належить законникам цієї обителі всяке послушенство. При цій публікації був присутній і член святійшого Синоду, його прееслебність отець Гаврііл, архимандрит Свято-Троїцький.

Преосвященний його милість отець Єлифаній Тихорський, єпископ білгородський, був на квартирі у пана й вітав із Петровим постом, трохи був забавився і відїхав перед [обідом] до своєї станції.

Перед обідом-таки приніс із Сенату князь Василь Петрович Микулін пункти в загальнонародних малоросійських інтересах, подані государеві минулого квітня 28, з відповідями-помітами, учиненими самого його імператорської величності рукою, також і листа щодо визначення в Малу Росію великоросійських суддів, писаного од ясновельможного до государя у відповідь також з помітою, його той-таки князь в одному кооперті з пунктами приніс.

Поміти на пунктах таке в собі мають:

На 1-й: «Нині чиниться розташування війську, як сам відаєш, а коли те закінчиться, то велика убавка буде, а нині бути, як раніше, особливо з огляду на турецьку сторону, оскільки бунтівники персидські шукають турецької протекції, щоб нічого з того не вийшло».

На 2-й: «Платити так, як по всій державі платять, а насильно не брати».

На 3-й і 4-й: «Визначено вам бригадира із 6-ма помічниками, якому веле-но все чинити за трактатом, учиненим із Хмельницьким, про що детальніше побачиш до задоволення із указу, вам підписаного від 29 цього місяця».

На 5-й: «Визначення учинити незабаром».

На 6-й: «Учинити рішення в Сенаті».

На 7-й: «Учинити рішення в Сенаті, щоб було без образи, а буде непотрібно, відкинути».

На 8-й: «Бути, як було».

Його імператорська величність ці пункти зволив підписати в Преображенську 29 квітня 1722 року.

На листі гетьманському помітка така: «Пункти ваші підписано, також і указ про створення суду колегії при вас замість того, як поставлено з Хмельницьким, щоб вища апеляція була у воевод великоросійських, ця установа і так ніякого порушення поставленим пунктам з Хмельницьким не мати, але хай буде це для виконання за ними».

Петро

В Преображенському, травня 8 дня, 1722 року.

22. Подано донесення в Сенат про видачу підвід по Тульському тракту, а саме підвід 200 з лишком, де і розгляд прикладено, скільки кому видавати їх належить.

Його превосходительство пан генерал-лейтенант Девейсбах був у пана на квартирі з оголошенням свого швидкого виїзду в Україну; забавившись із півгодини деякими дискурсами, попрощався із паном і відїхав до своєї квартири на Німецьку слободу.

23. Подано в Сенат два донесення, одне із специфікацією донесень, які подавалися в Колегію іноземних справ передоцям у різних місяцях та числах, про татар з Криму, [що прибули] для розшуку своїх шкод із ханським листом, про біглих великоросійських, про забори малоросійським купцям у Полтаві¹⁷³,

починених у Литві, про Соболевського, щоб не бути йому сотником (...) ¹⁷⁴, про Колавського, щоб його звільнили як невинного. І про розкольників [стародубських]. Оскільки всі малоросійські справи мають перенестися з Іноземної колегії в Сенатську канцелярію, то в який спосіб відписувати пану в Сенат (...) ¹⁷⁵, як раніше бувало в Іноземну колегію, та й на посланців з відписуванням треба буде присилати, щоб було учинено визначення, звідки їм на найми квартири видаватися будуть кормові, прогонні й жалувані при відпуску гроші? Мала б бути й особлива контора в Сенаті і певна визначена персона для малоросійських справ, куди б належало удаватися малоросійським посланцям ¹⁷⁶.

24. Писано указа до старости Шептаківського про відібрання від Лисовського Мишна Узруського.

25. Нічого для запису пригідного не трапилося, тільки подавано в Сенат про видачу подорожньої на поштові підводи слугі його милості пана полковника чернігівського Григорію.

26. Його превосходительство, пан Степан Лукич Вельямінов, бригадир, визначений у Малу Росію для завідування судами, був зрання у ясновельможного й презентував дану собі з Сенату інструкцію, якими ділами має управляти, перебуваючи при гетьмані із 6 штаб-офіцерами.

27. Писано листа до дозорці шептаківського Мовчана, щоб у селах Стахурщині та Блиставій, що були у володінні стольника Федора Протасева, оглянув все господарство, яке тепер там є, а коли б жона його, Протасева, мала б щось, їдучи у Глухів, з тих сіл брати, а саме: дробину, казани із винниці і свині, що є при винниці, пашню цьогорічну та інші господарські набутки, залишаючи двори тамтешні гетьманські порожні, або побори якісь знову від людей витягати, то щоб того він, дозорця, не допустив, відмовляючись у тім лагідно, хоч і перед самою панею Протасевою, оскільки повинна в тих дворах бути, бо і Протасеву вони не порожні дісталися, а за пашнею минулорічних засівів хай би не стояв.

Лист-відповідь писано до його милості пана полковника чернігівського на листа, принесеного цього ж травня 6 числа через слугу його Григорія в різних інтересах; у цьому панському листі-відповіді дату покладено на 25 травня, а при тому ж листі прикладено одного оголошувального універсала на всі полки, щоб був вільний пропуск за кордон купців із гендлями за нововиданим указом імператорської величності, та й інших 5 універсалів для оголошення в усі полки, щоб купці, гендлюючи волами до Шльонська та Гданська, ішли під протекцією коронного підскарбія, пана Пршебендовського, а не під (...) ¹⁷⁷ і в тих 5 універсалах покладено дату ще 27 минулого квітня.

Писано до нього ж, пана полковника чернігівського, цидулу із сповіщенням, що посвячено київського та чернігівського архієреїв.

Цього ж 27 травня писано листа до сотника шаповалівського, щоб військову сіножать, яку раніше на князя Богдана Івановича Гагарина кошено, скосити шаповалівськими людьми і веліти скласти у стоги.

28. Писано листа латиною до архіатора ¹⁷⁸ Блюментроса з проханням про визначення медика, що звався Адам, який перебуває при драгунському Сибірському полку, до панського двору, якого декларовано належно задовольняти.

Цього ж 28 травня подано в Сенат донесення про маєтності тих, що служать в уряді писарства Генерального, і на військову канцелярію, щоб їх поставити у підвладність панові генерал-лейтенанту Девейсбаху, але панове сенатори свого приговору не дали з тієї причини, що хоча ті маєтності за змінником Орликом були, але дісталися з огляду на уряд у той час, коли він стає генеральним писарем після Кочубея ¹⁷⁹. Кочубею ж [вони перейшли] після Сави Прокоповича ¹⁸⁰, батька нинішнього пана військового генерального писаря, а Саві після Карпа Мокрієвича ¹⁸¹ і так далі, хто був генеральним писарем, той тими маєтностями із канцелярією завжди володів, тож і надалі ними повинні володіти писарі генеральні з канцелярією, згідно давніх малоросійських порядків, як діялося за колишніх гетьманів.

Під цим-таки числом писано листа до пана глухівського сотника щодо села Литвинович, яким пан Протасев володів, щоб не допускав пані Протасевій, коли вона прибуде у Глухів, людей тамтешніх озлоблювати, коли захоче якісь

небувалої з них вимагати побори грішми або чимось іншим, і про те з нею лагідно умовлявся, а що є їхнього там власного майна й минулорічної пашні, тее вільно забрати до свого користування, а цьогорічна пашня, у свій час знята, має бути затримана в цілості.

Другого листа писано до пана Яснопольського, господаря рейментарського двору, щоб коней військових гарматних 20, а 10 домових, також візків 4 з вівсом, гармашів кілька чоловік, козаків стаєнних 8 і двох машталірів вислати на зустріч пана до Мценська та й кіс би 4 і хомутів на потребу взяли.

Писано листа до пана Корецького, наказного полковника стародубівського, про Романовича¹⁸², що добре було б затримати його в Стародубі й книги комісарські про біглих відібрати, які із іншими своїми речами поклав у заставі у Косовича, як він, Романович, приїхавши до Москви, розказував; отож звелено у Косовича ті книги відібрати, а речі Романовича, що їх там-таки складено, прилюдно переписати.

29. Через пана Григорія Дем'яновича Скоропу, писаря військового стародубівського, вручено грамоту сіятельному графу Гаврилу Івановичу Головкіну, державному великому канцлеру, в домі ж його сіятельства; цю грамоту писано від ясновельможного у відповідь, оголошуючи, що за указом імператорської величності і за приговором його графського сіятельства, давній завід пані стародубівської гійтової Спиридонової Шираєвої із Семеном Чернігівцем та його товаришами Богданом Афанасієвим та Матвієм Мартиновим, який точився, до решти вже закінчений із доказом видимої неправоти Чернігівця із товаришами. В цій грамоті дату покладено 27 грудня, року 1721.

30. У цей день пригадки народження вспресвітлої імператорської величності, на пам'ять преподобного Ісакія Далматського¹⁸³, з'їжджалися всі сенатори в Преображенськ до государинь цісарівен і вітали їхні височества з тією урочистістю; там-таки були всі синодальні персоні. Правив службу Божу архієпископ київський, преосвящений Варлаам Ванатович. Після служби Божої казав проповідь його превелебність отець Гедеон Вишневський, архімандрит заіконоспаський. Після проповіді був молебен, а потім бито з гармат. Після набожества пішли всі панове сенатори, між якими був і князь, герцог голштинський¹⁸⁴, до палат імператорської величності і там, після учиненого государиням цісарівнам привітання з государевим народженням, засіли біля приготованих столів. Синодальні особи випили горілки, якою їх трактував світлий князь, його милість пан Олександр Данилович Меншиков, генерал-фельдмаршал. Біля одного столу сиділи пані, біля другого цісарівни, при ньому ж світла княгиня Меншикова, княгиня Ромодановська, ясновельможна її милість пані гетьманова та інші дами сиділи, а біля інших столів різні пані також їли. При обіді грали капели, трембачі і валторни, із гармат стріляно, коли пили за здоров'я імператорської величності імператриці та всієї імператорської родини. По обіді, коли столи повинесли для танців, ясновельможна попросалася із цісарівнами та іншими й від'їхала із Преображенська. Були там-таки на набожестві і панове генеральні писар та бунчучний військові, послані туди з привітом од ясновельможного, але звідти вони перед обідом до своєї повернулися квартири.

У великім Успіння Пресвятої Богородиці соборі в Кремлі служив літургію і молебен преосвящений Іродіон Жураківський, єпископ чернігівський із 6 архімандритами та численними священиками, де після набожества довкола города випалено із 33 штук гармат.

31. Постановлено в Сенаті указа й видано до Ямського приказу, щоб на підйом ясновельможного, його милості пана гетьмана, з присутніми при його вельможності особами та людьми, звелено дати підвід ямських 178 і щоб збирати ті підводи на два тракти — через Тулу й через Калугу.

МІСЯЦЬ ЧЕРВЕНЬ

1. Приїхав козак із листами із Глухова, який привіз і ту відомість, що полковник Балцер¹⁸⁵ спровадив обидва полки солдатські у Глухів і половину солдат у місті розставив, а другу половину — в полі; та той-таки полковник вижив із його двору пана осавула¹⁸⁶ й поставив караул, так само поставив

солдат і в дворі пана Якова Марковича, займаючи їх для осіб, що мали бути у Глухові.

Цього числа вручено всі писані у вищенайменованих числах травня листи, писані в Україну, служі його милості пана полковника чернігівського Григорію, якому й друкована подорожня і дві поштові підводи видано з Ямського приказу.

Принесено листа із Білгорода від Івана Малієвича про вислання туди Федора Гречаного, військового товариша, для досліду в розшуковому ділі тестя його, бувшого ахтирського полковника Івана Івановича Перехриста.

2. Видано указа із штабс-контор колегії за руками президента її пана Олексія Львовича Плещеева, Каролюса Принуестерна та інших у Московську рентерею¹⁸⁷ до оберст-рентмейтера князя Мещерського, щоб було видано на прогони за 180 ямських підвід під гетьманський поїзд по трактах на Тулу і на Калугу, якими вказано користуватися, рублів 194 і 40 копійок — цей указ цього ж дня туди ж одіслано через панів Єсимонтовського й Дем'яновича, писаря полковника стародубівського.

Вчорашнього числа на принесеного листа від Малієва писано листа-відповідь цього числа із тим оголошенням, що посиляється відкритий указ через полкового осавула полтавського, пана Федора Сибілевича, до Федора Гречаного, аби, діставши його, зараз їхав у Білгород, щоб дати відповідь щодо того, за чим його туди вимагають, тобто в інтересі тестя його, бувшого полковника ахтирського Івана Івановича Перехриста, і в цьому указі запропоновано, що доручено йому ж, осавулові полковому полтавському, при собі його, Гречаного, туди, до Білгорода, відправити.

3. Тому ж осавулові полтавському, в Малу Росію відпущеному, видано подорожню на вільний пропуск.

Принесено з Сенату до ясновельможного першу грамоту про гонтарів, щоб кілька їх вислати з Малої Росії до Москви в поліцмейстер-канцелярію для навчання того гонтарського діла російських людей.

Подано в Сенат три донесення про одержану із Глухова відомість, що полковник Балцер насильно позаймав двори і обидва полки солдатські спроваджено до Глухова. Про жалування, щоб його видано було, згідно давнього звичаю, і про підводи, також про біглих і розкольників, щоб у тому учинено в Сенаті рішення, згідно до поміти, учиненої власною рукою імператорської величності.

4. Посилав ясновельможний пан гетьман панів генеральних писаря та бунчучного військових із листом, написаним від себе, до світлого князя, його милості пана Олександра Даниловича Меншикова, генерал-фельдмаршала, прощаючись із його світлістю, але після прийняття згаданих осіб його світлістю у себе і сам за кілька годин приїхав на квартиру ясновельможного, де після різних дискурсів і переговорів небезгнівного щодо Почепівської межі пригошений був його світлість горілкою; потім, учинивши з паном і панією взаємним поцілунком прощання, зволив із гетьманської квартири від'їхати.

Видано прогонні гроші з Московської рентерії на 180 підвід, а саме 194 рублі і 2 гривни.

5. Пресвітлі государині цесарівні і світлий князь, його милість пан генерал-фельдмаршал із своєю родиною зволили від'їхати із Москви, забираючи тракт до Санкт-Петербурга.

Преосвященний, його милість пан Феофан Прокопович, архієпископ псковський, синодальний віце-президент, з преосвященним паном, його милістю Єпифанієм Тихорським, єпископом білогородським, візитували ясновельможного на квартирі і з годину й більше різними забавилися дискурсами, потім попрощали пана і від'їхали.

6. Нічого принагідного не трапилося до записування в Діаріуша.

7. Преосвященний єпископ білогородський сам знову візитував обох панств на квартирі і після достатніх дружніх переговорів з панами від'їхав на свою станцію до Ростовського подвір'я.

8. Писано грамоту до святійшого правительственного Синоду від ясновельможного з проханням благословення відновити в мурованих будинках церкву святих Анастасіїв, що згоріла в Глухові, на відновлення яких преосвящен-

ний отець архієпископ київський не зволив дати від себе благословення безіменного синодального указу, подаючи ту причину, начебто в духовному регламенті запропоновано церков наово не виставляти, і тому відрікався дозволу, щоб реставрувати її на місці погорілої.

Цього дня панський обоз із Москви випроваджено трактом на Тулу на найнятих підводах.

9. Вчора написану грамоту віднесли до святійшого Синоду до преосвященного, його милості отця архієпископа псковського Феофана Прокоповича на квартиру канцеляристи пан Столповський і Ханенко, через яких його преосвященство декларував ясновельможному справити у святійшому Синоді указа про реставрацію і подальше утвердження згаданої церкви святих Анастасіїв.

Цього числа ясновельможна виїхала з Москви, забираючи тракт до Глухова.

10. Після ранньої служби Божої відвідував ясновельможного на квартирі: превосходительний його милість пан Павло Іванович Ягузинський, генерал-прокурор, котрого просив ясновельможний про ласкаве сприяння в справах інтересів малоросійських, поданих у Сенат через письмове донесення, за якими спеціально залишено в Москві його милість пана генерального бунчужного, в чому його превосходительство пан Павло Іванович декларував виявити свою прислугу, а потім, попрощавшись із ясновельможним, від'їхав. А його вельможність зараз так само від'їхав із Москви на обід за 15 верст у деревню, що зветься Абітци, маєтність князя Урусова, і там, під селом, над річкою Абітци, зустрівшись із панєю, разом пообідав. Трохи спочивши, рушив звідти за чотири години з полудня на нічлю, котру справив за 15 верст, проїхавши деревню Пахру, що була над річкою Пахрою, а деревня Пахра — маєтність монастиря Данилівського в Москві, що стоїть над рікою Москвою.

З Москви разом із ясновельможним виїхали його милість пан Петро Петрович Толстий, полковник ніжинський, і його милість пан Симеон Савич, писар військовий генеральний, з двома канцеляристами, пан Семен Столповський та Микола Ханенко від'їхали цього числа трактом на Калугу.

11. Виїхавши рано, ясновельможний їв обід за 25 верств від Пахри у деревні Масловій, звідти по обіді рушивши, ночував за 22 версти у деревні Кузьминську.

12. З ночівлі прибувши до Серпухова, містечка за 14 верст від Кузьминська, об'їхали його по загородах. Слухали службу Божу там-таки, під Серпуховим, у монастирі Висоцькому, в храмі Зачаття Пресвятої Богородиці. А після служби тамтешній отець архімандрит хлібом, пивом і двома рибами-стерлядками кланявся ясновельможному, що його вельможність велів прийняти; мав трохи розмови про свою неміч і від'їхав за дві версти на оболонь до перевозу над рікою Окою обідати, а після обіду, перевізшись через ріку Оку, ночував за 20 верст в полі, не дійшовши трьох верст до деревні Завадов.

13. Рано з ночівлі рушили і обідали за 28 верст, переїхавши деревню Грецово, а стан обідній був на вершині річки Віконі; перебувши зараз лиху праву, яку, аби ліпше переїхати, самі своїми людьми підгатили, біля церкви святителя Миколи Віконського, котра одна, без жодного біля себе поселення, стоїть у полі на шляху, люди від тієї церкви вбік за півверсти живуть у деревні Шепотовій і Барановій. По обіді приїхали на ніч до Тули за 25 верст і, переїхавши підварки, стали під мостом на оболоні, поблизу залізних заводів.

14. Тут, у Тулі, ясновельможний обідав, йому кланялися тамтешні бурмістри хлібом і свіжою рибою, а по обіді, перемінивши підводи, поїхав і ночував у полі за 25 верст.

15. Проїхали 25 верст до обіду, який спожили, переїхавши деревню його превосходительства Павла Івановича Ягузинського, генерал-прокурора, Плаву над річкою Плавою ж, прикажчик деревні цієї кланявся ясновельможному хлібом і квасом. Звідтіля поїхавши, ночували за 15 верст у степу на урочищі, що зветься Крутий Верх. Там суддя полковий полтавський і сотник того ж полку новосанджарівський, ординовані із полку до Ладоги, кланялися ясновельможному.

16. Ті ж полтавці, рано відкланявшись його вельможності, пішли у свій путь, а його вельможність, у свою дорогу поїхавши, обідав за 15 верст під

селом Скуратовим. Звідти за 25 верст прибули до Мценська, а переїхавши містечко, біля нього ночували.

Того ж числа почепівського сотника Івана Губича син, переїхавши з Бєліова дорогу до Мценська, подав від пана Корєцького, наказного стародубівського полковника, листа з оголошенням, що з Почєпа почали знову гвалтовно набігати, у хоружого полкового Данченка і бурмістра Ряченка з іншими набіглі драгуни в селі Залуїці (куди вони послані від того ж наказного із рейментарським листом для утвердження підданих у давніше послушення Татасєнкові) згаданого листа гетьманського відняли і самих силою до Почєпа побрали, а тамтешніх почепівських повкидувано в тюрми, а всі їхні рухомі речі переписано і з домів під караул від великого до малого забрано.

А друга відомість із Глухова, що на маєтність генерал-лейтенанта Девейсбахє, що здавна належала до уряду генерального писарства, відібрано при інших селах інших державців і господарство все в Курєньському хуторі пана генерального писаря, власне, скотину та інше, до решти переписано, приарештовано і караулами обставлено, про що все (...) ¹⁸⁹.

17. Писав ясновельможний у двох грамотах до високоправительственного Сенату і приватно до пана Ягузинського, генерал-прокурора, і до обер-секретаря Познякова писав теж, і відправити велів ті листи через згаданого Губичового сина в Москву.

Цього ж числа рано кланялися ясновельможному бурмістри мценські хлібом, і увесь нинішній день відпочивав його вельможність у Мценську.

18. Рано відтіля поїхавши, обідали за 25 верст на стані, що зветься Кузьминський Верх над рікою Окою, а по обіді за 15 верст прибули до міста Орла і стали під тим містом на ніч під рікою ж Окою.

19. З Орла рушивши світом, обідали за 23 версти під селом Шоховим, князя Івана Юрійовича Трубецького, над рікою Окою, а ночували за 12 верст, переїхавши містечко Кромі.

20. З нічлігу поїхавши, обідав ясновельможний за 20 верст, переїхавши деревню графа Гаврила Івановича Головікіна Гранки, в полі біля каплички, що стоїть за п'ять верст від Гранок, куди пригнано із Глухова під обоз гетьманський тридцять військових гарматних коней. Звідтіля по обіді рушили і за 15 верст ночували на урочищі Плоскім у діброві.

21. Рушивши рано, обідали за 20 верст під деревнею Курглою. З цього стану писано листа від ясновельможного до пана глухівського сотника із тим указом, що хоча й виїхав він назустріч навпроти його вельможності, хай би повернувся назад у Глухів для відправи 25 дня цього місяця урочистого молебня на спомин коронації імператорської величності, а його вельможність декларував свій приїзд на день 26-й через те, що за хворобою відправляє поїзд у путі за своєю волею. Цього листа тоді ж послано через машталіра Максима, котрий припровадив гарматні коні. Ночували, переїхавши моста над річкою Лотишкою.

22. За сім верст од нічлігу над Сужем-річкою, де є і кабачок, поставлений, обідали, а по обіді за 21 версту приїхали у Сівськ і ночували од Сівська за дві версти над річкою Сосою.

23. Обідав ясновельможний за 25 верст. На цьому стані пан Данило Карпіка подав пакета листів від пана чернігівського полковника у своєму нещасному інтересі з огляду на маєтності та інші власні добра, які звелено визначити панні Кантакушинівій грамотою з Колегії іноземних справ, відібравши у нього. У тому пакеті і реєстровий розгляд усіх тих добр прикладено.

По обіді, рушивши із того стану, прибув ясновельможний із усім своїм двором до Кочєрівки, звідки його милість пан генеральний військовий писар передом від'їхав з іншими до Глухова, а його вельможність там на місці через слабкість відпочивав продовж 24, 25 і 26 числа.

А 27 рано з Кочєрівки виїхавши, ясновельможний прибув до Глухова під час служби Божої, після якої було відправлено соборно подячний молебен за одержану під Полтавою над шведом 1709 року цього числа перемогу при гарматному стрілянні, але на ньому ясновельможний через слабкість здоров'я не міг бути присутній. Відійшовши з церкви після набожества, віддавали його вельможності візиту в дворі і вітали по дорозі пан Богдан Григорович Писа-

рев-Скорняков, глухівський комендант, полковник Балцер та інші офіцери від солдатських полків, що перебувають при ясновельможності, а після віддання його вельможності візити відійшли усі по своїх квартирах.

28. У цей день нічого пригідного не трапилось для запису до Діаріуша.

29. Після служби Божої, відправленої в соборній церкві святого Миколи, був соборний молебень за государя в цей святковий день патрона його імператорської величності святого апостола Петра, під час того молебня трикратно стрілено з гармат, але на згаданому набожестві ясновельможний через хворобу, котра щораз гірше ширилася, не був, тільки ясновельможна в строю німецьких сукон при портреті, собі офірованому в Москві од її величності государині імператриці, була на набожестві, а потім усіх великоросійських персон, а саме: пана Богдана Григоровича Скорнякова-Писарева, глухівського коменданта, полковника Балцера та інших офіцерів, також і наших генеральних осіб, канцеляристів військових, урядників глухівських та інших, що на той час нагодилися, знатних людей запрошено до гетьманського двору на пригощення, під час якого знову достатньо стріляно із гармат, і на ньому сама тільки ясновельможна, сидячи біля столу з комендантшею, полковниковою Балцеровою, та іншими дамами була присутня, а ясновельможний лежав хворий у малих нових будинках. Пригощення те продовжувалося до самого вечора.

30. Не трапилось до запису пригідного нічого.

МІСЯЦЬ ЛИПЕНЬ

1. Його милість пан Полуботок, полковник чернігівський, який у небутисть ясновельможного в Малій Росії з його доручення усякими відав і управляв порядками, прибув із донесенням про те своє правління до Глухова і хворому ясновельможному кланявся.

2. Заповіт із розпорядженням маєтностей, грошей та інших добр, що лишаються після ясновельможного, відписав його вельможність, хоч уже вельми був слабкий, і на тому заповіті їхні милість панове: Павло Полуботок, полковник чернігівський, Симеон Савич, писар, Василь Жураківський, осавул, військові генеральні та Андрій Маркович, полковник лубенський, підписалися. Також написано після підписання тестаменту одного листа в інтересі пана писаря генерального до генерал-лейтенанта Девейсбах про заїхання на генеральського повеління села з хутором Курянським і з усім набутком господарським, що там є,— підписав ясновельможний, але всього титулу свого, як було звичайно підписував, не міг уже дописати, тільки таке написав: «Іван Скоропадський, гетьман», і так, більш не дописуючи титулу, того листа через пана Андрія Борзаківського, військового канцеляриста, відправили до згаданого генерала, а по цьому нічого уже більше його вельможність не писав, бо став превеликою охоплений хворобою.

3. Зрана відправлено над ясновельможним маслосвяття, потім сповідався і причащався, а в обідню годину мішатися став; під час того збудження були: при його вельможності медик Сибірського драгунського полку пан Адам, іноземець, і пан Полторацький, анатоміст, котрі, вийшовши із покою, оголосили всім, котрі були на ганках, що ясновельможний по 10 годині помре, оскільки вже в одному боці всі духи оживлюючі змертвіли. Відтак, коли згадані лікарі відійшли із двору, почав його вельможність тяжко з себе дихати, так тривало з годину, а потім, востаннє зітхнувши, закінчив своє життя на початку шостої години з полудня, від народження свого віку на 76 році, а гетьманства на чотирнадцятий рік, сьомого місяця, після чого за годину почали по всіх церквах дзвонити і аж до смерку дзвонили.

4. Перед службою Божою винесли тіло панське із двору до мурованої церкви святого Миколая, де під час літургії пані була омліла через великий жаль та плач. Несено тіло до церкви при грі жалобній військової музики.

Цього числа пан полковник Андрій Вилимович Шарф приїхав у Глухів з Москви і застав панське тіло, як ще лежало у домі.

Цього ж числа відправили машталіра гетьманського двору Зайця до Москви, до високоправительственного Сенату із грамотою, написаною на ім'я

імператорської величності, про смерть ясновельможного пана гетьмана Скоропадського, а пан комендант тутешній глухівський Скорняков-Писарев ще дня вчорашнього, зараз по смерті його вельможності, послав поштою в Сенат те ж таки сповіщення.

5. По обіді проваджено тіло ясновельможного до Гамаліївки з такою церемонією: ішли спершу два батальйони солдат від двох полків, при котрих офіцери, що були, всі мали руки перев'язані чорними фльорами, у барабани били через покрівці, на гобоях грали жалісно. За батальйонами несено значка і хоругву гетьманську, вниз до землі обернені. За тим їхало двоє на конях у панцирах, мисюрках і карвашах¹⁸⁹, з голими шаблями, тримаючи їх за кінець гострия. По тому ведено гри коня убрані, а потім знову двоє в панцирах їхали у подібний спосіб, як і попередні. За цими йшли дякони і священники парами. Несено булаву та бунчук із фльорами, вниз обернені, за тим тіло на марах несли слуги й гетьманські гайдуки, а за тілом уже пані з багатьма особами жіночої статі, комендант із полковниками Шарфом та Балцером із численними офіцерами, наші два полковники, чернігівський та лубенський¹⁹⁰, із генеральними особами йшли, і весь гмін¹⁹¹ багаточисельного народу; за тілом же везли балдакін, жалобою оббитий, шістьма кіньми, убраними у чорні капи. Як із міста вийшли, почали по валу бити із гармат і стріляти в місті, аж поки за всі підварки відправджено тіло. Потім із мар знято тіло, й поставлено під балдахіном, і помалу повезено, а солдати, що йшли піші, зупинилися. З сіл же, що лежали на тракті до Гамаліївки, виходили назустріч тілу процесіями священники і, співаючи погребові церемонії, проводжали через села, яких два краєм, і Слоут, маєтиність його милості, пана писаря військового генерального, переїхавши, ночували з тілом на болоті за Слоутом. З того становиська рано рушивши, наблизилися завчасно з тілом до Гамаліївки, проти якого вийшли з монастиря назустріч черниці, також і його превелебність отець Христофор Чарнуський, ігумен пустинно-микільський київський, та отець Григорій Гошкевич, намісник, отець Іаків, духовник, отець Левецький, казнодія, отець Єлевторій Ладинський, віценотарій святософійський (які ще до прибуття покійного гетьмана в Глухів приїхали до Петропавлівського Глухівського монастиря на зустріч новопоставленого в Київ архієрея) та інші численні інокі та світські священники. А коли тіло, з-під балдахіна винявши, поставлено на марах, то передом усі духовні пішли, а за тілом несено військові знаки, булаву, бунчук, значок, і музика військова грала—і так упроваджено тіло в монастир і в трапезну, над яким відправивши ектенію¹⁹², духовні розійшлися із церкви. І десь так за годину надійшли до монастиря і солдати, де неподалік монастиря ушukuвалися із належним собі порядком. По цьому задзвонено на службу Божу, яку служив його милість отець Чарнуський із іншими, а коли задзвонили втретє, тобто до «Ізрядного», в той час пішли до монастиря уладнані солдати при жалісній грі на гобоях та барабанах, і коли ввійшли, то солдати ушukuвалися у монастирі, також дві сотні козаків, глухівських та воронезьких, тим-таким своїм стали порядком. По службі Божій почалася погребна відправа, наприкінці якої мав проповідь отець Левецький, казнодія святософійський, у похвалу померлого з огляду на високе достоїнство, яким за труди і праці, підняті продовж багатьох літ, Бог і монарх його пошанували, а з інших його добродійностей (...) ¹⁹³, а після казання, коли заспівали останнє «Со духи праведними», почалася стрільба, спершу із гармат, яких туди, в Гамаліївку, кільканадцять штук було припроваджено із Глухова, з Воронежа і Новогородка; потім солдати і зі згаданих сотень козаки із оружжя випалили, а як перший раз, так і другий, і третій з гармат, так і з дрібного оружжя подібним палено порядком. А по тому солдати й козаки пішли з монастиря уладнано. Погреб звичайно закінчився при вкладанні тіла до склепу у трапезній церкві з правого боку за крилосом вимуруванім, в який вкладено і камінь із таким вибитим на ньому написом:

«Тут спочиває тілом раб Іоанн Скоропадський, військ
Запорозьких гетьман, цієї обителі фундатор. Представився у
Глухові, року 1722, місяця липня, третього дня».

Після закінчення таким порядком погребу (на якому і пан полковник ніжинський Петро Петрович Толстий, зять гетьманський, був присутній, хоч

при смерті покійного тестя не був) прошено було мирських осіб у гетьманські будинки до їжі, а духовних до трапези, і там обід їли, а по обіді усяк додому роз'їхалися, тільки гетьманова з родичами залишилась у монастирі.

Цього числа вночі превеликий дощ, град і з жорстокими блискавицями громи були, і цією бурею на тракті від Гамаліївки до Глухова хліб у полі пошкодило. Відтак, із закінченням життя покійного, і цей Журнал закінчено.

¹²⁷ Тобто Данило Апостол.

¹²⁸ Тобто до Андрія Марковича.

¹²⁹ Феодосій Яновський.

¹³⁰ За м і т и в ш и н с ь — заразившись.

¹³¹ Тобто Якова Лизогуба.

¹³² Тобто Павла Подлуботка та Андрія Марковича.

¹³³ Від 1709 року, відколи Іван Скоропадський став гетьманом.

¹³⁴ Литовська порода — білоруси.

¹³⁵ Слобідські полки були під юрисдикцією царя, а Полтавський полк — гетьмана. На цій підставі й відбувалися прикордонні інциденти й непорозуміння.

¹³⁶ Цісар римський — австрійський цісар, носив титула імператора Священної Римської імперії.

¹³⁷ *Perpetuo jure* — постійне володіння (лат.).

¹³⁸ Полковник лубенський — Андрій Маркович, єпископ Рувим — із грецького духовенства, що ходили в Україну за милостиною.

¹³⁹ Бутович Степан — генеральний осавул у 1709—1717 роках за Івана Скоропадського.

¹⁴⁰ Пилип Орлик, гетьман на еміграції, до жовтня 1720 року був у Швеції, з жовтня по лютий 1722 року — у Польщі, в лютому вирушив через Україну в Туреччину. Можливо, пробував зав'язати стосунки із А. Танським, бувши в Україні, хоч їхав він інкогніто.

¹⁴¹ У клятвених присягах 1722 року спадкоємця (внука Петра І) не називали, а тільки царицю Катерину Олексіївну, а про спадкоємців іде загально, хоч у грамоті 1718 року наступником було названо Петра Петровича.

¹⁴² День Преноловіння — святкується на четвертому тижні після Великодня.

¹⁴³ Очевидно, полтавським — Іваном Черняком.

¹⁴⁴ Тихорський Єлифаній (? — 1731) — український учений, освітній та церковний діяч, засновник Харківського колегіуму, професор Київської академії, згодом єпископ Білгородський.

¹⁴⁵ Ц л о — митна плата.

¹⁴⁶ Петро І зумисно подав статті Б. Хмельницького кривотлумачно і неправдиво, у відповідь на це І. Скоропадський резонно його поправляє. Дивись записи від 2 травня.

¹⁴⁷ Йдеться про канцеляриста Григорія Михайловського. Дивись запис від 13 квітня.

¹⁴⁸ Йдеться про Переяславські статті, підписані Юрієм Хмельницьким 13 січня 1659 року. Автентичні статті Б. Хмельницького не збереглися, а тільки їхні чернеткові редакції, поміщені в томі IV і X «Актів, относящихся к истории Юго-Западной России». В Переяславських пунктах 1659 року ряд статей Богдана Хмельницького подавалися сфальшовано російською стороною. Серед широких козацьких кіл Московські статті Б. Хмельницького були маловідомі, але Іван Скоропадський добре їх знав.

¹⁴⁹ Юрій — це Юрій Хмельницький (бл. 1641—1685) — гетьман України в 1659—1663 роках і в 1677—1681 роках, також 1685 р. — гетьман під турецькою протекцією.

¹⁵⁰ Брюховецький Іван (1623—1668) — гетьман Лівобережної України в 1663—1668 роках. Підписав Московські статті 1665 року, які посилювали присутність російського війська в Україні (введено було воевод до всіх міст), що викликало народне повстання, яке він-таки й очолив. Був убитий козаками, прихильниками П. Дорошенка.

¹⁵¹ Пропуск в оригіналі.

¹⁵² Статті Дем'яна Многогрішного — це Глухівські статті 12 лютого 1668 року (текст дивись: Літопис С. Величка.— Т. II.— К., 1991.— С. 89—113). Многогрішний Дем'ян — гетьман Лівобережної України в 1668—1672 роках.

¹⁵³ Йдеться про Конотопські статті 25 травня 1672 року, постановлені між царем та Іваном Самойловичем (? — після 1690) — гетьманом Лівобережної України — дивись Літопис Величка.— Т. II.— С. 147—160.

¹⁵⁴ Івану Скоропадському при виборі гетьманом вперше не було дано статей. На так звані Решетилівські статті гетьмана цар видав «Статті явні й таємні А. Ізмайлову», а також указа 31 липня 1709 року на статті І. Скоропадського, а підтверджувальну грамоту на гетьманство гетьман дістав тільки 5 січня 1710 року.

¹⁵⁵ Кроковський Писаф (? — 1718) — український освітній та церковний діяч, філософ, ректор київської академії (з 1697 року), архимандрит киево-печерський, з 1708 року київський митрополит, був прихильником І. Мазени. Запідозрений в опозиції до Петра І, викликаний до Петербурга, але дорогою помер.

¹⁵⁶ Максимович Іоанн (1651—1715) — український поет, релігійний діяч, професор Київської академії, з 1697 року — чернігівський архієпископ. Забраний у Росію, де став сибірським і тобольським митрополитом.

¹⁵⁷ Корнилович Захарія (? — 1715) — ігумен Києво-Михайлівського монастиря, з 1701 року — єпископ переяславський, пробув на цій посаді до смерті.

¹⁵⁸ Пропуски в оригіналі.

¹⁵⁹ Андрій Маркович.

¹⁶⁰ Михайло Милорадович.

¹⁶¹ Тобто наказного стародубського полковника.

- ¹⁶² Тобто грошовий збір із ярмарку.
- ¹⁶³ Пропуски в оригіналі.
- ¹⁶⁴ *Ванатович Варлаам* (? — 1751) — український церковний діяч, з 1722 по 1730 рік архієпископ київський, позбавлений сану за доносом і засланий у Росію.
- ¹⁶⁵ Пропуск в оригіналі.
- ¹⁶⁶ Пропуски в оригіналі.
- ¹⁶⁷ *Anticipative* — визначивши собі завдання (лат.).
- ¹⁶⁸ Тобто *Стефана Яворського*.
- ¹⁶⁹ *Варлаам Ванатович*.
- ¹⁷⁰ *Берло Арсеній* (? — 1744) — український релігійний та освітній діяч, з 1717 року архієпископ київського митрополита, з 1722 року — єпископ могилівський, з 1733 — переяславський, у 1738 році заснував тут колегіум.
- ¹⁷¹ *Трактament* — прийом.
- ¹⁷² Пропуск в оригіналі.
- ¹⁷³ Треба: «З Полтави».
- ¹⁷⁴ Пропуск в оригіналі.
- ¹⁷⁵ Пропуск в оригіналі.
- ¹⁷⁶ Переведення керівництва Гетьманщиною з Колегії іноземних справ у Сенат було ще одним ударом по українській автономії: її почали трактувати як провінцію Російської держави.
- ¹⁷⁷ Пропуск в оригіналі.
- ¹⁷⁸ *Архіатор* — головний придворний лікар.
- ¹⁷⁹ *Пилип Орлик* став генеральним писарем в 1702 році, Василь Кочубей 1700 року склав писарські обов'язки Василю Чуйкевичу, але залишався його дорадником.
- ¹⁸⁰ *Прокопович Сава* (? — 1701) — генеральний писар в 1672—1687 роках за Івана Самойловича, родоначальник роду Савичів, за І. Мазепи — генеральний суддя.
- ¹⁸¹ *Мокрієвич Карло* (? — 1704) Генеральний писар за Д. Многогрішного (1669—1672), оганьбив себе доносом на гетьмана І. Мазепу, був чернігівським полковим суддею (1688—1690).
- ¹⁸² *Романович* — один із збирачів податків Стародубського полку.
- ¹⁸³ *Ісакій Далматський* (? — 383) — ігумен Далматської обителі, святий християнської церкви.
- ¹⁸⁴ *Карл-Фрідріх* — чоловік дочки Катерини І Анни.
- ¹⁸⁵ *Полковник Балцер* — офіцер, що командував російським окупаційним полком в Україні, приставлений для нагляду над гетьманом.
- ¹⁸⁶ Генерального осавула *Василя Жураківського*.
- ¹⁸⁷ *Рентеря* — казначейство.
- ¹⁸⁸ Пропуск в оригіналі.
- ¹⁸⁹ *Мисюрка* — залізний шолом із кільчастою сіткою на лице, шию, плечі; карваші — рукава від панцира.
- ¹⁹⁰ *Павло Полуботок* і *Андрій Маркович*.
- ¹⁹¹ *Гмін* — зібрання, натовп.
- ¹⁹² *Ектенія* — церковна служба, що складається з коротких прохань священика.
- ¹⁹³ Пропуск в оригіналі.

До уваги зарубіжних читачів «КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

Передплату на наш часопис на 1994 рік можна оформити через
Центр розповсюдження періодичних видань і книг у США.

Передплатна ціна на рік (6 чисел) — 60 американських доларів,
плюс 20 американських доларів на поштові витрати.

Гроші та чеки надсилайте на адресу:

«Svoboda Bookstore»

30 Montgomery st. Jersey City, NJ 07302, USA

Можна замовити також комплект «Київської старовини»
за 1992 та 1993 рр.

З НЕДРУКОВАНОЇ СПАДЩИНИ МИКОЛИ АРКАСА

Серед архівних фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського учитель середньої школи міста Щорса Григорій Михайлович Курас натрапив на 5 листів Миколи Миколайовича Аркаса до Олекси Кузьмича Коваленка (1880—1927). Ці листи зацікавляють не тільки істориків. Адже йдеться про визначних діячів українського національного руху, творча спадщина яких була активним його чинником.

О. К. Коваленко уславився і власною поетичною, перекладацько-художньою, публіцистичною творчістю, й різноманітною культурницько-просвітньою видавничою діяльністю. Матеріали упорядкованого і виданого ним 1906 р. літературно-художнього збірника «Розвага» охоче використовували у своїх масових мистецько-самодіяльних заходах «Просвіти» новонароджені під час революції 1905—1907 рр. українські громадські культурницькі організації. Отже, цілком природно, що при задумі підготувати другий і третій випуски «Розваги» її упорядник у листі від 5 липня 1907 р. запросив до співробітництва голову «Просвіти» м. Миколаєва М. М. Аркаса.

На той час М. Аркас, раніше відомий автор музики і лібретто опери «Катерина» на сюжет Шевченкової поеми, вже завершив і готував до виходу в світ масовим тиражем свою «Історію України-Русі» (1908 р.), яка уславила його ім'я як блискучого популяризатора історичних знань, щоправда затаврованого в роки радянської влади застрашливим найменням українського буржуазного націоналізму. І лише масовотиражне перевидання у 1990—1992 роках цієї книги зробило її доступною широким колам нинішніх читачів. Зросла зацікавленість і до самої непересічної особи автора.

Листи М. М. Аркаса до О. К. Коваленка, які уперше публікуються, суттєво розширюють біографічні відомості про адресата, його спілкування з сучасниками, світоглядні позиції, суспільно-політичні погляди загалом і зокрема — в українському питанні, його культурно-мистецькі уподобання і напрями творчої діяльності. Щодо цих сторін життя і діяльності М. М. Аркаса найціннішими нам уявляються його власноручні записи відповідей на запитання авторської анкети, складеної О. К. Коваленком. Зокрема, тут знаходимо перелік вичерпних для свого часу бібліографічних відомостей про друковані відгуки на оперу «Катерина» і на книгу «Історія України-Русі». Цікаві свідчення Миколи Миколайовича (з цитуванням щоденника домашньої вчительки родини Аркасів) про джерела формування його як національно свідомого українця. І, мабуть, ніхто з дослідників творчості М. М. Аркаса не визначає точніше його суспільно-політичний світогляд, ніж це зробив він сам, чітко і недвозначно записавши: «демократично-національний».

А хіба не знаменним є написання М. М. Аркасом музики на слова І. Я. Франка «Не пора» — одного з політично найгостріших українських національно свідомих поетичних творів, нещадно переслідуваного як царською, так і радянською цензурою. З останнього у даній добірці листа, недатованого (очевидно, написаного, як свідчить його «постскрипtum», десь на початку 1909 р.), дізнаємося, що до кінця свого життя М. М. Аркас займався композиторською діяльністю, склав дует «Не співай нам тепер, бандуристе!». Лист від 28 січня 1908 р. засвідчує велич патріотичного подвигу М. М. Аркаса, який заради піднесення української національної свідомості широких народних мас створив «Історію України-Русі», віддавши їй весь свій творчий хист і свої власні матеріальні статки.

І нарешті повний текст поеми М. М. Аркаса «Гетьман Пилип Орлик» — твір сам по собі цікавий змістом, а також пізнавальний як щодо повнішого з'ясування суспільно-політичних поглядів автора, так і як взірць ще одної грані таланту автора — поетичного. За свідченням самого М. Аркаса,

вірші він почав писати в 70-ті роки XIX ст. Але з його поетичної творчої спадщини відомо зовсім небагато. 1926 р. журнал «Життя і революція» опублікував Аркасів вірш 1906 р. «На смерть лейтенанта Шмідта» (авторська назва «На вбивство Шмідта»). З програмно-життєвим юнацьким віршем, написаним десь 1875 р., тобто року завершення М. М. Аркасом університетської освіти, читачі вперше познайомилися 1958 р. на сторінках книжки музикознавця Л. С. Кауфмана «М. М. Аркас. Нарис про життя і творчість».

Звичайно, порівняно з високоталановитою науково-популярною працею М. М. Аркаса «Історія України-Русі» його поетичні твори сприймаються не більше як проба пера різнобічно здібної людини. Але ж якої сили їхнє суспільно-політичне звучання: і то не тільки за життя автора, а й сьогодні! Причому поеми «Гетьман Пилип Орлик» це стосується чи не найбільшою мірою. Справді, чи не знаменно, що з багатьох сотень провідних діячів історичного процесу, імена яких фігурують в Аркасовій «Історії України-Русі», поетична муза надихнула автора на твір про Пилипа Орлика — українського гетьмана-вигнанця, соратника і наступника Івана Мазепи, з яким він емігрував, так і помер на чужині, але й там прославився як державний діяч, творець першої конституції України — «Вивід прав українського народу» (1710)?! Її основні положення М. М. Аркас навіть навів у своїй «Історії України-Русі» і там же кілька сторінок присвятив висвітленню активної політичної діяльності П. Орлика за кордоном.

В Аркасовій поемі читач бачить героя на березі розбурханого моря, куди гетьман приходить щодня на світанку. Місце дії Салоніки — місто в Греції, останнє пристанисьце Орлика. Український гетьман знає, що конає тут за рідний край, визволенню якого з-під чужоземного ярма присвятив усе своє життя. Подумки звертається до Богдана Хмельницького, який також шукає щастя рідній Україні, а залишивши її, «в кайданах закуту, сльозами умиту», передав нащадкам естафету тяжкої боротьби за її «волю святую».

Цей сюжет дуже нагадує Шевченкові поетичні висловлення з осудом Богдана Хмельницького за його необачливу спілку з Москвою. Хоч багато творів Тараса Шевченка тоді ще продовжували перебувати під суворою заборобою і не друкувалися в Російській імперії, М. М. Аркас напевно був знайомий з ними. По-перше, все життя він збирав шевченкіану для власної бібліотеки, досконало знав творчість свого улюбленого поета. По-друге, науковим редактором першого повного видання Шевченкового «Кобзаря», що вийшов у світ 1907 р., і Аркасової «Історії України-Русі» був В. М. Доманицький (1877—1910) — визначний учений (історик і літературознавець), активний діяч українського національного руху.

І так само несхитна Шевченкова віра у краще майбуття України передалася й М. М. Аркасу. Кінцівка його поеми про Пилипа Орлика глибоко оптимістична і пафосно-заклична. Разом зі своїм героєм він переконаний, «що стане правда, що знов Вкраїна оживе», що море підхопило і «на Україну понесло» могутній поклик Орлика:

Гей, устань же, Україно,
Як колись вставала,
І борись за ті права,
Що ти утеряла!

Авторський підпис і датування на оригіналі рукопису поеми свідчать, що її написано у родинному маєтку М. Аркаса в селі Богданівці на Миколаївщині 27 липня 1907 р. Отже, поема народилася як емоційний відгук автора на антиконституційний державний переворот 3 липня 1907 р., наслідком якого був насильницький розпуск загальноросійського парламенту — Державної думи, репресії проти учасників загальнодемократичних революційно-визвольних змагань 1905—1907 років, нова хвиля нагінок російського царизму на соціальні й національні права українського народу.

Подаємо неопубліковану епістолярну спадщину М. М. Аркаса.

Високоповажний Добродію Пане Редакторе!

Відібравши шановного листа Вашого від 5 липня, дуже був зворушений тою, ще не забутою, пошаною, яку Ви міні зробили. На жаль, я тепер живу у селі, а усі мої писання zostалися у городі, посилаю для II тому «Розваги» коротеньку поезію «Орлик», може, вона й здасться Вам, якщо поспію з мелодекламацією до 15 Серпня, то надійшло, з надрукованих, чи не годилася б для «Розваги» коліскова пісня з опери моєї «Катерина»: «Спи, мій сину»?

Щиро бажаючи найкращого поспіху другому томуві дуже потрібної і надто кошовної для нашого громадянства у сучасному становищі його «Розваги», залишуюсь щиро поважачий і повсякчас готовий до послуг Ваших.

М. Аркас.

Картку свою, якщо потрібна, при цьому прикладаю.

№ 2

ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК

У Солониках ранім-рано
Над морем сонечко зійшло,
Своїм промінням ясним, теплим
Весь берег й гори залило,

На березі крутім, високім,
Де море синєє шумить,
Чужинця постать самотня
Над кручею похмура стоїть.

Щодня тут сонечко стрічає,
Щодня чогось тут вигляда,
І думка смутная і тяжкая
Одна тіснить його щодня:

«Минають дні, минають роки,
Мине життя і нічого
Не здолаю я заподіять
Для краю рідного мого.
Мій рідний край, чудовий раю,
За тебе тут тепер конаю,
За волю вільную я твою,
За твоє щастя, твою славу,
Весь вік свій тяжку та криваву,
Уперту вів я боротьбу...
Скінчилась боротьба важка...
Без булав, та ще й без слави,
Без товариства і без друзів
Я тут конаю... Боже правий!
Невже отут на чужині
Життя ти відбереш мені?

Богдане, Богдане, коли б то ти
встав,
Устав, подививсь на Україну свою,

За яку ти крові пролив, як тє море,
Для котрої щастя шукав ти...

В чому?

В кайдани закуту,
Сльозами умиту,
Йі, рідну Неньку,
Залишив ти нам.
Досталась ще й люта,
Тобою здобута,
За волю святую, тяжка боротьба,
Якої, здається, і краю нема.

Ні! Певен я, що стане правда,
Що знов Україна оживе,
Зітхне свободно, вільно, радо,
Криваві сльози обітре!

Гей, устань же, Україно,
Як колись вставала,
І борись за ті права,
Що ти утерала!

Так старий Гетьман —
Орлик сивий —
Над синім морем прогукав,
І поміж скелями чужими
Могутній поклик залунав,

І море його підхопило,
На Україну понесло,
І з ранку до ночі рокоче,
І нам шепоче за його.

М. Аркас.

Богданівка, 27 липня 1907 р.

Шановний Високоповажний Добродію!

Вибаچه мені ласкаво, що так забарився перепискою «Катерини» і з виконанням Вашого бажання написати музику до слів Ів. Франка, але виною тому було те, що я не був удома оце більше двох тижнів (їздив до дочки в Одесу), а лист Ваш дожидався мене у Миколаєві.

Тепер поспішаю послати усе, що зробив, боюся тільки, що чи не дуже вже забарився і чи не заподіяв Вам цим якої шкоди.

До «Не пора» я написав музику, як бачите, так, що поділив вірші на двоє, мені здається, так буде відповідніше словам і не так вже одноманітне задля виконання, а надто (?) робиться фінал. Хоч усякі завзяті мелодії не по моїй вдачі, смутні та жалібні краще і легше даються мені, проте написав, як зумів, якщо не гаразд — будьте ласкаві, не друкуйте.

Ваша «Розвага» дуже коштовна річ, надто для наших Просвітянських вечірок, і суспільство нетерпляче дожида виходу II частини.

Помогай Вам, Боже, зібрати матеріали ще й на третій. Мелодекламацію не написав за браком часу, та й не знайшов ще для неї відповідних віршів.

Щиро поважаючий і повсякчас готовий до послуг Ваших.

М. Аркас.

№ 4

Високошановний Добродію!

Відібрав Вашого листа і, на жаль, нічим допомогти не можу, бо й сам опинився у дуже тяжкому становищі після видання «Історії». На видання потрачено 7000 кар. Гроші ці у свій час були позичені у одного добродія, та ще не готовими грішми, а білетами ренти за цей рік, рента стояла низько, а гроші треба було платити, взагалі зараз настає час, що я за потрачені 7000 мушу виплатити 10 000 грошей, власних нема, і я страшно заклопотаний, щоб виплатити їх завчасу, а Ви самі знаєте, яке зараз погане время для грошей, через це, на превеликий жаль, примушений не брати на себе ніяких обов'язків і повинен уперед скінчити старі рахунки.

З сердечним боєм, що не встиг допомогти Вашій Великій справі, залишуюсь щироповажаючий і повсякчас готовий до послуг.

М. Аркас.

№ 5

Високоповажний Добродію!

Оце посилаю до Вас мої відповідні на усі Ваші. § 1. У Миколаєві Херсонщ. Батько мій — син учителя Чорноморс. Штурманської школи Микола Андрійович Аркас служив, як і всі його брати, у Чорноморському флоті, і з 1871 по 1881 р. у чині Генерал-Ад'ютанта Адмірала був Головним Командиром Чорноморського Флоту і портів.

Мати моя Софія Петрівна — дочка оберштерикригскомісара Чорноморського флоту Дійс. Стат. Сов. Петра Григоровича Богдановича, переведеного у 1793 р. у Чорноморський флот з бунчукових товаришів Полтавського Полку.

Вчився я у одеської приватної гімназії Стародубцева і у 1875 р. скінчив курс Одеського Новоросійського Університету по природознавчому факультетові.

§ 2. Ще у 70-х роках писав вірші і записував пісні.

§ 3. Не був ніде надрукований.

§ 4. Два випуски народних пісень (по 40 пісень у кожному), оперу на 3 дії «Катерину», романс «Я не можу тобі розказати» і «Історію України-Русі».

§ 5. Усе друкував на власні кошти: «Катерину» — у 1900, «Я не можу тобі» — у 1902 і «Історію» — у 1908 р.

§ 6. Ні до якої.

§ 7. Підписував «Катерину» — М. Ар.-сь, а романс і «Історію» повним ім'ям.

§ 8. Зараз Состоящим по Морському Міністерству Статск. Совіти. і почесним Мировим Суддею Херсонського Округу. Маю маєток у Херсонщині — у Херсонському і Одеському повітах, де веду власне господарство з 1881 року.

§ 9. За «Катерину»: Київ. Стар. 1889 кн. 8, ЛНВ 1899 кн. 12, Южн. Обзор. 1899 № 976, Моск. Лист. 1899 № 45, Руск. Вед. 1899 № 47, Моск. Вед. 1899 № 44, Курьер 1899 № 44, Южанин 1897 № 69 і 1894 № 61, Кубан. област. Вед. 1900 № 153, Одесск. Новост. 1907 № 6853, Южн. обзор. 1904 № 2372.

За «Історію»: ЛНВ 1908 кн. 1, Рада 1903 № 5, Діло 1905 № 5. Никол. курьер 1908 № (?). Южн. Зоря 1908 № (?). Хуторянин 1908 № (?). Київс. Вест. № 33, Север. Вест. 1908 № 35, Діло 1908 № (?).

§ 10. «Історію України», а з поезій «На вбивство Шмідта», по цензурних умовах ніде не надруковану.

§ 11. Під впливом сімейних обставин і вражінь дитячих літ моїх.

Ось, наприклад, що писала за наше сімейне життя учителька моїх менших брата та сестри, молода людина з Московс. інституту у своєму щоденнику за 1872 р., який якийсь випадково залишивсь у нас і знайдений мною торік поміж іншими сімейними паперами: «Как родители, так и дети, особенно страшный сын, большие патриоты, которые очень любят свою Малороссию, и сильно все ненавидят Петра Великого и всех, кто не ценит и не любит Малороссии»... Під впливом учителів гімназії Л. А. Смоленського і П. І. Нищенського «Кобзарь» Шевченка, Кулішові «Досвідки» і «Основа».

§ 12. Демократично-національний.

§ 13. Усе в «Українській книгарні» у Києві, вдома немає ні одного примірника ані «Катерини», ані «Історії».

§ 14. Торік послав до Вас «Гетьман Орлик».

§ 15. Вишлю, як повернуся до городу.

§ 16. Послав до Вас торік.

§ 17. Як висилатиму, так і зроблю.

З щирою пошаною, готовий до послуг.

№ 6

Високоповажний пане Редактор!

Оце зараз вислав на Вашу адресу ноти хору з оп. «Катерина» — «Веселі ночі» і «Україно люба», що має у Одесі і Миколаєві чималий поспіх, і ще свіжо написаний дуєт на слова Д. О. Доброхольського «Не співай нам тепер, бандуристе». Якщо ухвалите виконати їх на Вашому вечорі «сучасної української штуки», буду щиро Вам вдячний, а якщо завчасно сповістите, то не промену приїхати у Київ на цей надзвичайно цікавий вечір.

З великою пошаною та всякчас готовий до послуг

М. Аркас.

Р. С. Просю вибачення, якщо ноти через празники трохи забаряться у дорозі і прибудуть до Вас після 25 студню.

Публікація документів Григорія КУРАСА

СЛОВО ПРО МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

У роки навчання в Одеському університеті мені та моїм товаришам доводилося спілкуватися з викладачами старшого покоління, які особисто знали Михайла Єлисейовича Слабченка. І хоч це були суворі 50-ті роки, проте разом з хрущовською «відлигою» в університет незримо повернулася тінь цього репресованого, зацькованого, але незабутого українознавця, який до останнього подиху працював для розвою національної справи. І зараз, коли його численні твори покинули полиці спецсховищ, хотілося б особливо наголосити на неперехідному значенні досліджень цього відомого вченого-подвижника, з-під пера якого вийшло майже 200 праць, в т. ч. 12 монографій та 5 підручників. І до сьогодні не втратили наукового значення капітальні дослідження Михайла Слабченка з історії козащини, української державності, права, суспільно-політичної думки. А якщо додати ще й активну участь вченого в українському національно-визвольному та культурно-освітнянському русі, невтомну науково-організаційну діяльність по створенню в Одесі осередку україністики, наполегливу працю по вихованню дослідників, то працездатність вченого вражає.

Народився майбутній академік 9 липня 1882 р. поблизу Одеси в родині каменяря. Змалку працював погоничем, з десяти років, як не без гордості зазначав в автобіографії, «вже сам різав каміння дрібного розміру».

Грамоти навчився від батька, продовжив освіту в початковій школі. В духовному училищі, де шовіністично настроєні викладачі частенько називали учнів «тупими ленивими хохлами» і «хохлацкими мазницями», особливо гостро відчув себе українцем. Але з Одеської духовної семінарії Михайла виключили, через що стався конфлікт з батьками. Юнак почав самостійно заробляти на хліб: працював вантажником у порту, в пральні, палітурні, якийсь час босякував. Водночас наполегливо самотужки вчився, щоб скласти екстерном іспити за курс гімназії. У 1903 р. Михайло Слабченко вступає до Новоросійського університету.

Здібний юнак легко вчився, мав ди-

вовижну пам'ять, прагнув осмислити і зрозуміти суперечливість найскладніших історичних явищ. До всього ще й чудово малював, писав оповідання і вірші, пробував і на композиторській ниві. Разом з тим його дещо ексцентрична, грубувата і водночас амбітна поведінка не дуже вписувалася в чинну атмосферу університету. «На вдачу я запальний, різкий, прямолінійний і не виношу брехні,— писав він про себе,— насмішливий, гострий на язик і вразливий, не виношу «общих мест», стараюся йти своїм шляхом і «чужих слів говорити не люблю».

Студії на історико-філологічному і юридичному факультетах сприяли формуванню Михайла Слабченка як дослідника, громадського і політичного діяча.

З першого курсу Михайло активно включається у національно-визвольний рух, виступає на студентських сходках, стає одним із лідерів лівої течії української студентської громади. Він складає проект заснування в університеті чотирьох українознавчих кафедр, хоч реалізувався задум тільки в 20-ті роки.

В студентські роки формуються соціал-демократичні та національні переконання Михайла Слабченка. Робить спроби встановити контакти з місцевою організацією РСДРП. Але більшовики, як і російські соціал-демократи, займали, як на нього, великодержавницькі позиції в українському питанні. Тому він пристав до РУП, а з 1906 р. став членом УСДРП, в складі якої перебував до 1918 р.

Поряд з громадсько-політичною діяльністю студент-правник (на юридичний факультет він перевівся у 1906 р.) під керівництвом проф. І. А. Лінниченка велику увагу приділяв науковим студіям, ретельно опрацьовуючи літературу та першоджерела, шукаючи власні шляхи в науці. За написану на першому курсі роботу «Крестьянский вопрос в законодательной комиссии Екатерины II» Михайло Слабченко удостоюється срібної медалі, а за дослідження «Малоросійський полк в административном и хозяйственном отношении» (1908) він дістав вже золоту медаль, грошову премію і право надрукувати працю у «Записках університету».

У цій першій солідній праці молодий історик і правник на основі великої кількості першоджерел порушив малодосліджені на той час питання політичного і судового устрою Гетьманщини; полковий поділ, функції військово-адміністративних структур, водночас дав загальну оцінку характеру відносин між Україною і Росією після Переяславської угоди 1654 р. (на його думку, між ними склалися відносини васальної залежності). Михайло Слабченко наголошував, що Гетьманщина була республікою з окремими елементами представницької демократії. На думку І. А. Лінниченка, ця праця могла стати основою ґрунтовної магістерської дисертації.

Поряд з працею «Малороссийский полк в административном и хозяйственном отношении» Михайло Слабченко працює й над монографією «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII ав.» (1911), повністю присвяченою юридичним проблемам Гетьманщини. Особливо докладно він аналізує систему покарань в Україні. Дослідник робить сміливий і вірний історичний висновок: Московщина XVII ст. була поліцейською державою, що акрай негативно позначилося й на Україні.

Поступово інтереси молодого науковця зосередились на соціально-економічній та адміністративно-правовій історії Гетьманщини. Ці проблеми стали головними об'єктами його досліджень на все життя.

По закінченні університету (1910) Михайло Слабченко залишився на кафедрі для підготовки до професорського звання і отримав стипендію на наукове відрядження до Парижа, де прослухав лекції у Сорбонні, вдосконалив свої знання мов (Михайло Елисейович знав давні, основні західноєвропейські і практично всі слов'янські мови). Проте у 1912 р. його відкликали з Франції і віддали на рік до армійської казарми.

Після служби, втративши стипендію, молодий дослідник працює в різних установах, готується до магістерських іспитів, мріє про працю в університеті. Вихор першої світової війни закинув Михайла Слабченка на передову, і замість давніх, ов'ялих романтикою віків манускриптів взяв до рук гвинтіжку. Пройшов шлях від прапорщика до капітана, командира батальйону, був поранений, мав військові на-

городи. Але навіть за умов війни Михайло Слабченко не припинив наукової роботи. У «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові, Харківського історико-філологічного та Одеського бібліографічного товариства, Полтавської археологічної комісії, в різноманітних вітчизняних та закордонних часописах вийшла низка його публікацій з юридичної історії Гетьманщини, історії української науки і культури. Він завершує роботу над ґрунтовною монографією «Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года».

Усією душею привітавши Лютневу революцію і повалення царату, разом з тим вважав її незавершеною, бо вона й надалі проголошувала Росію «єдиною і неделимою». Революційні події 1917—1918 рр. оцінює крізь призму вирішення українських питань, здобуття незалежності України, обстоюючи демократичну, побудовану на засадах програмних положень західноєвропейської соціал-демократії соборну Україну.

Саме з урахуванням цього Михайло Слабченко оцінював дії більшовиків і Української Центральної Ради. Йому були близькі рішучі дії прихильників В. І. Леніна, їх завзятість і цілеспрямованість. Тому він намагався зблизитися з більшовиками, а в деяких випадках навіть співпрацював з ними. Водночас він рішуче засуджував антиукраїнську політику більшовиків, їхні силові методи утвердження влади. Зокрема, наступ Червоної Армії взимку 1917—1918 рр. він оцінював як окупацію України і обурювався антиукраїнським терором Муравйова.

Підтримуючи соціалізм (у дусі західноєвропейської соціал-демократії), Михайло Слабченко вважав передчасними спроби запровадження його в Україні.

Діалектично ставився Михайло Слабченко і до політики Центральної Ради. Йому імпонували демократизм Ради, намагання створити незалежну українську державу, протидія вузьколобому націоналізму і обстоювання інтересів української православної церкви тощо. Але він обурювався відсутністю у діях Центральної Ради рішучості і наполегливості, вважав її «організацією м'яких душ і сентиментів», «праздноболтающим» органом і досить скептично оцінював М. С. Грушевського як політичного лідера.

Повернувшись після демобілізації до Одеси, Михайло Слабченко опинився у вирі політичної боротьби. Займаючи лівоцентристські позиції, співпрацює у революційних газетах, правозому та військовому відділах виконкому міської Ради.

Про політичні позиції Михайла Слабченка часів гетьманського уряду свідчать його численні публікації в українській газеті «Вільне життя». Він виступає проти гетьманщини («...закони П. Скоропадського установлять царську владу на Україні»), інтервентів, ура-патріотів, засуджує політичний терор.

Позиція Михайла Слабченка в національному питанні була стримана, зважена, спрямована до співробітництва всіх народів, які жили в Україні.

На його думку, жовтневий переворот тільки зірвав пута неволі з народів Росії, але самої волі не дав. Більшовики, за його висловом, «замість того, щоб допомагати народам Росії стати на власні ноги, дбати про їх об'єднання, почали з якоюсь сатанинською запеклістю робити всілякі соціалістичні експерименти, роз'єднуювати людність, вносити між неї розбрат, непорозуміння, зненависть». Своє розуміння політики більшовиків Михайло Слабченко виклав так: «...за панування більшовиків на Україні українська національна ідея ледве жевріла, але більшовизм, все ламаючи й руйнуючи, сам собі копав могилу і в кінці кінців сам би себе жив».

Михайло Слабченко розгорнув в Одесі велику культурно-просвітницьку діяльність. В 1918 р. вийшла його монографія «Центральные учреждения Украины XVII—XVIII вв.» — новаторська робота, в якій вперше в українській історіографії докладно розглядається не тільки система центральних владних структур Гетьманщини, але й суспільно-політичний характер Хмельниччини та Гетьманщини, подано еволюцію українського суспільства у порівнянні з аналогічними процесами в Західній Європі.

Монографія «Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.» (1919) стала однією з перших спроб проаналізувати події з позицій державницького напрямку української історіографії. Спираючись на ідеї М. Ковалевського, Михайло Слабченко зазначав: «Кожний народ і кожна епоха мають свої особливості: в судах і в процедурі в залежності від різних причин, а насамперед в залежності від економічних обставин. Міняється

економічний уклад — міняється право, інститути, юридичні основи...»

У 1918—1920 рр., коли влада в Одесі змінювалася із калейдоскопічною швидкістю, демократичні переконання Михайла Слабченка не влаштовують жодну з них. Тому вчений — дезертир і з білої, і з червоної армії — повсякчас залишався у конфлікті і з гетьманською вартою, і з ЧК, і з контррозвідкою білих. Попри все він наполегливо і послідовно обстоює національно-державне відродження України.

В цей час помітно зростає авторитет Михайла Слабченка як громадського діяча і науковця. Його обирають доцентом Київського і Кам'янець-Подільського українських університетів, пропонують впливові посади в Директорії і секретаріаті УСДРП, запрошують до УАН тощо. Проте жодним із запрошень він не скористався, очевидно, через обставини війни, любов до Одеси, скептичне ставлення до кар'єри професійного політика.

Після остаточного встановлення радянської влади в Одесі майбутній академік вирішив відійти від політики і повністю присвятити себе науці, вищій школі, громадській (але не громадсько-політичній) діяльності. У 1920 р. Михайло Єлисейович працює приват-доцентом на кафедрі російської історії Одеського університету, старанно демонструючи свій новий аполітичний імідж.

Наукові студії Михайла Слабченка дістають активну підтримку академіків Д. І. Багалія, М. П. Василенка і С. О. Єфремова.

Лише українізація вивела М. Є. Слабченка з летаргічного сну, і саме в ній він побачив можливість реалізувати себе як вченого і громадського діяча. Сам він так пояснив свої почуття: «Очевидно, про Україну ніхто серйозно не хоче думати. Значить, українське національне діло тільки в наших же українських руках. І от після продрозверстки... П'ятакова й Бош (для Слабченка вони уособлювали імперський шовінізм в лав'ях КП(б)У.— І. К.)... в мене появилсь чуття патріотизму, до того вже досить приспав».

Як і більшість української гуманітарної інтелігенції, М. Є. Слабченко був опозиційно настроєний щодо політики радянської влади, про що свідчить і відповідне коло його знйомств серед українських наукових, культурних і громадських діячів. Спілкується з одеськи-

ми професорами М. І. Гордієвським, В. Я. Герасименком, К. О. Копержинським, академіками М. П. Василенком і С. О. Єфремовим, київськими істориками О. П. Оглобліним і Н. Д. Полонською-Василенко, колишнім активним діячем УНР А. В. Ніковським, поетами В. Сосюрою та М. Рильським. Він був часткою опозиції більшовизму, яким позначався духовний менталітет наукової інтелігенції, як і взагалі духовної еліти будь-якого суспільства. Саме тому Михайло Слабченко підтримував дії С. О. Єфремова у відстоюванні незалежності Всеукраїнської Академії наук, його обурювали поширення українофобських настроїв серед частини комуністів, проведення перманентних «пролетарських» чисток серед студентів і викладачів, переслідування УАПЦ, зарозумілість і невігластво місцевих можновладців, політична орієнтація на люмпенів.

Негативно оцінював вчений і взятий більшовиками курс на побудову соціалізму, оскільки, на його думку, Україна перед тим, як вступити на цей шлях, мусила здолати ще один щабель свого економічного розвитку — етап розвинутого капіталізму. Відповідно до цього мала проводитись соціально-економічна політика уряду. Він вважав, що продрозверстка серйозно підірвала економічний потенціал села, а неп не допомагав істотно подолати економічну кризу: селянство позбавили права вільно розпоряджатися продуктами свого господарства, «вільна торгівля» залишалась мрією, в промисловості бракувало капіталів для модернізації.

З середини 1920 р. до арешту Михайло Слабченко посідав посаду професора кафедри історії України в Одеському університеті і створеному на його основі Інституті народної освіти. На викладацькій роботі досить виразно виявились риси Михайла Слабченка як педагога-новатора. Він організував історичний кабінет, керував семінаром з соціально-економічної історії України та історії української літератури, розробляв нові навчальні програми, курси з історії України, класової боротьби в Україні, соціології, історико-економічного побуту.

1920 роки стали найбільш плідними в науковій творчості Михайла Слабченка. Вчений приступив до видання фундаментальної багатотомної праці «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни». На

жаль, цей проект реалізувати повністю не вдалося. Вийшло лише вісім томів: чотири томи першої частини, в якій аналізувалася економіка Гетьманщини. Історії Запорожжя XVII—XVIII ст. вчений присвятив дві монографії, що вийшли у 1927 і 1929 р. Історію XIX ст. Михайло Слабченко розглядає у двотомній праці «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.».

Водночас він видає два підручники: «Конспект лекцій по новій історії України (1906—1920)» та «Феодалізм на Україні», — а також друкує велику кількість статей, заміток, рецензій з історіографії, джерелознавства, нумізматики, сфрагістики, історії науки, історії права, літератури тощо.

Видатну роль Михайло Слабченко відіграв у проведенні українізації в Одесі. Перший серед професорів-істориків перейшов на викладання українською мовою, домагався видань українських газет та книжок.

Про авторитет вченого свідчить і те, що він був залучений до роботи в п'яти комісіях ВУАН, які очолювали академіки М. С. Грушевський, М. П. Василенко, С. О. Єфремов, К. Г. Воблий.

У 1928 р. Михайлу Слабченку присуджують ступінь доктора історичних наук, а ще через рік обирають дійсним членом Всеукраїнської Академії наук. Проте на політичному небосхилі збираються грізні політичні хмари. Маховик сталінізму набирає обертів, перемелюючи людські долі, руйнуючи плани і надії.

Трагічно склалася подальша життєва доля академіка. Разом із сином Тарасом його притягнули до процесу «СВУ», на якому йому відводилася роль керівника Одеської філії цієї міфічної організації. Проте не міфічним, а цілком реальним став вирок Михайлу Слабченку — шість років ув'язнення. За свідченням О. П. Оглобіна, арешт М. Слабченка був найбільшою втратою для української історіографії того часу.

Виключення з академії, позбавлення волі (після 6 років йому накинuli ще 10 років), втрата рідних... Багато тяжких подій довелося пережити Михайлу Слабченку, котрий так і недождався хрущовської «відлиги». Він помер у листопаді 1952 р.

При аналізі творчого доробку академіка важливо з'ясувати його місце у поступі української національної історіографії. Михайло Слабченко, продов-

жував традиції своїх попередників — В. Антоновича, М. Костомарова, О. Лазаревського, М. Грушевського, Д. Багалія і водночас шукав нові засади у вивченні історії України, формуючи державницькотворчий напрям національної історіографії. Головним аргументом на користь цього твердження є проблематика, методологія і методика вченого. Як історик Запорожжя академік відійшов від попередніх ідеалістично-романтичних схем, визначив місце козацького державотворення в загальному контексті історії української державності. У працях про Гетьманщину окреслював роль різних соціальних верств у політичному житті, місце Гетьманщини в історії української державності. У цьому плані М. Слабченка можна розглядати як одного з фундаторів української політології. На жаль, як наука цей напрям в той час сформуватися не міг.

Для студій Михайла Слабченка характерна широка за обсягом, повна за репрезентативністю й різноманітна за формою джерельна основа. Із студентських років вчений багато працював в архівах. Особливо натхненно вивчав дослідник архів Коша Запорозької Січі. Саме йому належить ініціатива видання Архіву Коша Запорозької Січі і Корпусу актів з історії українського права. Однак цим планам, на жаль, теж не

судилося збутися. Тільки зараз українські вчені взялися за їх реалізацію.

Напевно, сьогодні буде доречним звернутись до тієї оцінки, яку дав своєму науковому доробку сам академік М. Є. Слабченко. 1 лютого 1930 р. він писав у щоденнику: «Де б я не був, в яких би умовах не перебував, я завжди служив науці. І дещо для науки я зробив... Що гірше, що краще. З більшими чи меншими помилками... але помилки мої добросовісні. Не встиг побудувати ще однієї дисципліни — історії українського військового мистецтва... Я був щасливий в учнях. Думаю, що ті два з половиною десятки молодих дослідників, що працюють на чолі української науки, дадуть багато нового і важливого і покрийть помилки свого вчителя в науці, виправлять їх і поведуть молоду українську науку вперед. Але то вже не моя біографія».

Поступово відбувається повернення наукової спадщини історика, дослідники приступили до об'єктивного вивчення праць вченого і громадського діяча. Настав час видати вибрані твори Михайла Слабченка і увічнити ім'я вченого встановленням меморіальної дошки на будинку Одеського державного університету.

З фрагментом однієї з праць М. Слабченка «Київська старовина» знайомить своїх читачів.

Михайло СЛАБЧЕНКО ЯК СУДИВСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД

І. Яким Статутом користувалися в Гетьманщині XVII в.

Одне з найвидатніших явищ української правової думки в XVIII в. були «Права, по которым судится Малороссийский народ».

Потребу в такому, як «Права», збірникові законів відчуту в Гетьманщині досить пізно, тільки в 20-х роках XVIII в. Викликало її те, що роздача привілеїв на користь окремим особам закінчилася власне перед цими роками. За Хмельниччини й зараз після неї привілеї на землю й на мужницьку роботу давано як виняток із загального правила, що не мирилося з експлуатацією громадських низів. Револьюційне правовідчуження під час Пушкарівщини, Дейнеківщини та Бруховеччини з гнівом відкидало замах на волю селянства й на бажання владущих верхів захоплювати землі в загальному порядку. Але скоро прийшов на Лівобережжя Дорошенко і Україну поділено, в Гетьманщині служебна й неслужебна старшина, котра володіла привілеями, чимдалі, тим усе більш замикається, усвідомлює, що вона класа особлива, куда при-

Стаття подана за публікацією у «Юбілейному збірнику на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія». К., 1927 р.

пускаються тільки особи, «пожалованная честию дворянскою» й в тій «чести перебувающія» (Екстракт из указов и учреждений, 217, 260). Це вони володіли маєтностями й людьми, користувалися з їхньої праці й т. д. (Ibid, 279). Привілей, т. ч., на початку XVIII в. ставав власністю не окремих осіб, а цілої класи. Тепер старшина шукала охорони своїх прав «малороссийских вотчинников», як говориться в пунктах Д. Апостола, допоминалася, щоб її об'єктивно було визнано. Це логічно завершувало довгенький процес, що оформляється десь у 20-х роках XVIII в. Отоді саме й повстає потреба юридичною банею закінчити економічну будівлю. Сама старшинська класа підносить справу про виявлення «малороссийского права». Вперше заходжується коло такої справи гетьм. Скоропадський («Киевская Старина», 1887, IV, 788—789). Після перших невдач справу не кидають, і р. 1727 починаються нові клопоти. (Латкін відносив заходи щодо кодифікації укр. права до 22 серпня 1728 р. Див. Законодательния комиссии в России, т. 1, 173). Десь 15-го травня 1727 р. Генеральна канцелярія та Малоросійська Колегія вже листуються одна з одною в справі «объявления написанных прав — малороссийских» (Порівн. Діаріуш Ген. Войск. К-рії, 45, так само 82, 83). Знов же й російський уряд, маючи на увазі власні інтереси, що під час шведчини опинилися в дуже небезпечному через ту ж саму старшину стані, пішов назустріч бажанням панства Гетьманщини, ба навіть перехопив йому ініціативу. У т. зв. «рішительних пунктах» 1728 р. царський уряд рішуче зажадав кодифікації укр. права (Полное собрание Законов. т. XIII; № 5324). За одне з джерел останнього і був Литовський Статут¹, відомий в українських давніших та польських пізніших виданнях. Статут визнавано за «національне» право Гетьманщини і широко вживано в судовій практиці. Тому на нього кодифікатори мусіли звернути особливу увагу, мали передовсім використати власне цей кодекс.

Питання про те, яке видання Литовського Статуту вживано в укр. судах — Мамоничівське² чи польське, поставив був на розв'язання проф. О. Ф. Кістяківський. У своєму славнозвісному «Изследовании» про «Права, по которым судится Малороссийский народ», проф. Кістяківський схилявся до думки, що Мамоничівське видання в Гетьманщині було мало поширене, бо ж, мовляв, польський уряд ще геть перед Хмельниччиною подбав витиснути українське видання польськими. Отже, на думку О. Ф. Кістяківського, «весьма вероятно, что Малороссия перешла под власть России уже с весьма распространенным Литовским Статутом польской редакции» (Кістяковский, Изследование, 52). Свою думку славетний дослідник підпирав такими міркуваннями: «если бы в Малороссии был в общем употреблении Литовский Статут первоначальной юго-западной русской редакции, а не Литовский Статут на польском языке, как могла Комиссия (для кодифікації укр. права) придти к мысли о необходимости перевода Лит. Статута польской редакции?» (Ibid, 53). Але заразом проф. О. Ф. Кістяківський у примітці на стор. 55 своєї роботи вважав за потрібне подати гадку свого сучасника-правника М. Баршевського, який настоював, що «в каждом из малороссийских судов был экземпляр писанного Статута 1588 г.». Щоб довести справедливості свого твердження, М. Баршевський наводив одну виписку з справи Стародубівського полку, де дослівно цитувалося Мамоничівське видання Статуту. Крайня числова обмеженість доводів Баршевського не могла порушити думки проф. Кістяківського, і остання дотепер лишилася в повній силі.

Коли вийшли межі люди надзвичайно цінні актові книги Гетьманщини, що наука історії укр. права завдячує В. Модзалевському, настала спромога перевірити одзначену проф. О. Ф. Кістяківського думку.

В опублікованих актових книгах Гетьманщини знаходимо три роди доводів щодо Мамоничівського видання: а) передача змісту того чи іншого артикулу з покликуванням на Литовський Статут, б) заголовки артикулів і в) дослівно наведені артикули. З-поміж цих трьох розборів доводів перший, ясна річ, має найменше ваги, і його попросту можна відкинути. Щодо заголовків, то вони, розуміється, мають більше значіння, дарма що й не вирішують справу в цілому. Заголовки дослівно списано з Мамоничівського видання 1588 р. в справах ч.ч. 62, 73, 114, 118, 120, 134, 141, 142, 150, 155, 182, 184, 193, 211, 212, 216 вип. I, ч.ч. 104 й 117 вип. II й ч.ч. 78 та 143 вип. III

«Актових книг Полтавського городского уряду». Та що заголовки запозичено, це не може остаточно переконати, що Мамоничівське видання було вживано, тим-то маємо ми звернутися до дослівних цитат, порівнюючи їх з відповідними місцями названого Статуту. Цитат з Статуту Мамоничівського видання: чимало, проте ж обмежимося кількома.

У справі ч. 146 «Акт книг Полт. гор. уряду» в. I в відділі «декрет» читаємо:

...«За присягою поведової сторони самотрет сторона обвинення горло тра-тит, а головщина з маетности его рухомое ведле стану его заплачона быти мает тому, кому ведле права належати будет».

У Статуті видання 1588 р. теж знаходимо таке:

...«За присягою стороны поведовое самотретого сторона обвиненая горлом: карана, а головщина з маетности его рухомое водле стану его заплачона: быти мает тому, кому водле права належати будет».

Покликування козацького декрету на розділ XII артикул 2 цілком правильне й цитатія дослівна.

Візьмімо інше джерело — «Очерки народной жизни в Малороссии» О. Левицького³ — і порівняймо з Статутом.

В «Очерку» 46 надруковано:

...«каждый злодей, з лицом приведенный и правом переконанный при лыци: его, которое бы стояло вышей 4 коп грошей, мает быти горлом каран».

А в розділі XIV арт. 7 стоїть:

...«каждый злодей, з лицом приведенный, правом переконанный при лыци: его, которое бы стояло вышей 4 коп грошей, мает горлом каран быти».

І в даному разі бачимо дослівно наведений текст із Статуту Мамоничівського видання. Інші запозичення з Мамоничівського видання, досить численні, наведено буде далі, й тому обмежимося в даному місці тільки показаними.

Отже, що в Гетьманщині XVII в. вживано Мамоничівський статут — це, всупереч думці К-го⁴, річ безперечна. Інша річ, як використовувано Статут. Не вдаючись в апіорні міркування, звернімося до самих справ, до живого матеріалу.

У справі ч. 82 вип. I «Акт. кн. Полтавского городского уряду» від 12 серпня 1666 р. говориться про право спадкоємців судом вимагати од опікуна, щоб він відшкодував ті, котрі сам поробив, збитки. Цитату бере городовий суд правильно. Але в ній маємо надзвичайно характерний пропуск слів: «на том (опікунові), хто бы тое именье або люди и грунты их держал». У справі ч. 123 того ж випуску від 18 грудня 1667 р. — мова про крадіжку з комор у с. Тахтаулівці. Городовий суд правильно покликуюється на розд. XIV арт. 14 Мамоничівського видання Статуту, але знов робить характерний пропуск слів «клети панское и шляхетское». У справі ч. 138 від 14 липня 1668 р., де цитується текст розділу XIV арт. 23 про те, що злодієва родина повинна відшкодувати збитки, котрі сталися од того, що використовувано покрадені речі, зустрічаємо так само пропуск: «а в недостатку заплаты и сами (родичі) головами выдаваны быти (мають), нижли не в вечную неволю, одно покулься выробыть яко тым, которые закуплены были». Нарешті в I «Очерку» О. Левицького в цитаті з розділу XI арт. 3 про злочин у священних місцях слово «костьол» замінено словом «церква».

Всі ці відступи від тексту закону не випадкові, а пояснити їх можна вимогами часу, що поставила Гетьманщина, повна зненависти до всього, де тільки була ознака панства. Там, де не було нічого специфічного, текст по суті не міняється. Трапляються вкорочення, технічні переставлення або переказ. У даному разі можна покликатися, напр., на справи I випуску полтавського городского уряду на стор. 119, 129, 139, 146, 174, 184, 186, 188, 212. Поступками часу дається пояснити той факт, що списки Литовського Статуту, як прекрасно показав проф. О. Ф. Кістяківський, збереглися в кількох редакціях і писаному вигляді (Исследование, стор. 35—49). Відступи від тексту Лит. Статуту завважив свого часу О. Левицький, але поясняв він їх туманно — «влиянием внутренних понятий о справедливости» (Очерки нар. жизни, 6).

Та доводячи, що списки Лит. Статуту в Мамоничівському виданні вживано в Гетьманщині XVII в., не можемо zarazом відкинути і того, що городові

та центральні укр. уряди знали були і польські редакції. У живій практиці таки були видання й польські... У справі ч. 45 актової книги стародубівського уряду за 1693 р. в судовому декреті знаходимо, напр., указівку на розд. XIV арт. 20 §2. Як відомо, поділу на «параграфи» Мамоничівське видання не знало, й це була одмітна прикмета польських видань Статуту. Ще приклад. 20 травня 1685 р. з Гетьманського наказу розглядувано справу пана Голуба, що йому продав свій лісок Степаненко, перед тим продавши той-таки лісок І. Огієнкові. Генеральний Суд, ознайомившись з подробицями справи, відмовив Голубові у його претензіях і свій вирок ухвалив на підставі розд. XII арт. 5 п. 2 Статуту, тобто Статуту в польському виданні (Тека документів В. Модзалевського ч. 1 № 19). Таке явище можна пояснити тим, що старшинська класа, переживши епоху революцій, мусіла була, бажаючи краще охоронити свої інтереси, використовувати досконаліші супроти Мамоничівських польські видання. Кодифікаторам укр. права в XVIII в. і з суто технічного боку зручніш користуватися власне польськими виданнями: їх і діставали легко, і текст був однаковий, друкований та вивірений. А найголовніш, новий, польський, текст відповідав тому відношенню сил, що утворилося в Гетьманщині на початку XVIII в.

II. Чи використовувано Гетьманське законодавство в «Правах»!

Досліджуючи «Права, по которым судится Малороссийский народ», проф. О. Ф. Кістяківський пильно опрацював двоє джерел «Прав» — Литовський Статут на німецьке право. Інші джерела він не розглядав ближче, хоч усе ж таки звернув увагу на звичаєве українське право, «давня в Малой России порядки и обыкновения» (Исследование, 107). На поданих джерелах, що-правда, обмежитися не можна. Їх було багато більше, і непоказані джерела по суті мали вагу не меншу, як Литовський Статут чи там кодекси німецького права. Воно й зрозуміло. Гетьманщина першої чверті XVIII в. потрапляла в сферу нових економічно-правних стосунків з одного боку, і все більше потопала в спеціально виробленому для неї, скажу так, краєвому праві, що його накидували з Петербурга. Не вважати на таке красне законодавство Гетьманщина не могла. Не могла не тому, що неспроможна була поставити йому опір, ба тому, що спеціально виготоване для неї право оберігало інтереси шляхетства Гетьманщини краще, ніж те могли б зробити «давня в Малой России порядки и обыкновения». Останні, навпаки, вже заважали новим соціальним стосункам, здавалися архаїчними для нових поміщиків. Панство Гетьманщини, отже, мало рацію використати власне краєво-російське законодавство, а не «давня обыкновения». А що краєве законодавство, зроблене для Гетьманщини в Петербурзі, сильно розвинулося в XVIII в., то через те годі шукати суто українських норм XVII в. в «Правах, по которым судится Малороссийский народ». Вироблювано спеціальне «малоросійське» право на прохання од української старшини, внаслідок просительних та рішительних пунктів і ізустних бесід, що їх провадили гетьмани в російській столиці. Звідси виходить, що і внутрішня діяльність українських гетьманів, ішла тим самим шляхом, що його показувало краєве законодавство.

А вже ж внутрішнє законодавство Гетьманщини було геть не від широкої рецепції права російського, що поміщицьку верству забезпечувало дуже добре. Тому кодифікатори «Прав» і роблять запозичення з Петрівського законодавства (Регламент Воинский, Регламент Духовный тощо), Уложения 1649 р., законів цар. Анни Іванівни й т. і. З таких самих причин кодифікатори не могли не використати і законодавства гетьманів.

У проєкті комісії «Прав» знаходимо виразне признання, що норми щодо маєтностей «сочинены по высокомоунарным жалованным грамотам или по универсалам токмо гетманским» (Права, стор. 830), а пункти, присвячені шляхті, засновані на договірних статтях Богдана Хмельницького (Ibid., 834).

Така заява не голослівна. У розділі IV арт. 3 п. 2 читаємо: «кто имея на какие именія гетманские универсалы и по темъ универсалам... приобретение имения... безспорно владеет, тот и наследник его таковыми именнями вечно и свободно владеет имеют». У тому самому розділі арт. 13 п. 2: «когда би

кто по данным... универсалам мостов, плотин починенных не имел... и на тех местах кому убиток приключился б, тогда... обиженному... владелец... шкоди и убитки наградить должен». Не вмістити таких важливих пунктів, що за браком царських жалуваних грамот єдині обороняли панські землеволодіння в Гетьманщині, очевидно, було б необачно.

Отож «проект» каже тут правду.

Правду казав він і про особисті права шляхетства. Наскільки було використано тут договір 1654 р., сказати дуже важко. Кодифікатори виходили з того параграфа Переяславської угоди, що говорив про збереження прав шляхетства в недоторканому вигляді, як за польського панування. Думку про упривілейоване становище шляхетства справді витримано в «Правах» до кінця, але прямої цитації договору 1654 р. в них не видно. Зате від інших договірних пактів не тільки зберігся дух, але іноді маємо дослівні виписки з них. Справді. В розділі IV арт. 1 п. 2 проставлено: «иноземцев... и инних никаких в вере, кроме православных також и новокрещенных... в чини не выбирать». Цей пункт мало не дослівно повторює п. 8 договору Юрка Хмельницького, де було ухвалено: «всяким начальным людям, кроме православным христианам, иных некоторых вер... да и новокрещенным в начальных людях не быть» (Екстракт из указов и учреждений, 16, 259). Дарма що речення тут мало не тотожні, правильніш, проте, буде припустити, що зазначений пункт потрапив до «Прав» з інструкції, даної Ізмайлову, коли командировано його на Гетьманщину (Пор. Бантыш-Каменский, Ист. Мал. России, 415). І в даному разі кодифікатори не могли відмовитися від такого важливого для них привілею. А от коли сепаратний указ 1715 р. (інструкція Скоропадському) обмежував право виборів так, що на старшинські посади вибрано тільки по 2—3 кандидати, що одного з них центральний уряд призначав, то ні в розділі IV арт. 1 п. 1, ні в розділі VII арт. 2 п. 1 та арт 6 п. 1 «Прав» покликання на отакий спосіб виборів не знайдемо.

Певною мірою до особистих прав шляхетства можна зачислити розділу III арт. 5 п. 5 про те, щоб не взивати українців «бунтовщиками или изменниками». Таке побажання в названому місці «Прав» стосується «подчиненных или служителей либо подданных», але джерело норми добре відоме — його подибуємо ще в договорі Самойловича, а повторений він у § 10 «просительных статей» Скоропадського.

З ім'ям Скоропадського зв'язано ще скільких норм у «Правах», хоч на них кодифікатори не покликувалися. Сюди стосується, прим., розд. XX арт. 35 п. 6, де заборонено кулачні бої й вечорниці. Джерело названої норми — універсал Скоропадського 1719 р., що надав силу закону наказові «консисторіума митрополитанского» про боротьбу з різними пережитками на Україні. («Кіев. Старина», т. 45, 542—543; Филарет, Оп. Черн. Еп., V, 204—205).

Про універсали другого гетьмана, дуже нелюбого Москві, — П. Полуботка, кодифікаторам незручно було говорити. Вони такі скористалися з його універсалів, але покликалися завідомо неправдиво на Литовський Статут. Зроблено це в розділі VII арт. 1 п. 3 «Прав», де перераховано українські суди й виведено порядок апеляцій, як те бачимо в I кн. Чернігівського Губернського Статистичного Комітету й I кн. «Русскаго Архива» за 1880 рік. Творці «Прав» зовсім серйозно цитували Статут й Порядок, де ніби вміщено норми про суди: Гетьманський, Генеральної Канцелярії, Військовий Генеральний, третейський, полковий, полкової канцелярії, сотенний й «невозмутимо» перераховували підлеглих тим судам суб'єктів. До Полуботка, здається, слід віднести і вимогу «Прав» у справі провадження військових реєстрів як поименно, так і щодо озброєння та особистої, без заміни одного козака на іншого, служби в війську й ін. правила військового ладу, про що трактує розділ V в арт. 7—11. Над такими справами працював р. 1722—1723 саме П. Полуботок.

Проте цю сторону життя Гетьманщини не можна відірвати і від діяльності Апостола (Пор. Андриевский, Истор. матер. IX, 181), що йому особливо пощастило у кодифікаторів «Прав». Пояснити це можна тим, що Апостол був плідючий законодавець, багато зробив він і для самої комісії «Прав», що з нею підтримував досить тісний контакт, використовував одні й ті самі, як і «правна комісія», джерела тощо.

Тут обмежимося на кількох лиш прикладах. Так, § 8 «рішительних пунктів», де за вдовою-козачкою та її дітьми забезпечувано права на землю покійного чоловіка-козака, повторено в розд. V арт. I п. 1.

Заборона в розділі VII арт. 1 п. 5 удаватися з скаргами до вищої судової інстанції, обминаючи нижчу; правило артикулу 7 п. 1 про оплату праці судовому писареві; вимога розділу VIII арт. 37 п. 3 щодо «напрасного» обвинувачення суддів у неправому суді й т. п. засновуються на Апостоловій інструкції судам (Див. «Кіев. Стар.» 1887, I, 139, т. 40, 62).

Артикул 4 розділу VII, що каже, що в духівництво не можуть іти представники козацтва — «воинского звания», не діставши відповідного дозволу од полкових канцелярій, має в основі універсал Апостола, підпертий інструкцією кн. Шаховському (Див. Слабченко, Малорусский полк, 246).

Розділу XXX арт. 2 п. 1, що забороняв жидам перебувати на Гетьманщині, провадити довший час промисли, мати слуг, хоч би й за платню, теж вийшов з універсалів Д. Апостола й «рішительних пунктів» (Слабченко, Орган. хоз. III, 175—176).

Вийшов з універсалів Д. Апостола і розд. VII арт. I п. 1, де знаходимо вимогу, щоб духівництво не встрявало до військових судів «в делах мирских, а особливо в криминальных» (Пор. указ 1734 р., що так само забороняв попівству втручатися до нецерковних справ — Екстракт, 250).

Але й після Апостола законодавча діяльність у Гетьманщині не позбавлена була практичного інтересу для кодифікаторів, що теж брали її на увагу. Напр., вимога Військової Генеральної Канцелярії 1736 р., щоб шляхтичів не заарештовувано без певного обвинувачення, знайшла собі місце в артикулі 2 розд. IV «Прав»: «никакого шляхтича и воинского звания человека, в суд надлежащий не призваного и правными доводами не обвиненного, никакой уряд арестовать (кроме государственных важных и криминальных дел) не может». Кількість статтів «Прав», що на їх одбилося гетьманське законодавство, безперечно більша. У додаток до сказаного можна, напр., співставити арт. 15 розд. IV й ПСЗ, IX № 6614 у справі мостових привілеїв старшини тощо. Але й з поданого, здається, видно, що кодифікатори не забули за гетьманське законодавство, що допомогло їм прислужитись «благородному шляхетству».

III. Яка була перша редакція «Прав»?

«Всезбірка з трьох малоросійських прав», що опублікував її проф. О. Ф. Кістяківський, не відразу набрала того вигляду, в якому її маємо. Опублікований текст — це тільки остаточна редакція опрацювання різних текстів.

Відомо, що складено «Права» так: «вначале из Статута выписуемое право везде (було) предложено», а до нього додавано відповідні пункти з інших законів. «Какое право к одной материи надлежит(те) присовокупл(яли); что в других книгах с тоєю матерією согласно быть явилось, того, не выписуя, только на края листов пока(зували)».

Кожне з джерел використовувано самостійно, і на його й покликувалися кодифікатори. Але приглядаючись до показаних під артикулами та пунктами джерел, бачимо, що правило, що оголосили кодифікатори, не дотримувано. Напр., Порядок, Енхирідїон, Магдебурзьке, Хелмське право розглядено то окремо кожне само по собі (Права, розд. X арт. 25 п. 1, розд. XI арт. 4 п. 1), то сукупно як одне джерело (Ibid., розд. XV, арт. 7, п. 1; розд. XXVII, арт. 8, п. 1. Пор. розд. XX, арт. 59 п. 2, арт. 18 п. 2 й 3; розд. XXI арт. 4 п. 2).

Нестійність у використанні джерел показує, що «Права» не могли в такому вигляді вийти з однієї редакції, а перейшли кілька їх.

За це саме промовляють і редакційні ремарки, що на підставі їх установлювано джерело того чи іншого параграфу чи артикула. Річ у тім, що серед нотаток частенько трапляється загальна вказівка: «там же». Розуміється, якщо давніш показано тільки одне джерело, то жадних труднощій в установленні джерела не може бути. Труднощі виникають тоді, коли в попередньому параграфі чи артикулі показано скількись джерел. Відповідно до того, що говорили сами кодифікатори, за джерело треба вважати те, яке в поперед-

ньому параграфі показано першим. Навсправжки ж таке покликування можна відносити й до другого по черзі джерела попереднього артикула чи параграфу (Напр., Права, розд. XXX арт. 2 п. 2). Трапляється, проте, й так, що перше покликування має на увазі перше джерело попереднього параграфу, друга зноска — друге й т. д. (Ів., розд. XXVII., арт. 14 п. 3—4). Але побіч із сказаним у небагатьох, шоправда, випадках надibuємо на характерну річ, коли новий артикул несподівано супроводить покликування: «там же», без огляду на зовсім новий зміст, порівнюючи з попереднім текстом (Ів., розд. XXI арт. 3 п. 1). Очевидячки, такий відрив постав не відразу, а згодом, коли новий текст розсунув рамці давнішого. Перед нас, отже, постає питання принаймні про дві редакції тексту «Прав». Значить, кодифікатори раз у раз по-інакшому підходили до джерел, по-інакшому розцінювали їх самостійність. Неможлива річ з погляду витриманості плану, щоб одні й ті самі люди по-інакшому дивилися на джерела своєї праці. Упорядчники «Прав», безперечно, використали одне джерело і (заперечувати це нема підстав) на інші джерела тільки покликувалися. Але от що незрозуміло: яким чином на одні й ті самі джерела роблено вказівки так, неначеб це було перше покликування на джерело? Так, показавши на «Саксонське Зерцало» чи «Порядок», кодифікатори в одній й тій самій примітці знову називають їх, ніби цитують їх уперше. (Ів., розд. III арт. 1 п. 2; арт. 5 п. 4; розд. IV арт. 8 п. 3). Таке могло трапитися лиш через додаткову, нову роботу складачів. Через те, що «Права» оброблювано не раз, покликування (зноски) подекуди переплутано, перше покликування, напр., поставлено після другого й т. п. Довід знаходимо в розділі VII арт. 22 п. 6: «в согласие права в Порядке», нижче ж приписано: «Права Гражданского арт. 17 п. 2». Останнє безперечно давнішого походження, бо, як і в артикулі 23 п. 2 того ж розділу, «прибавление в согласие права Порядка» говорить тільки про погодження з Порядком, а дальша зноска на «Статут» та «Саксонське Зерцало» відноситься безпосередньо до тексту.

На поступове <подальше> нашарування тексту «Прав» показують й численні-таки (щось із 150) додатки — «прибавлення». В одних випадках «прибавлення» суто номінальні (Права, розд. I арт. 1 п. 2; розд. II арт. 4 п. 1), в інших мають коректорське значіння (Ів., розд. II, арт. 2 п. 2), ще в інших вжиті для логічного зв'язку (Ів., розд. VI арт. 3 п. 1, 3; розд. VII арт. 4 п. 1) чи — і це найголовніше — доводять у давнішій редакції відсутність параграфів, котрі трапляються в редакції пізнішій (Пор. розд. V арт. 1 п. 4). Наявність кількох редакцій кидається в вічі, коли після багатого на зміст терміну «прибавление» в одному параграфі при другому знаходимо не менш багатозначну вказівку: «там же» (Ів., розд. X арт. 19 п. 1). Пізніша редакція іноді видає себе з головою. Напр., розділу XXIII артикул 10-ий про зводництво підписано: «прибавление в согласие вышеписанных прав», тим часом як безпосередньо «выше» мова про... крoмoміствo.

Показані додатки, ремарки та зноски дозволяють спробувати реставрувати першу, що не дійшла, редакцію «Прав». Відомо, що розподіл на 30 розділів був ухвалений відразу. Отже, тут змін могло не бути. Деякі розділи, напр., I та II, по суті й не могли їх припускати. Отже, відміни помічаємо не в усіх розділах.

Перші особливості починаються з розділу III. Замість опублікованого: «буде би кто в выше упомянутых важностях», п. 4 артикулу 5-го читався: «кто на кого что доносит, а не докажет» тощо. Про це довідуємося з тексту арт. 7 п. 7 того ж розділу на стор. 31, де знаходимо: «буди же би кто... побегу изменнического не доказал, таковий сам имеет каран битъ так, как... выше сего в арт. 5 в пункт 4 написано, а именно в том: «кто на кого что доносит, а не докажет». Коли б навіть обмежитися тільки заголовком, все одно і він читався інакше: «о неправих доносителях важностей». Артикул 12 п. 3-й, замість опублікованого напису «о казни кто посланого государевого убьет», як видно з розділу VII арт. 9 пункту 5, мав напис: «о всяких с указами посланцях». Артикул 4 в опублікованому у проф. Кістяківського тексті присвячується «объявляющим и утаевающим измену или шпиона неприятельского». Тим часом на стор. 828 «Прав» читаємо, що шпiонажу й розправі з шпiгунами присвячувався 3-й артикул.

Розділу VII артикул 18 нині трактує про відстрочку для судових розправ. У розділі ж XVII арт. 16 п. 2 говориться, що в артикулі 18-му була мова «о отдаче писем упоминательных». До сказаного слід додати, що в тому ж розділі VII арт. 7 п. 2 згадується про артикул, що не дійшов, «о непослушних суду».

В VIII розділі артикул 33, присвячений викупу «заарестованого имения», як видно з артикула 22 п. 4 цього ж розділу, спочатку говорив «о исполнении приговоренных дел»; артикул 36 в первісному вигляді трактував про апеляцію колодників, а не про «неправильные апелляции», артикул 9 п. 2 — про причини неявки до суду, а не про «штраф повереному за неумышленное, но от небрежения в деле своя стороны упущение», як маємо в тексті проф. Кістяківського.

Розділ IX у давнішій редакції так само мав особливості, що одрізняють його від опублікованого тексту. В артикулі 3 п. 1 перераховувано вчинки, про які відомий нам текст «Прав» мовчить, а власне, про напад на монастирі й фальшування листів. З артикулу 4 п. 1 розділу VIII довідуємося, що від явки до суду звільнювано тільки по «правильным препятствиям... как о том... сея главы в артикуле 9 п. 2 предписано» — в тексті ж проф. О. Ф. Кістяківського арт. 9 говорив про кару на несумлінного повірника. Тепер в артикулі 18 говориться «о промолчаной давности за чье преступление, криминала касающееся», а з розділу VI арт. 2 п. 2 видно, що 18-й артикул IX розділу трактував «о происходящих кому обидах от чних мирских управителей, прикащиков, слуг и подданных... кроме криминальных... дел».

X розділ дійшов у кількості 37 артикулів. А в п. 2 арт. 1 розд. VI читаємо, що давніш існували ще артикули 38 і 39.

Щодо XI розділу, то на стор. 303 «Прав» знаходимо: «опекуни с сиротами... во всем поступа (ти повинні) так, как ниже в артикуле сея главы осмом о должности опекунов показано». Звернувшись до 8-го артикула, бачимо, що там розбирається питання «для которых причин опекун может быть... переменен». «Должности ж опекунов в принятии и содержании опеки» відведено в опублікованому тексті арт. 7.

Для давнішої редакції розділу XIV знаходимо дані в розділі X арт. 30 п. 3, що свідчить, що про те, як має відписувати жінка свої добра, говорилося «в главе 14 артикуле 1 в пункте 2 и 3». Тепер в артикулі 1-му пункт 3-ій говориться про наслідування дітей, а про відписування є відомість лиш у п. 2.

Розділу XVI артикул 5 має нині в собі положення «о играх в карты, також о залогах за денги», тим часом як з п. 2 арт. 17 розділу XIV видно, що давніш там були норми про те, як і коли мала повертати віно жінка. В артикулі 9 тепер мова «о долгах двоим или нескольким персонам, а одним именин записанных», у давнішій же редакції цей артикул присвячувано вислузі за загублену річ, що тепер уміщено в арт. 13. У тексті проф. О. Ф. Кістяківського в арт. 17-му завіряються правила «о гостинном или скором суде за долги приезжих либо отъезжающих людей», давніш же туди додавалося ще два параграфи — про викуп невільних слуг, вказівку на що маємо на стор. 791 «Прав».

Ще опукліш обмальовується давніша редакція розділу XX «Прав». Тут містилися статті про суд головного командувача. «Всякое криминальное дело, в походе случающееся, ...сложено бить имеет на суд главного командира и... поступать по артикулам XX главы», — читаємо на стор. 70 «Прав». На сторінці 71-й проставлено: «кто же би кого в походе на поединком вызывал, о том поступать, как гл. XX в артикул 35 показано». Нарешті, арт. 9-й у 1-й редакції присвячувався крадіжці, за опублікованим же у О. Ф. Кістяківського текстом маємо норми про «убийство или раны, необычным орудием сделанные».

I розділ XXIII гл. у першій редакції був інший. З тексту на ст. 549 «Прав» дізнаємось, що в артикулі 1-му цього розділу давніш розглядалися шкоди, заподіяні під час полювання. В остаточній редакції названий артикул говорить про «прелюбодеяние и прелюбодеев». За друкованим виданням в артикулі 5 містяться положення про примусовий шлюб, а з стор. 247 видно, що в 1-ій редакції арт. 5 була мова про перелюб.

Розділ XXIV у первісній редакції зв'язувався з розшуком та муками, як процесуальними доводами, за текстом же проф. Кістяківського в названому розділі говориться про кару злодіїв (Див. стор. 185 «Прав»).

У розділі XXV тепер знаходимо норми щодо ушкодження суглобів виданого на муки в арт. 5, а в першій редакції мова про це була в арт. 4.

У розділі XXVI було 8 артикулів, замість тих 6, що їх маємо в опублікованому в проф. О. Ф. Кістяківського тексті.

У розділі XXVII арт. 10-ий трактує «о слугах свободных, которин за порукою принятия, сделал убитки, уйдут» — давніш же говорилося про те, як має поміщик відбирати захоплених у нього селян.

Нарешті в розділі XXIX в списку проф. О. Ф. Кістяківського немає артикулів про дороги та польові стежки. О «дорогах же и стежках сельских написано в главе двадцать девятой» — свідчить розд. XVIII арт. 20 § 1.

Отже, текст давнішої редакції розходиться з опублікованим.

Дешо в 1-й редакції було задумано ширше, порівнюючи з остаточно виробленим. Напр., арт. 13 розд. IV, крім мостового та погребельного зборів, мав в собі параграфи про будування мостів та гатів. Як видно з п. 1 артикулу 12 розд. XIX, перед ним говорилося, щоб «логвиска не подорувать а ни подкошивать»,— нині це опущено.

З другого боку спостерігаємо й протилежні явища, коли новий текст ставав ширшим, порівнюючи з давнішим. Так, розділу X арт. 31 в 1-й редакції, видно, не ділився на параграфи, бо на стор. 684 «Прав» знаходимо покликкування просто на неподільний артикул.

Коли ж могла з'явитися ця давніша, що не дійшла до нас, редакція? У перший — глухівський період,— тобто до 1734 р., як доводив Теличенко, кодифікатори сиділи тільки над перекладом різних законів (Київ. Ст. 1896. VII, 117—11), причім на кожного з членів кодифікаційної комісії випало перевести зводку по певній матерії (Київ. Ст. 1888, X, 31—32). Другий глухівський період — роки 1737 й 1738, завдяки війні, пройшли мало не без роботи, як 1739 та 1740 р., коли в Росії відбувся переворот. Після того, як все заспокоїлось, кодифікатори востаннє з'їхалися до Глухова р. 1741 й заходилися шліфувати наготовані тексти, що й дало в наслідку «Права».

¹ Литовський Статут — правничі кодекси Литовського великого князівства,— до якого входила частина українських земель. Протягом XVI ст. було створено три Литовські Статути: 1529 р. «Старий», 1566 р. «Волинський», 1588 р. «Новий». В останньому широко вживалися застави давньоруського права.

² Мамоничівське, тобто видане братами Кузьмою та Лукою Мамоничами, які разом з П. Метиславським заснували в 1575 р. у Вільнюсі друкарню.

³ Левицький Орест Іванович (1848—1922) — історик, правник, архівіст та археолог. Академік АН України.

*

Василь ГОРЛЕНКО

АПОЛЛОНОВІ ЖИТНИЦІ

*

Києві згасав лагідний травневий день 1708 року. Гори верхнього міста ще вигравали у сонячних променях, а на Поділ уже падали тіні від тих гір. Перед настанням ночі на вулицях помітно пожвавилось. Невеликим загonom рушили нагору козаки в жупанах та у кармазинах. На базарах крамарі і міщани нижнього міста заходилися складати свої товари в рундуки або на ручні візки, купці почали зачиняти лавки. Годинник на магістраті ударив шість разів, і враз у ніші будинку з'явилася процесія дванадцяти дерев'яних апостолів.

На валу, що тягнувся вздовж верхнього міста, перегукинулися вартові. На фоні прозорого вечірнього неба окреслювалися маківки церков і гармати укріплень. Здалеку виднілася відблиском свого хреста стара дерев'яна церква на Андріївському узгір'ї. У травневому надвечір'ї п'янка запахли квіти, трави, чагарники та ще клейкий тополиний лист. П'яний аромат линує від квітучих яблунь і вишень з вулиць старого Подолу, що рясніли садами і палісадниками, дбайливо политих надвечір господинями грядок і квіткових клумб, де вже цвіли нарциси та пишні півонії й почала стелитися городина.

На майдані перед Братством було гомінко: улюбленець старого Києва Колегіум, нещодавно названий Академією, того дня справляв роковини. По закінченні екзаменів перед вакаціями студенти влаштовували театральне видовище. Мала йти п'єса професора піітики Лаврентія Горки.

Студенти тинялися й юрбилися на подвір'ї Академії. Довгі китайкові та шовкові студенські киреї, каптани, застебнуті доверху металевими гудзиками, змішувалися із жупанами городян, із рясами ченців, що, мов тіні, снували серед натовпу. Постаті академістів, що вигулькували то тут, то там, їхні молоді лиця, яскравого кольору чоботи та одяга, дзвінкі голоси оживляли цю метушню, і все це виплескувалося у повну життя картину.

На небі спалахнула перша зірка і визирнув серп місяця. На заставах, біля чотирьох плавучих мостів через Дніпро, стовпилися вози, що чи їхали у місто, чи виїжджали з нього. На луках, іще наполовину залитих водою, розпалювали багаття... Та ось і переправу через Дніпро припинили до ранку.

Останні вершники в'їхали до Києва, остання мажа, запряжена волами, поторохтіла до броварських лісів. Дріма хазяїн на возі, воли ліниво чапають уздовж узлісся, топчуть траву, серед якої притулилися свіжі, прирошені конвалії.

До Братського монастиря все прибували і прибували піші люди. Великий кам'яний корпус, побудований Мазепою, палахкотів вогнями, з арок його колон вихоплювалися промені світла. Там, «на конгрегації», у залі урочистих зібрань, влаштували сцену. Далеко не всім студентам пощастило втрапити до залу, бо ж було їх не менше тисячі чоловік. На виставу допускалися тільки старші хлопці, а з молодших — лише ті, хто брав участь у самій п'есі. Ті ж, кому не випало щастя потрапити до залу, юрбилися на подвір'ї, зазирали крізь вікна на скупчену в залі публіку і читали афішу. Сповіщала вона, що «на позор христолобивому роду благородними синами російськими показана буде сьогодні трагікомедія «Йосиф-патріарх».

* * *

Миготять від протягів, що гуляють по залу, воскові свічки на рампі, заправлені в увігнуті металеві свічники. Щоб врятуватися від духоти, відчинили всі вікна. За вогниками Подолу виднілося далеке заріччя, схований у надвечірньому мареві обрис Вишгорода... На сцені жакливо розмальована Заздрість розмовляла з Фараоном у паперовій тіарі, неприступний Йосиф обнімав миловидну жінку Пентефрія, яку мав грати його товариш, син полковника з Лівобережжя. Як ведеться, крізь щілини завіси актори дивляться у зал на страшну для них публіку.

У першому ряду вони побачили поруч з префектом київського полковника, війта й полковника з Лівобережжя, син якого грає Пентефрієву жінку, сотників із Чернігівщини, багатьох городян і з'юрмлену масу збуджених і веселих товаришів, що стоять суцільною стіною. Йосиф теж підходить до завіси і дивиться у зал, де серед публіки разом з матір'ю сидить юна подільська красуня. Він здогадується, заради кого вона завітала сюди.

Останніми приготуваннями за кулісами керує сам автор п'еси і учитель, поспіхом оглядаючи гримування численних алегоричних персонажів. П'еса ретельно готувалася, бо на виставу очікували самого гетьмана Мазепу. Проте той проїхав днями з Батурина до Білої Церкви, зупинившись у Києві лишень на кілька годин, зайнятий, очевидно, справою Кочубея, яка нині розглядається у Вітебську.

Усі приготування закінчено, розчахують завісу.

Невибагливі живописні декорації місцевих малярів зображують фантастичну вулицю давньоєгипетського міста. Друг Йосифа, який приїхав до Єгипту, радіє з його щасливої долі. Але, покидаючи сцену, він наштовхується на огидну фігуру Заздрості, що несподівано виповзає з-за куліси. Ця бридка сила переслідує Йосифа, проклинає його і присягає погубити. Заздрість кличе на допомогу собі чорні сили, і сцена заповнюється страшними потворами, чортами та гарпіями, які погрожують Йосифу, обіцяють «розніляти його пилкою смерті», занепасти душу і тіло.

Гасять свічки, і враз із темряви чується шипіння різаного гаддя. Та ось сніп світла від виставлених пучками свічок знову заливає сцену. «Божий захист» розганяє пекельне збіговисько і пророкує Йосифу щасливу долю.

Дія перша — «протазис». Єгипетська кімната оздоблена ієрогліфічними написами і колонами. Жінка Пентефрія, зодягнута в пурпур і золото, «мерзенним бажанням шаленіє». Зображуючи таку делікатну ситуацію, та ще й перед начальством, молоденький актор-студент страшенно соромиться і, боячись бути природним, тримається дуже незграбно. Він наближається до рампи, і світло свічок відбивається на галунах його одягу. З'являється уся у білому Совість, розважливо розмірковуючи про честь і славу. Вельможа не слухає Совість і наказує слугам кинути її до в'язниці.

Сцена змінюється. Сіячі, йдучи у поле, чекають наказів Йосифа. Він сходить з високого ганку із словами: «Прикрашаються вертогради з віттям, на полях стоїть ще не прибрана у скирти пшениця. Йдіть і працюйте! Усякому

дасть господар мзду достойну. Ці нехай підуть до отар. Залиште на луках виснажену худобу, нехай падає собі боки, і приженіть сюди тлусту. Торгові кораблі й рибальські човни нехай рушають у своїх справах!»

Ідуть повз нього люди, а він молиться Богу, бажаючи бути міцним у честі й корисним на чужій землі, серед чужих людей і чужої віри. Під час молитви перед Йосифом з'являється Принадність і лестошами та обіцянками намагається прихилити його до себе. Але Йосиф проганяє Принадність, сумуючи у своїй самотині без душі, котра могла б підтримати його на праведному шляху. Хор малюків уславлює чесноти Йосифа...

Повільно закривається завіса, відсунута цього разу настільки, що між нею і рампою залишився чималенький простір.

Дехто з поважних осіб виходить із залу. Натовп розступається, пропускаючи префекта і полковника, які крокують поруч, вирізняючись у юрбі своїм одягом. Виходять городяни і городянки в кунтушах і корабликах, подільські міщани. Один з них, опецькуватий, у синій чумарці, говорить хриплим басом:

— Бісового батька, як чудно! Слухаєш, один уже сказав, що другому ніде й дітись... Дивись, другий так відріже, що й того повершить...

— Наслідування Рею! — кидає високий поляк своєму товаришеві.

Група студентів домовляється закінчити вечір пиятикою, при цьому чується ім'я Боруха, гостинного подільського корчмаря.

Та більша частина публіки залишається дивитись «інтермедію», що розігрується на авансцені перед закритою завісою.

* * *

Із бічної куліси стрімко викочується на сцену віз з великою дерев'яною кліткою, де сидить мужик. Товчуться біля возу, ніби вирости із землі, пан і жид. Купка людей в різноманітних костюмах мавпує базарний натовп. Жид носить за плечима торбу з усіляким мотлохом, клаптики шкіри, хутра та різнокольорових сукон. У жиди люлька, цибух, калитка з тютюном, та ще й патерниця у руках. Пана з довгими вусищами, тлустого і ситого, грає огрядний академіст. Пан і жид торгуються про мужика, ціна якому сто злотих. Жид боїться, щоб мужик не розтрощив клітку й не вбив його вночі, то й просить пана зв'язати посполитого. І в ту мить лине пісня, а на сцену вилітає, як вітер, Запорожець у барвистому козацькому одязі. Одним помахом солом'яної булавни він розбиває клітку і звільняє мужика, пана і жиди запрягає у ярмо.

Появу Запорожця публіка зустрічає захоплено, а звільнення мужика радісними вигуками.

Після антракту драма продовжується. На сцену виходить Знатник і розказує про зазіхання дружини Пентефрія на Йосифа. У дію вступає Автор, який декламує виразно і гарно:

...несть в міре лести

Большей, паче женская. Не может изнести

Горшаго лукавства весь мир, яко тое!..

Студентська публіка лукаво посміхається, а полковник із першого ряду хитро підморгує знайомій городянці.

Знехтувана дружина Пентефрія знемагає від образи й люті. Заспокоєння може принести їй тільки невблаганна, жорстока помста. Лютує і Пентефрій перед зв'язаним і закутим Йосифом. Хор Чеснот ридає над Йосифом, якого ведуть до темниці.

Розподіл старої драми на «Епітазис», «Катастазис», які чергуються, ведуть п'єсу до завершальної «Катастрофи»: двір Фараона, винесення смертного вироку Йосифу і чудесний його порятунок за правильне витлумачення похмурих Фараонових снів...

Розпочинається завершальна інтермедія. Розігруються жарти юних академістів. Професор дав можливість своїм учням створити інтермедії. Авторство першої належало Довгалецькому, а другої — дотелдному Танському. Обидва автори-бузи і виконавцями у своїх сценках.

Знову на сцені Козак, який вирішив трохи розважитися та побачити світ. І зустрічається йому гарна дівка.

— Добридень, серце! — говорить він їй.

Дівка задумалась і каже матері:

— Козак сказав «серце»! Певно, хоче сватати, а у мене ніщо не готове.

Козак почув та й говорить:

— Гарна дівчина, та тільки ж яка дурна! Ні, нехай же буде так: піду блукати по світу. Коли знайду ще дурнішу, вернусь сватати цю, а не знайду, то краще вже одному вік вікувати.

Зустрічає вдову, якій взимку «майстри» зробили в хаті воза. Прийшла весна, і тепер вдова вибивається із сил, ніяк не витягне воза з хати.

Козак розбирає воза, виносить його з хати і складає знову у дворі.

— Голубчику-козаче, залишайся у мене, навчи, що і як чинити!

«Ні,— думає козак,— піду далі». Бачить, винесла дівка надвір курку і за щось б'є.

— Що ти робиш?

— Хіба не бачиш, курка не дає ципки курчатам, за те і б'ю її.

— Яка ж ти дурна! Візьми пшона та й дай їм. Вони самі дзьобатимуть.

Вражений жіночою глупістю, козак під гомеричний регіт публіки б'є лихом об землю і каже, що ліпше на весь свій вік залишатися бурлаком...

Драма завершується. Фараон вражений мудрістю Йосифа. Даремно його сановники намагаються відвернути увагу Фараона від мудрого юнака, «котрий не вчився піде, покірливий, простий, бездіяльний, бідний». Вони повторюють улюблений аргумент привілейованих класів усіх часів і народів:

...несть бо тое прилично,

Даби рабській постигав разум, что обично

Постигают мудрецы...

Але автор п'єси — син козака із задніпровського села Стайок — вустами Фараона збиткується над хитрими розумуваннями придворних і кепкує над їхнім затаєним лукавим егоїзмом. Убогий може володіти великими духовними дарами, мати у серці «божественну благодать», які й не снилися багатим і сильним. «Слава і багатство,— додає один із сенаторів,— тільки заважають мудрості, бо обплутують людину тенетами умовних понять, розвивають егоїзм і ховають від неї лице правди. Істинну справедливість і премудрість «обично имеют убози»... Ці золоті слова навряд чи могли бути мовлені у давньому Єгипті, проте у суспільстві, яке не знало станових відмінностей і було вільне від кастових пережитків, їх сприймали із співчуттям.

Витлумачення снів і мудрість дозволяють Йосифу добути перемогу. Його возводять на високий трон посеред сцени, заповненої людом, який співає йому величальний гімн.

Стомлена довгим видовищем і спекою, юрба поволі розходиться. Тепла травнева ніч сповнена пахощами квітів. Сріблиться Дніпро у відблнску місяця. На вулицях Подолу та навколишніх горах гаснуть вогні, лінуть пісні з гір і долин.

А тим часом Йосиф проводить молоду городянку на Глибочицю і вперше освідчується дівчині у коханні...

Ясним і безхмарним видався ранок наступного дня. Багато академістів роз'їжджалося по домівках, прощаючись один із одним, з учителями. Дехто закінчив навчання, покидав Академію назавжди. У міста і містечка лівого і правого берега Дніпра, у віддалені степові хутори розтікалися вихованці «Аполлонових житниць», як називали школу її провідирі. Для багатьох із них закінчувалися роки безтурботної юності та починалося самостійне життя.

У префекта згадували вчорашній вечір, хвалили п'єсу і акторів. Лівобережний полковник, який приїхав забрати сина, теж не скупився на похвали, хоч, звісно, розумів, як далеко академічна наука від життя, його повсякденних потреб. Серед духовних чинів шепталися про нові домагання царя Петра й утиски, яких зазнавав митрополит Кроковський. Горка з Прокоповичем бесідували про скороминучість всіх отих почестей, згадуючи свого улюбленця Горация, який пропагував просте і незалежне життя. Горка згадав строфу однієї із од Горация у власному перекладі про удари долі тим, хто хоче попри все вирізнятися серед інших.

Частее кедрѣ зиблетъ вѣтръ суровый,
Тяжчае падуть возвишенни кровы,
Обычно біють на холми високи
Громы жестоки!

Прокопович слухав ті слова з ледь вловимою усмішкою, але в його розумних променистих очах можна було прочитати, як скептично ставиться він до слів свого товариша.

Навечір'ю двоє з учорашніх акторів під'їжджали до переправи через Дніпро. Йосиф від'їжджав із Києва, а його товариш, полковниковський син, проводжав. Йосиф захоплено оповідав приятелю, як порозумівся з батьками нареченої і ось має згоду на їхнє весілля. Восени засилатиме сватів, а потім повезе молоду дружину до свого далекого хутора. Жінка Пентефрія стенає плечима і промовляє, що, порадившись із батьком, також покидає Київ і від'їжджає на Запорозжжя...

* * *

Як багато призабутих, а часто й зовсім забутих імен в українській історії, літературі, мистецтві, науці, політиці!.. Багато десятиліть методично і спрямовано, силами цілих інституцій робилося все, щоб звузити коло української інтелектуальної еліти, обмеживши її незначною кількістю, а решту викреслити з наукових та довідкових анналів, а відтак змінити наші знання про людей, які в міру свого таланту і знань створювали той набуток, який називається духовністю нації. Безконецний мартиролог забутих і призабутих українських діячів. Либонь, не стане ще одного багатомного видання енциклопедії, щоб повернути їх у контекст національної культури. Проте будемо не тільки сподіватися, що колись така енциклопедія з'явиться, але потроху почнемо пошук і повернення із безвісті тих, хто цеглина за цеглиною розбудовував багатогранну культуру народу, беріг наші традиції від нищівних руйнівних імперських сил, для яких існувала одна нація, а решта були тільки іноземцями. Серед українських інтелектуалів незаслужено, а якщо точніше, навмисне викреслених із енциклопедій радянського часу, був і Василь Петрович Горленко — блискучий мистецтвознавець, етнограф та журналіст другої половини XIX — початку XX ст.

Василь Горленко народився 1 січня 1853 року (за старим стилем) у с. Ярошівці, що на Чернігівщині у славетному козацькому роді, відомому із XVI ст. Його предки Дмитро, Лазар та Андрій Горленко носили полковницькі парначі, Дмитро Лазарович став на бік Мазепи, а після поразки під Полтавою разом з ним відкотився до Бендер, де брав активну участь в екізильному уряді Пилипа Орлика.

Навчався Василь Горленко спочатку в одній із полтавських гімназій, потім у престижному Ніжинському лицейі князя Безбородька, а завершив освіту в паризькій Сорбонні. Проживаючи у Франції, працював у редакції газети «Фігаро», на шпальтах якої часто з'являлися його кореспонденції на актуальні політичні й культурні теми.

У 1878 році ім'я Василя Горленка з'являється і в російській пресі. Журнал «Отечественные записки» друкує його ґрунтовне дослідження «Литературные дебюты Н. А. Некрасова».

Повернувшись в Україну, Василь Горленко робить спробу знайти якусь привабливу для себе службу, аби не просиджувати у якомусь департаменті чи дворянському зібранні. На щастя, матеріальні достатки (він отримав у спадщину 400 десятин землі) зробили його досить незалежним економічно. Починає захоплено вивчати

історію України, етнографію та фольклор. «Невідомо, під чим і яким впливом В. П. (Горленко) зацікавився українською етнографією й літературою, і з 1882 року, коли було засновано «Киевскую старину», стає її діяльним співробітником і прихильником. Не обмежуючись теоретичним, книжним ізученієм української народної словесності, В. П. зробив ряд етнографічних подорожей по Ліво- і Правобережній Україні...» — писав у некролозі Василя Горленка історик Дмитро Дорошенко («Україна». — 1907. — № 5).

У 80-х роках XIX ст. Василь Горленко написав ряд досліджень, які побачили світ на сторінках «Киевской старины». Насамперед слід назвати його нариси «Бандурист Іван Крюковский», «Кобзарі та лірники», «Шевченко — живописець та графік», «Розпродажі у Вишневецькому замку» та ін.

Велику роль у світогляді молодого дослідника і журналіста відіграло знайомство з Миколою Костомаровим, який поглибив знання Василя Горленка про героїчну і небуденну історію України, зокрема козаччини, яка так захоплювала представника старовинного шляхетського роду, представники якого брали безпосередню участь у багатьох подіях XVII—XVIII ст.

Разом з Миколою Костомаровим Василь Горленко зробив дві великі наукові подорожі по Україні і описав їх на сторінках свого улюбленого часопису «Киевская старина» (1886 р. № 1).

Продовж усього творчого життя Василь Горленко проявляв велику зацікавленість новітньою українською літературою: в орбіті його критичних студій були Котляревський, Шевченко, Панас Мирний, Манжура, Іван Карпенко-Карий, Панько Куліш, Ганна Барвінок... Він написав понад сто літературних оглядів та рецензій, які позначаються глибоким проникненням у тогочасний літературний і духовний процес в Україні. Значне місце у творчості Василя Горленка посідала пропаганда українського національного театру. Незважаючи на Емську та Валувеську заборони сценічного українського слова, він багато пише про трупу Марка Кропивницького, підтримує її у своїх чисельних рецензіях, закликає прихильно поставитися до українських акторів і прогресивних російських критиків. Це дозволило організувати виступи трупи навіть у Петербурзі, де вистави за участю Марії Заньковецької подивився сам цар, і це якоюсь мірою пом'якшило репресії проти українського слова у 80—90-х роках XIX ст.

За життя Василь Горленко видав три невеликі за обсягом, але дуже змістовні книги: «Южнорусские очерки и портреты» (К.; 1898), «Украинские были» (Спб., 1899) та «Отблески» (Спб., 1905), до яких увійшло майже 30 блискучих за змістом і стилем есе. На жаль, майже нічого з тієї спадщини сучасному читачеві невідоме. Щоб хоч якось заповнити цю прогалину, друкуємо в цьому числі «Київської старовини» есе Василя Горленка «Аполлонові житниці». Гадаємо, на часі видати збірку його творів, хоча б чудові розвідки про українських художників XVII—початку XIX ст., зокрема есе «Дмитро Левицький», яке увійшло у книги «Русская живопись XVIII в.» Т. П. Дягелева і вважається багатьма дослідниками працею не Василя Горленка, а упорядника розкішного монографічного альбому.

Останні роки життя були нелегкими для одного з найвідоміших українських інтелектуалів кінця XIX—початку XX ст. Василя Горленка мучили сухоти і немила робота в петербурзькому «Новому времени», куди його загнала матеріальна скрута. Відраду надавала тільки копітка робота над книгою про Володимира Боровиковського, яку він так і не встиг завершити.

Помер Василь Петрович Горленко 13 квітня (ст. стилю) 1907 року в Петербурзі. Згідно з заповітом поховали його в рідному селі на Чернігівщині.

Публікація, післяслово та переклад
Василя ТУРКЕВИЧА

ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

Юрій ДЖЕДЖУЛА,
Євгенія ПАНКОВА

ЖОДНОЇ ВІЛЬНОЇ ХВИЛИНИ...

(Портрет Володимира Науменка)

ласова ненависть сліпа. Проте «класова» куля зряча: вона завжди обирає жертву серед найкращих... 10 липня 1919 р. київська газета «Більшовик» надрукувала повідомлення: «Постановою Всеукраїнської надзвичайної комісії за невизнання Радянської влади і контрреволюційну діяльність розстріляти таких осіб: 1) б. міністра освіти в кабінеті Гербеля (при гетьмані) — Науменка Володимира Павловича...»

У цей світ Володимир Науменко прийшов 7 липня 1852 р. у Новгороді-Сіверському в родині вчителя, який походив з козацького роду, що осів ще за часів Гетьманщини на Лубенщині. «Мушу сказати,— згадував на схилі віку Володимир Павлович,— що першими моїми власними відчуттями в собі української стихії я зобов'язаний батькові..., а першими вратами моєї української науки були ті метелики, які я брав малою дитиною для читання з шафи з батьківськими книжками»¹.

Новий наступ Російської імперії на Україну було розпочато декретом П. Валуєва 1863 р. Ще в 1860 р., коли Ф. Морачевський зробив переклад Євангелія українською мовою, київський генерал-губернатор Анненков назвав це «затеей опасной и вредной», позаяк «существование особой малороссийской литературы, дозволение которой вытекает из дозволения Священного писания на малороссийском языке, повлечет за собой отторжение Малороссии от Российской державы» (курсив наш.— Авт.)².

У Державному архіві міста Києва зберігається циркулярний лист із канцелярії генерал-губернатора за 20 грудня 1863 р. до директора Другої київської гімназії, де в той час навчався В. Науменко: «...На Крещатике задержан полициею воспитанник... Николай Ольшанский в малороссийском костюме...

Сообщая об этом..., покорнейше прошу воспретить воспитанникам... появляться на улицах и в публичных местах в отличительной *одежде, недозволенной правительством* (курсив наш.— Авт.), ибо в противном случае будут задержанные подвергнуты строгому взысканию»³.

Гімназична та університетська юність В. Науменка припадає на роки національно-культурного піднесення в Україні. В. Перетц писав про ті часи: «То була доба, коли прокидалося українство, коли формувалися виразні демократично-народні ідеали, коли «ходили в нарід» не для того тільки, щоб освічувати його, але й на те, щоб студіювати побут, звичаї, вірування, творчість»⁴.

В. Науменко належав до того покоління ширих українських ідеалістів-мрійників, котрі були переконані, що світло людського розуму, просвіти й культури здатне розігнати морок невігластва, зробити людину і народ вільними й щасливими під золотим сонцем України. Саме за ці переконання В. Науменко й перебував під таємним наглядом «охранки» упродовж 40 років аж до повалення царату⁵.

Визначною подією в житті юнака стало близьке знайомство з українським енциклопедистом Михайлом Максимовичем, давнім приятелем його батька. Постійні розмови з видатним ученим, листування з ним остаточно визначили життєвий шлях юнака. Із листа від 4 листопада 1872 р. до М. Максимовича: «Як видно, переїзд Ваш на зиму до Києва не відбудеться. Про це мені дуже доводиться жалкувати, тим більше, що розраховував користуватися вашим керівництвом при написанні дисертації». У цей час В. Науменко працював над історією київського міщанства і постійно звертався за порадами до визнаного історика⁶.

Багато важила для нього і дружба зі старшим «однокашником» по гімназії Олександром Русовим. «Понад півстоліття пов'язувала мене з Русовим товариська приязнь, підтримувана не так особистими зв'язками, як громадськими справами». О. Русов був разом з В. Науменком, коли той 1868 р. уперше переступив поріг університету Св. Володимира ще як вільний слухач, бо «за маловозрастієм» його не могли зарахувати студентом. Перша університетська лекція, яку прослухав В. Науменко, була прочитана М. Драгомановим. Саме тоді він збагнув, що «для слухання серйозних лекцій потрібні навички і що університетські лекції без самостійної роботи є повний нуль». Так прийшло розуміння, що справжня наука вимагає критичної, не залежної від будь-яких авторитетів, вільної думки.

«У 1871—1872 роках наші розмови все частіше і частіше зводилися до тем українських, — згадував В. Науменко про дні своєї юності.— Пригадую день 30 травня 1872 року... Русов запропонував провести вечір з Костомаровим. До цих пір жваво переживаю ту радість, яку викликала у мені ця пропозиція: мені, що тоді ще тільки стихійно..., так би мовити, належав до української національної ідеї і читав Костомарова з коментарями старого М. О. Максимовича, з яким я в Києві прожив всю зиму в одному домі і для якого читав вечорами..., мені здавалось чимось надзвичайним побачити цю знаменитість, та ще в інтимному колі»⁷.

У 1873 р. В. Науменко закінчує історико-філологічний факультет університету і остаточно вирішує присвятити себе справі народної освіти. Працю педагога В. Науменко розпочав у стінах рідної Другої київської гімназії. Незабаром прийшло визнання. Його називають «найкращим викладачем словесності» міста, наголошуючи при цьому, що уроки, які він дає, позбавлені «мертвячої формалістики»⁸. «...Можна сміливо сказати, що в Києві не було більш відомого в найширших колах, популярнішого у найбільш благородному розумінні, педагога і громадського діяча, ніж Науменко, — згадував І. Житецький.— Він був на протязі 45 років кращим учителем в усіх значеннях»⁹.

В. Науменко залишився в історії української педагогіки не лише як блискучий вчитель — практик «від Бога», а й як досвідчений методист-новатор, теоретик педагогічної науки. Майже щороку від різних земських управ надходили до авторитетного педагога чисельні запрошення очолити літні вчительські курси. Попри всю свою зайнятість він не відмовлявся¹⁰. Із жандармського донесення: «...Учитель Науменко пагубно вплив вообщє на учащуюся

молодеж і студентів, которые собирались у него на квартире, что было уставлено секретным наблюдением и о чем велась переписка с Департаментом полиции...»¹¹.

1897 р. В. Науменко очолив відроджене Київське товариство грамотності (КТГ), що об'єднувало понад 900 свідомих українських інтелігентів, серед яких було чимало видатних наукових, культурних та громадських діячів.

Він не лише сприяв організації недільних шкіл для дорослих у чоловічій та жіночій в'язницях, а й особисто веде методичні заняття з викладачами цих шкіл. Ідеологи «єдиной и неделимой» вважали, що «оужнорусская народная школа не нуждается в украинских учебниках и преподавании; учебники же и книги для нее на украинском языке не только бесполезны, но и вредны»¹². В. Науменко ж пропонує створити окрему комісію для написання та видання нових навчальних посібників спеціально для народних шкіл України¹³. Зафоновано Музей наочних посібників, якими могли користуватись всі навчальні заклади Києва. Пізніше, після заборони КТГ, ці матеріали стали основою Педагогічного музею, що проіснував до 1917 р.

Свою відданість справі просвітництва сам В. Науменко пояснював тим, що національна свідомість «найбільше закріплюється тоді, коли в життя починає приходити освіта на національному ґрунті методом школи, книжок, театру, концертів і таке інше»¹⁴. Товариству та його голові було чим пишатись: їхніми турботами в Україні почали діяти близько 3 тис. сільських бібліотек.

У Києві трудами КТГ був створений справжній освітянський центр. Лише за 1902 рік був побудований Народний Дім, у якому ставили вистави дві трупі: українська та російська; 1905 р. тут розмістився перший у Києві український стаціонарний професійний театр М. Садовського.

«Патриоты» закликали «обратить серьезное внимание на то, что творится в народном театре». «Московские ведомости» від 20 грудня 1902 р. надрукували анонімний донос: «Киевский народный театр сооружен стараниями местного Общества грамотности и находится под опекой таких деятелей, как гг. Лучицкий и Науменко: оба — агитаторы-хохломы первого разряда... нет причины отворачиваться от тех мерзостей, которые творятся у нас сторонниками малороссийского сепаратизма, которые... народ и юношество в конец развратят».

Тогочасна українська громадськість високо цінувала безкорисливу і невтомну працю В. Науменка на ниві народної освіти. У грудні 1907 р., коли широко відзначалося 10-річчя його перебування на посаді голови КТГ, київська «Просвіта» писала у вітальній адресі: «У той час, як українське слово було під тяжкими заборонами, Ви, стоячи на чолі «Товариства грамотності» допомогли тому, щоб воно зробило деякі заходи на користь цього слова. «Товариство» виступило в оборону української школи, давало притулок українському театрові, видавало також українські книжки. Бажаємо Вам сил на дальшу роботу і довгого віку, щоб дожити до того часу, поки Ваш початок національної роботи в «Товаристві» доведе його нарешті до повної українізації, як вимагають інтереси того народу, серед якого воно працює». За заслуги у справі поширення народної освіти в Україні ювілейні збори ухвалили присвоїти ім'я Володимира Науменка одній із сільських бібліотек, а його портрет виставити в Народному Домі.

В. Науменко був просвітителем за покликанням. «Це життя і оборона своїх ідеалів, що приносила Володимир Павловичу більше тернів і страждань, ніж щасливих досягнень, проминали в реакційних умовах російської дійсності за всі майже сорок років», — згадував І. Житецький¹⁵. В. Науменко пізніше з гіркотою писав, що можна тільки дивуватися, що «українська ідея не загинула зовсім, не дивлячись на те, що стільки віків Україна жила в лихому становищі, гублячи свою інтелігенцію то в польському, то в московському морі»¹⁶.

З початку 70-х років XIX ст. В. Науменко бере активну участь у Старій Громаді, куди його рекомендував О. Русов. Часто збори громади відбувались на квартирі самого В. Науменка, якому доручали редагування різних матеріалів, зокрема тих, що відправлялися М. Драгоманову для видання за кордоном. Із жандармського донесення: «...Сверх того тот же учитель Науменко

піддерживав многие годы эмигранта Драгоманова и основанную последним в Женеве революционную типографию...»¹⁷.

1873 р. «старогромадівці» — П. Чубинський, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Русов, М. Лисенко та інші заснували Південно-Західний Відділ Російського географічного товариства. В Україні вперше з'явився науковий центр по вивченню економіки, історії, культури, етнографії. Відділ встановив тісні зв'язки зі слов'янськими «матичіями» — чеською, словацькою, словенською, лужицькою. Налагоджувалася співпраця з Південнослов'янською академією у Загребі і, що особливо важливо, з західноукраїнськими вченими — з «галлицькою матичією» і львівським інститутом Оссолінських.

Про вагомість доробку Відділу свідчить широкий розголос у Європі. Відгуки та рецензії на праці Відділу з'являються в авторитетних наукових журналах. Світ почав відкривати для себе Україну. І це не могло не дратувати прибічників «єдиної і неделимої», які називали Відділ «генеральним штабом политического украинства». «Заснування у Києві «Південно-Західного Відділу» — пояснював В. Науменко, — переслідувало мету зібрати місцеві сили для всебічної праці по вивченню побуту, звичаїв, творчості українського народу..., але реакційна політика «всегдаусердствующих через край»... підняла біснувате гавкання... Почалася по всіх напрямках агітація проти «Відділу», а як наслідок — тимчасове закриття його, що триває, зрештою, рівно 30 років»¹⁸.

1876 р. на київській квартирі О. Русова збиралася невеличка редакція газети «Труд». Це була, за словами В. Науменка, перша спроба «створити прогресивний орган серйозного змісту, який би був захисником національної української справи»¹⁹. Проте умови для нормальної праці були вкрай несприятливі. Саме тоді вийшов Емський указ, за яким було заборонено українське письмове й усне слово. Та українська справа не припинялася. Молоді науковці продовжували зустрічатися, працюючи над фундаментальним словником української мови, що пізніше увійшов до історії вітчизняного мовознавства як «Словник Б. Грінченка». «Так звані «словникові» засідання, — згадував В. Науменко, — які щотижнево скликалися у кого-небудь на квартирі для роботи по складанню українського словника..., обернулись дуже швидко на щось на кшталт журфікських вечорів, куди приходила більшість «негромадян», тобто тих, кого називали «суголосним ґрунтом» — співчуваючих українській справі»²⁰.

На початку 1881 р. сенатор Половцев побував у Києві із сенаторською ревізією. Поспілкувавшись із «громадянами», він перейнявся певним співчуттям до української ідеї і порадив скласти пам'ятну записку про необхідність українізації школи для наступного розгляду її на урядовому рівні. Шансів на позитивне рішення не було жодних, але культурники вирішили скористатись несподіваною нагодою і привернути увагу громадськості до української справи. Була створена комісія у складі В. Науменка, професора Київського університету М. Дашкевича і директора Колегії Галагана І. Нечипоренка. «Комісія збиралася зо три рази, не більше, — писав В. Науменко, — оскільки вирішено було, що комісійним способом треба розробити лише ретельну програму, а опісля текст самої записки мав бути складений мною». Необхідна програма була розроблена. Та надія спалахнула і зразу згасла. «Весна в природі увійшла в повну силу, — занотував В. Науменко, — а суспільна весна була ліквідована повністю. Ні про яку записку більше й мови не було, так і залишилась вона лежати у моєму портфелі у незавершеному вигляді»²¹.

У цей час В. Науменко починає працювати над граматиною української мови, працею всього життя, перший начерк якої — «Обзор фонетических особенностей малорусского языка» — вийшов у Києві 1889 р. Це була перша наукова студія з українського мовознавства після 70 років німування (від «Граматики малороссийского наречия» Павловського 1818 р.). У відгуку на неї письменник Т. Зіньківський зазначав: «Справді дивним має видаватися факт, що мова багатомільйонного народу з багатими духовними здібностями, з визнаною багатющою та оригінальною народною поезією, мова, що виховала одного з найбільших поетів Слов'янщини, з писемністю, що займає не останнє місце між слов'янськими літературами, яка звернула на себе увагу освіченого світу, залишається у такому зневажені, що й досі в Росії буквально ні по

чому ознайомитися з нею. Тому не можна не вітати появу книжки В. Науменка... Малоросійська громадськість мусить бути вдячна шановному трудівникові за чудовий подарунок»²².

Тоді ж виникла природна потреба в науково-популярному та літературному часописі, навколо якого об'єдналися б найкращі культурні сили України. «В кінці 1881 року... склався гурток..., який порішив докласти своїх сил до того, щоб розпочати... видання журналу, маючи на меті наукове розроблювання української історії в найширшому розумінні цього слова»,— писав згодом В. Науменко. 1882 р. такий журнал — «Киевская старина» — почав регулярно виходити. З перших номерів на його шпальтах почали з'являтися статті та наукові розвідки В. Науменка (загалом понад 130). «Часи були тоді такі,— згадував він,— що не можна було й подумати зробити цей журнал справжнім органом українським, бо після указу 1876 року слово українське було в путях, а люди, що кохалися в своїй рідній мові, не вільні були навіть прилюдно висловити своє кредо... Журнал «Киевская старина»... по змісту своєму мусить виконувати роль українського наукового місячника...»²³.

Розквіт «Киевской старины» пов'язаний з діяльністю В. Науменка, який упродовж чотирнадцяти років (1893—1906) був його головним редактором, а потім і видавцем. Саме з його благословенням на шпальтах часопису вперше з'являються публікації українською мовою, визначальною ознакою яких було спокійне, зважене, науково об'єктивне висвітлення всіх сторін життя сучасного і минулого «не вдаючись в національний шовінізм з одного боку і не розпливаючись в утопіях вселюдськості до забуття свого національного «я»»²⁴.

І все ж таки з суто українськими проблемами на сторінки журналу було пробитися важко: жорстка цензура пильнувала «державные интересы». Із листа до О. Пипіна (27 січня 1887 р.): «Київський цензор порішив «нізнити» із «Киевской старины» будь-яке малоросійське слово. Праця, як бачите, затяжна; втім, і поспішати нікуди, оскільки нашому брату хохлу незабаром доведеться діяти так: сів за працю, потів, писав, нарешті — закінчив. Тоді відчиняй шухляду стола, ховай туди працю і берись за нову»²⁵.

Проте важко переоцінити роль «Киевской старины» у формуванні національного світогляду українців за умови, коли заборонялася українська мова, окремішна історія нашого народу, а отже, й право на його існування. Ті майже 100 томів журналу, що побачили світ, «стали своєрідною енциклопедією української історії, народознавства».

Нові часи вимагали нових форм наукової праці. «Киевская старина» завершує свою діяльність. Естафету на якісно новому рівні підхоплює науково-публіцистичний часопис «Україна», головним редактором якого стає В. Науменко. У редакційній статті нового видання зазначалось: «Найголовніше, ми хотіли додержати в «Україні» традицію «Киевской старины» щодо наукового змісту її, а разом з тим бажаючи дати нашим читачам і деякі відомості про біжучі справи в житті України»²⁶.

Часопис «Україна» виходив рік, а потім самоліквідувався. Редакція пояснювала своє рішення тим, що «за цей рік виникли нові обставини життя: склалося в Києві «Українське Наукове Товариство», яке тепер твердо вже стало на ноги і яке, звичайно, прийме на себе роль оборонця всіх наукових потреб рідного краю»²⁷.

Життєвого часу В. Науменку не вистачало: «...Ні одної хвилини власної не маю, а іноді доводиться спати тільки 4 години щодня — і так по цілих тижнях»²⁸. Це при тому, що він був тяжко хворою людиною. Із листа до О. Пипіна від 1 лютого 1902 р.: «...Здоров'я моє в цьому році зовсім похитнулося: лікарі знаходять легені не в порядку (застарілі сухоти.— Авт.), сильне недокрів'я і цілковита перевиснаженість». Медики ставили страшні діагнози, і лише операція дещо поліпшила стан його здоров'я: «...Я, два роки тому приречений до смерті, тепер почуваю себе стерпно»²⁹.

Жодний захід, пов'язаний із захистом національної культури, не проходив без його прямої участі. Не випадково М. Грушевський назвав В. Науменка серед «заслужених для української науки і українознавства діячів»³⁰. В. Науменко підтримував щільні контакти з багатьма діячами української культури. Збереглися його чисельні листи до М. Максимовича, Марка Вовчка, М. Сум-

цова, А. Кримського, М. Заньковецької, О. Лашкевича, М. Петрова, Б. Грінченка, Д. Дорошенка та багатьох інших.

Доброчесність була природною рисою його ества. Він завжди піклувався про інших більше, як про себе самого. Після смерті М. Драгоманова В. Науменко допомагав родині небіжчика, яка, за його словами, «заснавала іноді дуже важких днів у фінансовому відношенні». У 1897 р. він звертається з проханням до О. Пипіна посприяти надрукуванню у «Вестнике Европы» перекладу повісті Івана Франка, зробленого вдовою М. Драгоманова Людмилою Драгомановою: «Повісті передуде передмова, написана самим М. П-ем, що має публіцистичний характер. Ця остання обставина перешкоджає появі повісті в Старині, рівно як і те, що Старина не може платити гонорари в достатньому розмірі»³¹. Через п'ять років, у лютому 1902 р., В. Науменко запропонував «Вестнику Европы» видати новий переклад Л. Драгоманової — кілька новел «молодого галицького письменника Стефаника»³².

В. Науменко не був політиком, але суспільно-політичні умови постійно затагали його в чорторий політичної боротьби. Перша російська революція: в Україні високо підноситься національно-визвольний рух. Дух громадянської непокори міцніє, прагнення свободи і демократії матеріалізується у вільному слові. Із резолюції, яку зачитав В. Науменко на зборах КТГ в квітні 1905 р.: «1. Вимагати організації управління країною на конституційно-демократичних засадах і на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування. 2. Законодавча влада має цілком належати народному представництву. 3. Недоторканість особи і життя має бути необхідною умовою всілякої праці. 4. Виборчим правом повинні користуватися усі без різниці національності, віросповідання і статі. 5. Політична амністія має передувати політичний реформі»³³.

У травні 1905 р. з ініціативи Б. Грінченка, М. Лисенка, М. Старицького (за участю Лесі Українки, С. Єфремова та інших) у Києві виникло товариство «Просвіта». Із секретного повідомлення київського губернатора від 4 червня 1910 р.: «Науменко... вступив в 1906 і оставался до момента закрытия членом малорусского общества «Просвіта», занимавшегося... выпуском изданий, целью которых является дискредитирование монархической власти и пропаганда республиканских идей..., поднятие знамени узконациональной автономии...; издания протестуют против приобщения малорусского племени к общерусской культуре, называют это племя лишенным в России всяких человеческих прав и мечтают о славянской федеративной республике с Малороссией в качестве самостоятельного члена федерации»³⁴.

Власне, ці політичні засади і лягли в основу програми Конституційно-демократичної партії (партії Народної свободи), членом київського ЦК якої 1906 р. і став В. Науменко, одночасно започаткувавши разом із І. Лучицьким видання газети «Свобода і право». Цього ж року постановою Київської судової палати видання газети було припинено «ввиду вредного ее направления»³⁵.

1906 р. на гребені національно-культурного відродження у Києві було засновано Українське Наукове Товариство, що, за словами його голови М. Грушевського, «своею метою ставило допомагати розробленню й популяризації українською мовою різних галузей науки...»³⁶. В. Науменко був обраний товаришем (заступником) голови. У 1913 р. він подарував Товариству свою бібліотеку, яку збирав десятиліттями, кілька тисяч раритетів (зараз безсистемно розпорошених по різних фондах ЦНБ ім. В. Вернадського).

Політичне пожвавлення українського національного життя під час революції 1905—1907 рр. викликало занепокоєння імперських кіл. Указом Сенату від 18 липня 1908 р. культурна і просвітницька діяльність в Україні була визнана шкідливою, «могущею вызвать последствия, угрожающие общественному спокойствию и безопасности»³⁷.

Після придушення революції імперський дух пронизував дії П. Столипіна, який вимагав рішуче покінчити з діяльністю «инородческих обществ, имеющих целью узкое национально-политическое самосознание». Українці теж зараховувались до «инородцев». «Наше правительство,— наголошував міністр внутрішніх справ,— с XVII ст. постоянно боролось с движением, известным в наше время под именем украинского и олицетворяющим собой идею возрождения

прежней України и устройство Малорусской України на автономно-национально-территориальных началах»³⁸.

Гасло, кинуте «великим реформатором» проти українства, підхопили ревні чиновники на місцях. У цей час робляться спроби покарати В. Науменка за його послідовний захист української ідеї: «Секретно. Управляющему Министерства народного просвещения от попечителя Киевского учебного округа 10 декабря 1910 года. ...Русская школа должна давать национальное и религиозное воспитание. А такой убежденный и упорный политический деятель, как Науменко, не может прививать своим питомцам патриотизм и религиозность... Я полагаю бы уволить Науменка...»³⁹ Однак російський уряд не наважився на подібні дії проти визнаного авторитетного культурного діяча і педагога.

У стислому нарисі важко окреслити всі сторони творчості В. Науменка. Але не можна обминути увагою один надзвичайно важливий аспект його діяльності. Йдеться про збереження могили Т. Шевченка. Із листа до В. Гнилосірова (31 жовтня 1885 р.): «...Не маю часу писати Вам багато; зараз мушу їхати на Подол читати для народу, що у нас буває кожну неділю. А між тим трапляється случай передати насіння глоду на могилу Тараса, що я й посилав до Вас»⁴⁰. Взагалі листування В. Науменка пересипано згадками про необхідність ретельного догляду за могилою Т. Шевченка: «...Я приїхав сюди на три дні, щоб посадити дерева...» В. Науменко та його друзі, дбаючи про могилу Кобзаря, збиралися зміцнити схили Чернечої гори деревами, а «на всьому її просторі завести фруктовий сад. Прибуток від саду... може йти на підтримання й охорону могили, а переважно на майбутню школу його імені (Т. Шевченка.— *Авт.*)»⁴¹.

Зі статті В. Науменка: «Вирішено було ділянку землі, арендовану у м. Каніва, зробити приватною власністю, щоб після смерті побратима покійного поета Варфоломея Григоровича Шевченка було кому виступати офіційною особою, коли виникне потреба докласти турботи про могилу»⁴². 28 січня 1902 р. В. Науменко завірів у нотаріуса купівлю — «участок землі, мерою полдесятины.., на каковом находится могила Академика Императорской Академии Художеств Т. Г. Шевченко»⁴³. З цього часу В. Науменко стає власником і упорядником могили Тараса і як офіційна юридична особа переймає на себе всі турботи і захист місця останнього упокоєння українського народного поета. В. Науменко разом із своїми соратниками добивався реєстрації створеного ними 1910 р. Товариства благоустрою та охорони могили українського поета Т. Г. Шевченка. Урядовий вердикт був категоричним — відмовити.

У застарілому двотомному «Шевченківському словнику» (1977 р.) місце для Леніна як видатного шевченкознавця знайшлося, а про В. Науменка, який доклав стільки зусиль, щоб могила Кобзаря збереглася й недоторканою дійшла до нащадків, навіть згадки немає.

1917 рік воскресив надії на політичне й культурне відродження України. 4(17) березня 1917 р. в Києві утворюється Центральна Рада. До повернення М. Грушевського із останнього заслання в Москві було вирішено, що функції її голови виконуватиме В. Науменко, обраний його заступником. 15 березня В. Науменко, М. Грушевський і В. Прокопович на засіданні Центральної Ради обираються її відпоручниками (представниками) до Губерніальної ради від Таращанського повіту. Активний діяч Центральної Ради М. Жученко писав у липні цього ж року: «Закіпіла жвава робота на всіх полях громадського життя. Ішла організація українських робітників, українських військових (почало формуватися українське охоче військо), українських студентів і взагалі шкільної молоді, почалася робота над відновленням українських інституцій та товариств (у першій лінії «Просвіти»), організація преси, видавництв і т. д.»⁴⁴.

Але політична діяльність не приваблювала В. Науменка. Він вважав, що принесе більше користі в тій царині, де відчував себе справжнім фахівцем. У березні В. Науменко оприлюднює в газеті «Киевская мысль» статтю «Национализация школы в Украине», де викладає чітку програму українзації початкової, середньої та вищої школи. Тут, зокрема, було написано: «...Після двовікової суцільної несправедливості з'явилась нарешті можливість створити повну і гармонійно побудовану схему всього освітянського механізму в Украї-

ні». В. Науменко був переконаний, що «в місцевостях з українським населенням не може бути занедбана і знехтувана українська мова, як це було дос.», і запропонував організувати спеціальні курси вчителів для вільного опанування українською мовою, очолювати які повинна була «свідома українська інтелігенція».

Безумовно, за своїми переконаннями В. Науменко був поступовцем. Його гасло: до поступу — поступово. До екстремістів він ніколи не належав. Серце його боліло болями України, але він був, образно кажучи, не хірургом, а терапевтом, гадаючи, що скальпель і ампутація застосовуються лише у крайньому випадку. За це його критикували молоді й нетерплячі.

9 квітня 1917 р. на першому зібранні відновленої київської «Просвіти» В. Науменка обирають головою її тимчасового правління, а наступного дня він стає помічником першого українського куратора київської шкільної округи М. Василенка.

У квітні в Києві була скликана нарада вчителів, спеціально присвячена питанню переходу шкіл на українську мову викладання. В. Науменко у своєму виступі наголошував, що викладання українською мовою в сільських школах необхідно розпочинати негайно. Звичайно, ідеально було б всю освіту повністю українізувати, та необхідно враховувати реалії, що склалися. На жаль, не можна одразу викорінити те, що насаджувалось століттями. Отже, на думку В. Науменка, в зрусіфікованих містах «українізація необхідна, але в практичній діяльності її слід проводити в міру можливості, дотримуючись мудрої обережності»⁴⁵.

Дійсно, суспільство не було готове до суцільної українізації. На зборах педагогів і батьків Києва звучали вимоги замість повної українізації школи обмежитися лише курсом українознавства. Університет Св. Володимира теж виявив «опозицію проти українізації». Ці настрої необхідно було пересилити виваженими, послідовними діями. Попри радикальну критику зліва В. Науменко не відмовляється від своїх стратегічних настанов. Врешті-решт його точка зору бере гору: на II Всеукраїнському вчительському з'їзді (10—12 серпня 1917 р.) в Києві було прийнято рішення розпочати українізацію початкової освіти вже з 1 вересня, а середньої — дещо пізніше.

Наприкінці літа 1917 р. М. Василенко був призначений товаришем міністра освіти Тимчасового уряду, а його посаду куратора київської шкільної округи посів В. Науменко, що не завалило йому видати монографію «Загальні принципи українського правопису».

На грудень цього ж року припадає створення «старогромадівцями», серед яких перебував і В. Науменко, Української Федеративно-Демократичної Партії (спочатку Української Народної Партії), яка значної ролі у тогочасному політичному житті не відіграла.

Після скасування 28 грудня законом Центральної Ради шкільних округ на терені України В. Науменко на якийсь час з головою занурився в наукову роботу. Він пише спогади, опрацьовує свій архів, що накопичувався десятиліттями. Можна сказати, що він, ніби передчуваючи свою трагічну загибель, намагається привести до ладу ті безцінні матеріали, які ще могли послужитися українській справі. У досить критичній розвідці, присвяченій праці молодого Івана Огієнка «Українська культура», В. Науменко, зокрема, зауважує: «Треба б тепер нам більше подбати про те, щоб сучасна українська культура та її представники не попустили того, що було раніш так славно здобуто нашими батьками на ниві культури і освіти... Можна дивуватися, що при всіх утисках, які випали на долю України, при всіх важких для розвитку національної культури обставинах вона не розгубила доценту свого національного руху»⁴⁶.

Востаннє В. Науменко вступає на політичний терен влітку 1918 р. Саме тоді міністр освіти М. Василенко звернувся до гетьмана Скоропадського: «...На Міністерстві освіти лежить дуже відповідальна праця, для виконання якої необхідні люди з великим досвідом» — і пропонує ввести В. Науменка до складу Ради міністром освіти та мистецтв. У листопаді цього ж року В. Науменку запропонували стати міністром освіти та мистецтв. Він не відразу дав згоду увійти до складу гетьманського уряду, оскільки не поділяв поглядів

переважної більшості членів кабінету С. Гербеля, а вирішив спершу порадитися з товаришами по «Старій Громаді».

Із спогадів сучасника: «З приводу призначення В. П. Науменка міністром освіти гетьманського уряду згадує так: екстрено було скликано Раду «Старої Громади». Старогромадівці висловили «свою згоду на прийняття ним посади міністра», хоча всі розуміли, що їхній товариш «бере на свої плечі тяжкий хрест», бо, як зауважив один із присутніх, йому доведеться «мати стосунки з людьми, які не відзначаються порядністю»⁴⁷. На рішення Ради «Старої Громади» вплинула переконаність, що перебування на посаді міністра освіти та мистецтв такої бездоганно чесною і відданою українській справі людини, як Володимир Науменко, принесе чимало користі і сприятиме поживленню всіх культурницьких процесів.

Побоювання самого В. Науменка і громадівців щодо порядності оточення Скоропадського справдилися негайно. Діяльність В. Науменка на посаді міністра розпочалась бідою: «В перший же день (15 листопада) існування того кабінету, в якому я несподівано для мене опинився,— писав В. Науменко,— скоїлась та трагедія розстрілу студентської молоді, в якій, як мені здавалося, новий кабінет не був причасним, бо постанова про стрілянину, якщо будуть на улиці маніфестації, була зроблена не кабінетом (він ще не збирався), а військовим урядом»⁴⁸. Наступного дня, 16 листопада, В. Науменко виступив з офіційним протестом, заявивши «про необхідність взагалі обережно поводитися при боротьбі з анархією методом військової сили, особливо коли діло торкається шкільної молоді». На основі цієї заяви була прийнята відповідна постанова Ради Міністрів, згідно з якою військове командування мало діяти виключно на засадах чинного законодавства і не вводити військові частини і державну варту у стіни учбових закладів без попереднього узгодження з їхнім керівництвом.

В. Науменко робив усе можливе, щоб запобігти жертвам. 19 листопада на засіданні Ради Міністрів він заявив черговий протест проти спроб залучення учнів шкіл до військових дружин. «Рада Міністрів одногосно з цим згодилась, і така постанова була записана». Але військові не збиралися рахуватися з думкою цивільного уряду. «Зовсім несподівано для мене в ніч на 1 грудня головнокомандувачий кн. Долгоруков звернувся до мене з заявою,— писав В. Науменко,— що багато учеників бажає прийти на поміч, взявши на себе роль бой-скаутів, і попросив розпустити на різдвяні канікули учнів двох старших класів всіх середніх шкіл». Із спогадів сучасника: «Оскільки мені відомо, підпис на приказі у нього було вирвано майже силоміць, не вважаючи на його принципову незгоду; оскільки згадую, до нього о третій годині ночі з'явився на квартиру ад'ютант Долгорукова і примусив підписати приказ».

Його стосунки з військовим командуванням загострюються вкрай: «Я рішив було зректись прийнятих на себе обов'язків міністра, але цим я тільки захистив би себе від неприємностей, нічим не захистивши долі тої молоді, про яку визнавав себе обов'язаним піклуватися перш над усе. Ось через що я залишився на посаді, рішивши зараз же повести справи з бой-скаутами». Врешті-решт він домігся від головнокомандуючого видання нового наказу про заборону вступати в бой-скауту і обіцянку про повернення найближчим часом всіх учнів «до своєї шкільної праці».

18 листопада (5) грудня 1918 р. газета «Нова Рада» видрукувала фейлетон за підписом А. Яриновича, в якому обвинувачувала В. Науменка в усіх мислимих і немислимих гріхах і ледь не зраді своєму педагогічному обов'язку. Злі й несправедливі слова глибоко обурили старого вчителя. 22 грудня він звертається до редакції часопису «Трибуна» з проханням оприлюднити його відкритий «Лист до суспільства», в якому беззапастережно спростовує всі обвинувачення: «...Можна обвинувачувати мене з партійного погляду, але ні в якому разі не з педагогічного, нехай люди судять не з голих слів про мене, а на підставі фактів»⁴⁹. На жаль, цього листа «по обставинах, що від нього не залежали», не було надруковано, і навколо особи педагога-просвітителя надовго впала тінь наклепу.

Лише місяць перебував В. Науменко на посаді міністра, але й за цей час було зроблено чимало: він бере активну участь у фундації Української ака-

демії наук, його підпис завжди стоїть поруч із підписом гетьмана Скоропадського під документами, які започаткували діяльність цієї наукової установи, зокрема під наказами № 342, 434, 351 про затвердження В. І. Вернадського — президентом, А. Ю. Кримського — неодмінним секретарем, М. І. Туган-Барановського, М. Ф. Кашенка, Д. І. Багалія — головами відділів.

Після падіння гетьманського уряду В. Науменко залишився в Києві і продовжував наукову діяльність, працюючи над матеріалами з історії українського письменства...

Його заарештували в день народження, 7 липня 1919 р. — метод, чи не вперше застосований чекістами проти українських діячів (досить згадати про арешт М. Рильського також у день народження). Суд влаштували скорий і неправий. Власне, ніякого суду й не було: наступного дня видатного просвітителя розстріляли. Все життя В. Науменка за його переконання та любов до України переслідувала царська влада й російські шовіністи, а вбили його більшовики-«інтернаціоналісти». Йому виповнилося 67 років, коли він загинув.

¹ Збірник історико-філологічного відділу Української академії наук. — К., 1924. — Вип. 5. — С. 45.

² Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — Киев, 1912. — С. 58.

³ Державний архів міста Києва (далі — ДАМК). — Ф. 81. — Оп. 54. — Спр. 5. — Арк. 30.

⁴ Записки Українського Наукового Товариства у Києві. — К., 1908. — Кн. 2. — С. 5.

⁵ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 858. — Спр. 125.

⁶ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. III. — № 5941—5942.

⁷ Киевская мысль. — 1915. — 15 октября.

⁸ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 858. — Спр. 125. — Арк. 3 вв.

⁹ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. 86. — № 14.

¹⁰ Там же. — Ф. 208. — №№ 12—20.

¹¹ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 847. — Спр. 21. — Арк. 4 вв.

¹² Щеголев С. Н. Украинское движение... — С. 572.

¹³ ДАМК. — Ф. 168. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 73.

¹⁴ Книжковий вісник. — № 1. — С. 54.

¹⁵ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. 86. — № 14.

¹⁶ Науменко В. Як не треба викладати історію української культури. — К., 1918. — С. 4.

¹⁷ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 847. — Спр. 21. — Арк. 104 вв.

¹⁸ Киевская старина. — 1906. — № 2. — С. 267.

¹⁹ Киевская мысль. — 1915. — 15 октября.

²⁰ Украинская жизнь. — 1915. — № 1. — С. 38.

²¹ Там же. — С. 41—42.

²² ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. 112. — № 46. — С. 3—4.

²³ Україна. — 1907. — № 1. — С. 3.

²⁴ Там же. — С. 5.

²⁵ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. X. — № 16943. — Арк. 40.

²⁶ Україна. — 1907. — № 4. — С. 2.

²⁷ Там же.

²⁸ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. III. — № 4439.

²⁹ Там же. — Ф. 10. — № 16943. — Арк. 43—44.

³⁰ Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 180, 187.

³¹ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. X. — № 16943. — Арк. 42.

³² Там же. — Арк. 43.

³³ ЦДІА України. — Ф. 707. — Оп. 229. — Спр. 86. — Ч. 5. — Арк. 22.

³⁴ Там же. — Ф. 442. — Оп. 858. — Спр. 125. — Арк. 16.

³⁵ Там же. — Ф. 294. — Оп. 1. — Спр. 412. — Арк. 1; Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1;

Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 110, 121, 130, 142, 150, 151.

³⁶ Записки Українського Наукового Товариства в Києві. — 1908. — Кн. 1. — С. 4.

³⁷ Щеголев С. Н. Украинское движение... — С. 276.

³⁸ Там же. — С. 302—303.

³⁹ ЦДІА України. — Ф. 707. — Оп. 71. — Спр. 138. — Арк. 167 вв.

⁴⁰ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. III. — № 4166.

⁴¹ Там же. — Ф. III. — № 4247; Ф. II. — № 2194. — Арк. 3.

⁴² Киевская старина. — 1906. — № 9. — С. 18.

⁴³ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. II. — № 2193.

⁴⁴ Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вісник. — 1917. — Кн. 1. — С. 151.

⁴⁵ Киевская мысль. — 1917. — 28 апреля.

⁴⁶ Науменко В. Як не треба викладати історію української культури. — С. 4.

⁴⁷ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. 208. — № 32. — Арк. 2.

⁴⁸ Там же. — Арк. 1.

⁴⁹ Там же. — Арк. 1 вв.

⁵⁰ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. — Відділ рукописів. — Ф. 86. — № 14.

ЛЮДИНА ІЗ ПСЕВДОНІМОМ «ВІРА»

(Портрет Євгена Коновальця)

АК у середовищі Українських Січових Стрільців і Організації Українських Націоналістів називали Євгена Коновальця. Хто ж він був — політик, революціонер, боєць, організатор незгодного війська, чиє ім'я упродовж усіх десятиліть совітського режиму не згадувалося і всіляко витравлювалося з пам'яті людської? Партийна влада і в Москві, і в Києві боялася, що правда про таких, як полковник Є. Коновалець, дійде до українського народу і він негрешті усвідомить, в ім'я чого гинув цвіт нації у переломні роки ХХ сторіччя.

Вже під час навчання у Львівському університеті Є. Коновалець виношував думку створити підпільну військову організацію. Та все починалося з маленьких пластових і освітніх гуртків, де галицькі хлопці й дівчата займалися збройними вправами, перекладали рідною мовою польські й австрійські військові підручники. Особливу роль у цьому відігравав студент філософії Іван Чмола, котрий згодом, в роки визвольних змагань, разом з Є. Коновальцем стане найактивнішим організатором українського війська, що отримає назву Січові Стрільці.

На початку серпня 1914 р. Українська Націонал-Демократична, Радикальна і Соціал-Демократична партії у Львові створюють міжпартійну Головну Українську Раду, яку очолює голова парламентарної репрезентації у віденському парламенті доктор Кость Левицький (його заступник — посол з Буковини Микола Василько). Від імені Українського Студентського Союзу у нарадах Головної Української Ради бере участь і Є. Коновалець.

Із вибухом I світової війни Є. Коновальця мобілізують у Львові до 19-го піхотного полку австрійської армії. Разом з похідною сотнею він виїжджає на карпатський фронт, де служить старшиною до червня 1915 р. Цього ж місяця під час наступу російських військ на гору Маківку у Скільщині (в Карпатах) Є. Коновалець потрапляє

до російського полону і майже рік відбуває у таборі для військовополонених у Чорному Ярі — маленькому степовому містечку на березі Волги.

... До розбурханого Києва Є. Коновалець прибуває зі своїм другом Іваном Чмолюю — майбутнім сотником Українських Січових Стрільців. Після падіння Тимчасового уряду у Петрограді 12 листопада 1917 р. до Галицько-Буковинського Комітету надходить письмова згода Генерального Секретаріату Військових Справ Української Центральної Ради на формування окремих військових частин із полонених українців австрійської армії. У київській газеті «Нова Рада» 18 листопада 1917 р. публікується спеціальна відозва із закликом до добровольців записуватися у збройне формування під назвою «Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців»: «Ми, Галицькі, Буковинські і Угорські Українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час, почувавши свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти якнайдіяльнішу участь в творенні нового державного ладу в Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборов собі український народ.

Сповнюючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла би допомогти українському народові здобути і закріпити те все, що було проголошено Третім Універсалом.

В порозумінні і за згодою Генерального Військового Секретаря, Тимчасова Головна Рада Українців Західних Земель в Києві приступила до формування Галицько-Буковинського Куреня СС при першому Українському Зпасовому Полку і доручила гурткові старшин видати відозву-заклик до вояків, що повергли з російського полону, чи бувших російських вояків, що не мали приділу»¹. Серед тих, хто підписав цю відозву, був і Є. Коновалець. Він і став командиром однієї з перших військових частин Української Центральної Ради.

У січні 1918 р. Україну заповнили десятки тисяч солдатів, що залишили фронти, а також численні втікчі з російських губерній — багатії, урядовці, офіцери царської армії, які шукали тут прихистку від революційної стихії. Переважна їх більшість (від монархістів до більшовиків) вороже ставилася до незалежності України². Соціально-політична ситуація в Україні особливо загострилася після повалення Тимчасового уряду в Петербурзі й проголошення Центральною Радою Четвертого Універсалу. Уже в грудні 1917 р. більшовицька Росія фактично розпочала війну проти України, мотивуючи це «допомогою українському радянському уряду».

29 січня 1918 р. Є. Коновалець терміново скликає своїх старшин на нараду. Ось як згадує про це учасник наради сотник Дмитро Герчанівський: «Курінний командир з'ясував загальну ситуацію в місті приблизно так: більшовики намагаються захопити Київ у свої руки випробуванним способом і тактикою, перешкодити у складенні сепаратного миру України з середньоевропейськими державами та у визнанні ними незалежності України фактично і правно, улегшити для війська Муравйова, висланого петроградським Совнаркомом, окупацію щойно проголошеної Четвертим Універсалом незалежної і суверенної Української Народної Республіки. Більшовицькі боївки в Києві поповнюють місцеві робітники, вороже до самостійності України населення, збільшовичені солдати, а також і офіцери, які сподіваються тим знайти помилування для себе в Муравйова. Є серед тих боївок і міська біднота, що надіється на наживу в «буржуї». Найтрагічніше у цьому — «неутралітет» більшості українських військових частин, бо невідомо, чи й вони не скерують зброю проти частин, що обороняють Київ від більшовиків. Декотрі з таких «здержливо-неутралітних» уже дають збройну поміч більшовикам. Не маємо ні наказів, ні вказівок, ні зв'язку з командою міста, ні з штабом Шинкаря. Видно, що всі вони зв'язані боями. Тож без дальшої затримки, зараз по цій нараді, ми вступимо в бій з більшовиками в обороні незалежності України та її столиці. Ми мусимо всіма силами охоронити Центральну Раду, ліквідувати сильне вороже гніздо в Старокиївській дільниці, опанувати середмістя й Поділ, зв'язатися й допомогти Чорним і Червоним Гайдамакам, Вільному Козацтву та іншим частинам, стиснути й ліквідувати скупчення ворога на Печерському»³.

Фактом є те, що протягом кількох днів Січові Стрільці під командуванням Є. Коновальця, А. Мельника, Г. Гладкого, В. Кучабського у запеклих боях відбили у більшовиків середмістя Києва, майже весь Поділ, з частиною Вільного Козацтва відкинули заколотників від готелю «Прага», зв'язалися з українськими частинами в районі Миської Думи — Інститутської вулиці, допомогли перервати зв'язок більшовицьких бойових груп, що діяли у напрямку Поділ — Печерськ, зайняли оборону навколо приміщення Української Центральної Ради.

Захистивши Київ від більшовиків, Січові Стрільці зжили собі великої шани і слави. Про них заговорили як про одну з передових українських військових частин, вірну гвардію Української Центральної Ради та Уряду. Лави Січових Стрільців поповнювалися добровольцями. Курінь стрільців перетворився у перший піхотний полк під командуванням Є. Коновальця, якого військове міністерство затвердило полковником.

Тим часом події в Україні розгорталися дедалі стрімкіше. У квітні 1918 р. окремі політичні угруповання почали висловлювати невдоволення Берестейським мирним договором, його розцінювали як політичну помилку Української Центральної Ради. 28 квітня німецький військовий відділ увірвав до зали засідань Української Центральної Ради і, за рештувавши кількох членів уряду, брутально припинив збори. Днем пізніше великі землевласники України при повній підтримці німецького окупаційного командування обрали генерала Павла Скоропадського гетьманом України, а 30 квітня він остаточно перебрав у свої руки владу. То був спрavedний державний переворот.

Є. Коновалець і підлеглі йому Січові Стрільці відмовилися визнати владу гетьманів, який повністю виконував волю німців. Тоді німецькі військові підрозділи роззброїли полк. «1 травня 1918 року прочитано сотням полку наказ команди про розформування полку, складення зброї і розпущення з казарми усіх Січових Стрільців як вільних громадян», — пише сотник Дмитро Герчанівський. — Коли німці зняли облогу, сотня за сотнею складла зброю. Професор Михайло Грушевський, що перебував у казармі під охороною Січових Стрільців, був глибоко зворушений цією картиною. Він промовчав попри складену зброю, і в його очах блищали сльози. Двоє стрільців застрелилися, бо не могли переболіти такого сумного кінця свого полку»⁴.

В українських військових і політичних колах Є. Коновалець цінували за розважливість і далекоглядність. Тому Український Національний Союз (куди увійшла більшість опозиційних українських політичних партій) уповноважив Є. Коновальця вести переговори з гетьманським оточенням. До того ж, відчувачи посилення московського впливу в Україні, гетьман змушений був піти на окремі поступки Українському Національному Союзу, зокрема дозволив сформувати окремий загін Січових Стрільців у Білій Церкві. І все ж Павло Скоропадський відмовився від проведення незалежної державної політики: 14 листопада 1918 р. оприлюднив Грамоту про федеративну злуку України з Росією, чим повністю перекреслював Акт 22 січня 1918 р. про самостійність і незалежність УНР.

Навіть тоді, коли Український Національний Союз і Стрілецька Рада прийняли рішення про початок збройного повстання проти гетьмана, Є. Коновалець з власної ініціативи востаннє зустрівся з П. Скоропадським, намагаючись не допустити марного кровопролиття. Полковник переконував гетьмана скасувати Грамоту про федеративну злуку з Росією, скликати Національний Конгрес з представників усіх партій та організацій, розформувати російські добровольчі частини. І лише після того, як П. Скоропадський не погодився із жодним пунктом поданої ноти, Є. Коновалець наважився на збройний виступ. Так само і Дмитро Донцов — шеф пропаганди гетьманського уряду — того ж дня у присутності Є. Коновальця висловився за повстання⁵. Бій під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р. між гетьманськими частинами — офіцерськими добровольчими загонами генерала Святополк-Мирського та Сердючкою дивізією і Січовими Стрільцями — закінчився перемогою останніх, що змусило П. Скоропадського зректися гетьманства і 14 грудня 1918 р. передати владу Директорії УНР.

У збройній боротьбі 1917—1918 рр. за державну незалежність України Січові Стрільці під командуванням полковника Є. Коновальця брали участь у боях за Бердичів, Полонне, Шепетівку, Проскурів, Нову Ушицю, Кам'янець-Подільський, Красилів, Великі Пузирки, Звягель, Вапнярку, Вінницю, Козятин, Старокостянтинів. В одних битвах вони здобували перемогу, в других — зазнавали поразки, лишаючи на полі бою бойових побратимів.

Коли у листопаді 1919 р. Українська Галицька Армія і галицький уряд перейшли на бік Добровольчої Армії А. Денікіна, Січові Стрільці відмовилися зрадити святим ідеалам української державності. Частина їх (хворі, поранені) відступала до західних кордонів, а ті, хто міг носити зброю, влилися у загони генерала М. Омеляновича-Павленка для ведення партизанської війни.

Опинившись в еміграції, Є. Коновалець 1920 р. разом із групою офіцерів — учасників революційних подій в Україні — заснував у Празі Українську військову організацію (УВО) і став на її чолі. Метою УВО було продовження збройної боротьби проти польської окупації західноукраїнських земель.

Відомо, що УВО (ліючи підпільно і спираючись на демобілізованих ветеранів у Галичині та інтернованих солдатів у Чехо-Словаччині) готував: антипольське повстання, а також планував операції по дестабілізації польського окупаційного режиму. Її члени вивішували на урядових установах українські національні прориси, палили польські будинки, вагони, скирти, збіжжя; магазини, зерно, псували телеграфне і телефонне сполучення⁶. Були й більш серйозні акції УВО. Так 1921 р. Степан Федак здійснив замах на голову польської держави Ю. Пілсудського. У складі УВО налічувалося близько двох тисяч чоловік, котрі мали тісні зв'язки як з наддніпрянським урядом УНР у Тарнові, так і галицьким урядом ЗУНР у Відні.

Ідеологія, якою керувався Є. Коновалець, займаючи керівне становище в організації, відповідала засадам інтегрального українського націоналізму⁷. Українські патріоти, зокрема ті, що стали свідомими державниками і самостійниками у кривавих битвах за незалежність України, не могли погодитися з так званим еволюціонізмом у національно-політичній боротьбі. Ось чому очолювана Є. Коновальцем УВО не відступила від тактики збройної боротьби проти поляків, тим самим остаточно втрапивши зв'язок із західноукраїнськими легальними партіями.

Для пропаганди стратегії своєї боротьби УВО випускав часопис «Сурма» і нелегально поширює його в Галичині. До підпільної мережі на терені Західної України Є. Коновалець та його провід активно залучають студентську молодь. Встановлюються контакти з такими студентськими організаціями, як «Українська націоналістична молодь» у Празі, «Легіон українських націоналістів» у Подєбрадах (Чехо-Словаччина) та «Асоціація українських націоналістів» у Львові. Всі названі студентські політичні об'єднання були ідеологічно споріднені і ставили перед собою одну мету: побачити Україну вільною від більшовицької Росії і панської Польщі. Не випадково, приміром, емблемою Легіону Українських Націоналістів був щит і державний тризуб, які колом оточував ланцюг — символ державної соборності, з-під щита виділилися ручка та вістря меча, що перехрещував щит. На щиті був напис: «Думка — думкою, меч — мечем!»⁸.

З часом виникла ідея заснувати нову організацію, яка б об'єднала УВО та студентські групи. У січні — лютому 1929 р. у Відні на Конгресі українських націоналістів було створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН). І знову, як і раніше, Є. Коновальця обирають головою проводу нової організації. Його кандидатуру майже одноголосно підтримали двадцять вісім учасників зібрання.

Під керівництвом Є. Коновальця ОУН за короткий час здобула широку підтримку української галицької молоді. Майже в кожному університеті й середній школі у Польщі та за кордоном, де навчалися українці, були утворені осередки ОУН.

У 30-ті роки Організація Українських Націоналістів вела національно-визвольну боротьбу з польським окупаційним режимом. Відділи ОУН нападали на урядові заклади та поштові контори, організовували акції саботажу, атентати. Від їхніх рук загинули Еміліан Чеховський (комісар польської поліції у Львові), чиновник радянського консульства у Львові Олексій Майлов, Броніслав Перацький (польський міністр внутрішніх справ, на якого ОУН поклала відповідальність за пацифікацію — військово-поліційні репресії цивільного мирного населення у Західній Україні 1930 р.)...⁹

У повоєнні десятиліття радянська пропагандистська машина не раз звинувачувала лідерів українського націоналістичного руху у співпраці з розвідками іноземних держав. Не обминуло це і Є. Коновальця: більшовицькі історики зкидали йому співробітництво з нацистською Німеччиною. Тут слід одразу зазначити, що у 20—30-ті роки всі українські політичні угруповання за кордоном виступали за співпрацю з Німеччиною. Коли 1934 р. Польща уклала з Німеччиною десятирічний пакт про ненапад, не відмовився від цієї орієнтації й уряд УНР. Адже тоді Німеччина була єдиною реальною силою, спроможною переглянути версальський і тріанонський пакти чи інші міжнародні рішення, які цілковито зневажали інтереси України. Та коли у Польщі почалися перші судові процеси над членами оунівського підпілля, де підсудних звинувачували у шпигунстві на користь Німеччини, Є. Коновалець у пронимецьких настроях відчув величезну шкоду для загальної української справи. Тому він унезалежнив фінансову діяльність ОУН від іноземних держав і створив власну матеріальну базу із пожертв української діаспори Сполучених Штатів Америки¹⁰.

Напередодні II світової війни ОУН налічувала майже дві тисячі чоловік, найбільший відсоток у ній складала молодь 20—22 років. До певного часу вона беззастережно виконувала накази закордонного Проводу. Та поступово між молоддю і ста-

рою генераціями націоналістів почало наростати тертя. Однією з причин цього було те, що члени ОУН, які перебували у підпіллі на терені Західної України, почали звинувачувати оточення Є. Коновальця у зловживанні організацією на користь чужих агентур. З іншого боку, соратники полковника — Д. Андрієвський, О. Сенік, М. Сціборський, Р. Сушко — висловлювали невдоволення тактикою галицького Проводу ОУН. Особливо це стосувалося атентатів, до яких усе частіше вдавалися «крайовики», часом навіть не узгоджуючи свої дії з головним командуванням підпільної організації. Це стосувалося акцій, натхненниками яких були С. Бандера, М. Лебідь, Я. Стецько, І. Климів, М. Климишин, Р. Шухевич. Стосунки між першими і другими найбільше загострилися після того, як 1934 р. галицькі лідери потрапили до польського концтабору Береза Картузька (дехто навіть вбачав у цьому зраду окремих членів закордонного проводу). Але завдяки організаційному таланту саме Є. Коновальцю вдалося на деякий час примирити обидві сторони. «Євген Коновалець був рідкісною індивідуальністю і державним діячем з поглядом у дальшу майбутність, він завжди був за єдність і проти роздору», — згадував у своїх спогадах сучасник Є. Коновальця, журналіст Іван Кедрин-Рудницький. Андрій Лівницький не раз покликався на слова Коновальця, сказані йому при якійсь нагоді: «Йдіть окремими шляхами, але до спільної мети. Може, ви дійдете до Києва з Варшави, а я через Одесу, а може, й через Токіо та Сибір — але ми маємо спільну ціль». Цей підхід Євгена Коновальця, ці його добрі зв'язки з лідерами всіх таборів і груп українського громадянства, цей його подвиг гідний активізм, його пристрась до військового діла і його шукання союзників проти Москви — все воно було добре відоме більшовицькій верхівці. Тому вона й вирішила знищити його»¹¹.

Постійні погрози комуністичній партії на адресу українських націоналістів свідчать про те, що більшовики дуже боялися Галичини, звідки революційно-націоналістичні настрої поширювалися на всю Україну. У листопаді 1933 р. ЦК КП(б)У наголошував на потребі безоглядної боротьби проти ОУН, намагався всіляко її скомпрометувати, провокативно пов'язував активізацію ОУН з гітлерівським переворотом у Німеччині.

Безсилість репресивних органів розкрити підпільну мережу ОУН на східноукраїнських землях змушує владу вдатися до масових арештів серед населення, якими, по-перше, більшовики прагнули злякати громадськість, а по-друге, хоч би й випадково натрапити на оунівське підпілля. Голова Центральної контрольної комісії ЦК(б)У К. Сухомлин у своїй доповіді зазначав, що у Київській, Одеській, Вінницькій і Донецькій областях з 267 000 членів партії було виключено 51 712 осіб. Серед них було багато людей, які справді співпрацювали з Проводом ОУН, однак винищувальна тактика партії, як і в усіх інших випадках, була тотальною¹².

Наз початку 30-х років більшовики докладно вивчили методи підпільної діяльності ОУН в Україні. Ця обставина змушує Є. Коновальця змінити тактику: він прагне поширити підпільну мережу у командирському корпусі Червоної Армії і досягає в цьому неабияких результатів. З матеріалів Вінницького архіву НКВС, які потрапили до рук оунівців у 1941 р., стало відомо, що у Київському військовому окрузі підпільний осередок УВО з 1928 р. очолював майор Г. І. Кондратьєв. До організації також входили командир одного з кіннотних корпусів на Правобережжі Криворучко, навіть командувач Харківського військового округу І. Дубовий. (Щоправда, добре відома й ціна подібних звинувачень НКВС, які навряд чи можуть бути власне документальним свідченням дійсної причетності до ОУН (УВО) тієї чи тієї конкретної особи). Але основною підпільною базою спочатку УВО, а згодом ОУН на Сході був Київ і Київська область. Тут оунівський Провід мав у своєму розпорядженні 150 бійців, у Жмеринському і Волковинецькому районах переховувалися великі запаси зброї¹³.

Запланований удар НКВС по підпільній військовій мережі ОУН спрямовувався як проти Є. Коновальця, так і підозрюваних військовослужбовців. У 1937 р. було заарештовано й розстріляно 217 військових Червоної Армії. Серед них — майор Г. І. Кондратьєв, начальник ветеринарної служби однієї з стрілецьких дивізій; В. Н. Нечєв, начальник Ветеринарного Управління Київської Военної Округи; Нурамський, начальник Київської піхотної школи; генерали Зубов, Малишкін, Герасимчук. Є. Коновалець тримав у своїх руках усі зв'язки, що вели на підсовітську Україну. Спроби більшовицької агентури проникнути в керований ним Провід ОУН на Україні були невдалими. Тоді ГПУ — НКВС вирішує фізично знищити Є. Коновальця.

23 травня 1938 р. Євген Коновалець під чужим іменем приїхав до голландського

міста Роттердама для зустрічі з агентом. Десь о дванадцятій годині полковник завітав до місцевої кав'ярні «Атлант», де якийсь незнайомець передав йому невеличкий пакунок. Приблизно о 12 годині 13 хвилин Є. Коновалець, тримаючи його в руці, попрямував вулицею Колсінгель. Коли він спинився навпроти кінотеатру «Люм'єре», стався вибух великої руйнівної сили. Присутні пішоходи встигли побачити великий клуб диму, в середині якого було видно сліпучий вогонь. Ось як описує побачене мешканець Роттердама Г. де Йонг: «Недалеко переді мною йде один пан і приблизно п'ять метрів перед ним один чоловік. Я бачу його ще переді мною. У нього сивий капелюх, він середнього зросту. Виглядає, як справжній джентльмен, але вбраний таки дещо скромно. У правій руці несе маленьку плитку-валізочку. Таку річ, яку можна всюди купити за кілька четвертин гульдена. Мужчина знаходився приблизно біля кінотеатру «Люм'єре», як стався цей випадок. Бачу, як розліт'ється валізочка. Оглушливий вибух. Носій валізочки розлітається на шматки. Напр во і наліво бачу летючі ноги і руки. Кривава маса, його тулуб з великим розмахом летить поза тротуар і паде яких двадцять метрів далі на вулицю. Я відчуваю шок від важкого тиску повітря, але втримуюся на ногах. Пан, який йде передо мною, падає, а його одяг горить»¹⁴.

Жорстока смерть Є. Коновальця в Роттердамі була спланована спеціальним більшовицьким агентом НКВС Яценком-Валюхом. Цією акцією Кремль намагався обезглавити керівництво Організації Українських Націоналістів, яка становила реальну загрозу сталінському режиму.

Після смерті Є. Коновальця в націон-лістичному русі відбувся остаточний розкол, якому він всіляко намагався з побігти. Політичне суперництво угруповань у роки II світової війни призвело навіть до прямої збройної боротьби між мельниківцями і бандерівцями. Українські націоналісти так і не знайшли у своєму середовищі людини, котра мала б авторитет Є. Коновальця і, головне, могла б об'єднати два крила в ім'я однієї ідеї — відновлення втраченої української державності.

¹ Дорошенко Д. Історія України.— Мюнхен, 1948.— Т. 1.— С. 419.

² Винниченко В. Відродження нації.— Київ — Відень, 1920.— Ч. 2.— С. 137.

³ Герцанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917—1919 рр.)

// Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 194—195.

⁴ Там же.— С. 203.

⁵ Мельник А. Київ — Мотовилівка — Карабінів, де наші серця сповнилися гордоців та радощів // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 171.

⁶ Бажанський М. Початок УВО на Покутті // Там же.— С. 319.

⁷ Субтельний О. Україна: історія.— Київ, 1991.— С. 383.

⁸ Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 384.

⁹ Історія українського війська.— Київ, 1991.— С. 14.

¹⁰ Задорецький П. Фрагмент з діяльності полковника Є. Коновальця за часів його поїздки по Америці // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 835.

¹¹ Кедрин І. Видатна індивідуальність // Там же.— С. 354.

¹² Бойко Ю. Націоналізм на східноукраїнських землях у добу Коновальця // Там же.— С. 613.

¹³ Там же.— С. 614.

¹⁴ Кушпет О. Вбивство Євгена Коновальця у світлі Нідерландських публікацій // Там же.— С. 933—935.

Володимир ЗАМЛИНСЬКИЙ

БАТЬКО І СИН БАНТИШ-КАМЕНСЬКІ

Сторінки біографій

Постаті батька і сина Миколи Миколайовича та Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменських невід'ємні від історіографії України, виявлення і публікації історичних джерел і написання першої її історії. Та про їхню наукову творчість ми знаємо зовсім мало, а про життя — майже нічого. Мусимо визнати, що в першу чергу цьому сприяла та обставина, що як історик Д. М. Бантиш-Каменський — як і його батько — російський дворянин давнього молдавського роду, після 1917 р. за офіційною комуністичною ідеологією характеризувався то як український націоналіст, то як великодержавний шовініст. Першу назву він, очевидно, отримав за те, що в своїй «Истории Малой России» прагнув показати історію українського козацтва як основного чинника розвитку українського, за офіційним визначенням того часу «малоросійського», народу, його героїв і діячів, друге означення дано йому за звернення у своїй науковій творчості до змалювання видатних представників російської історії: генералісимусів, генерал-фельдмаршалів, міністрів та ін., що вважалося неприйняттям класового підходу щодо висвітлення історії, місця в ній окремих осіб і народу.

Однак, розглядаючи сьогодні життя і наукову діяльність Бантиш-Каменських, усвідомлюємо, що без об'єктивного висвітлення їхнього місця в українознавчій історіографії навряд чи можливо об'єктивно показати її формування та становлення процесу розвитку.

Рід Бантиш-Каменських має давнє молдавське походження, про що свідчить молдавський князь Кантемір у Записках, укладених на початку XVIII ст. Саме на запрошення князя Дмитра Костянтиновича Кантеміра, який у той час перебував на службі у російського царя, батько Миколи Миколайовича і дід Дмитра Миколайовича Микола Костянтинович Бантиш виїхав з Молдавії в Росію і поселився в Києві. Це сталося відразу після битви на р. Прут у 1711 р.¹

Слід зауважити, що Микола Костянтинович Бантиш мав тісні зв'язки з Україною ще до свого прибуття до Києва. Цьому сприяло його одруження на дочці молдавського дворянина Степана Костянтиновича Каменського, який ще з 1691 р. був при Іванові Мазепі за товмача молдавської, грецької і турецької мов². Після одруження він приєднав до свого прізвища прізвище дружини і почав писатися Бантиш-Каменським. Під цим прізвищем і вступив у 1745 р. до Київської академії його син Микола. Тут він навчався риториці, поезії, грецькій та латинській мовам.

У 1754 р. М. М. Бантиш-Каменський на запрошення свого дядька, згодом московського архієпископа Амвросія Зертиса-Каменського, приїхав у Москву, де і продовжив своє навчання спочатку в Московській духовній академії, де вивчав риторику, філософію, богослов'я, а потім у Московському університеті опановував фізику, математику, французьку мову та історію. Остання і переважала всі інші науки і стала його уподобанням на все життя. Любов до історії і знання багатьох мов визначили його подальшу життєву долю.

31 грудня 1762 р. Микола Миколайович направляється на роботу у Мос-

ковський архів колегії іноземних справ, а у 1765 р. призначається помічником керуючого архівом історіографа Мюллера.

Він проводить велику роботу щодо удосконалення та упорядкування архіву. На цей же час припадає і розвиток наукової роботи М. М. Бантиша-Каменського. Вже у 1775 р. він розбирає і описує справи князя Меншикова, складає за алфавітом «Реєстр дворів, бывшим в России Европейским и Азиатским послам, посланникам и гонцам от древнейших времен до восшествия на престол Елизаветы» та ін.

М. М. Бантиш-Каменський одружується на дочці володимирського поміщика Марії Іванівні Купріяновій. Цей рід належав до найдавніших і по матері був родинно поєднаним зі знаменитим Адашевим, улюбленцем Івана IV.

5 листопада 1788 р. у Бантиш-Каменських народився син, якому дали ім'я Дмитро. У 1795 р., коли йому виповнилося 7 років, він був записаний до лейб-гвардії Семенівського полку, з якого був виписаний разом з іншими малолітками зі вступом на престол імператора Павла I.

У цей період Микола Миколайович готує «Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792 год» у двох томах, «Сокращенное дипломатическое известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной Коллегией Иностранных дел в Московском архиве с 1481 по 1800 год, расположенное по алфавиту договоров» у 4-х томах та ін.

Відчуваючи свою близькість з Україною, він опрацьовує важливі документальні матеріали, які стали змістом підготовленої ним «Истории об Унии», укладає «Реєстр и описание малороссийских и татарских дел». Ці праці не втратили свого наукового значення для українознавства і сьогодні.

У 1800 р. Микола Миколайович отримує чин дійсного статського радника і займає посаду керуючого Московським архівом Колегії іноземних справ. Це було визнання його заслуг у справі упорядкування архіву, виявленні і систематизації важливих історичних документів. Високу оцінку діяльності Миколи Миколайовича в галузі археографії висловив М. Карамзін у листі до сина Дмитра Миколайовича 1814 р., в якому зазначає, що «Извлечения, сделанные покойным Николаем Николаевичем Бантиш-Каменским из дипломатических актов Древней России принадлежат истории и могут быть изданы, без нарушения правил государственной скромности. Не только Россия, но и вся Европа с того времени переменялась: старые тайны не имеют связи с новыми, открытием своим питают единственно любопытство умов деятельных и способствуя просвещению. Испрошенным от государя императора одобренным изданием мы почтили бы сего незабвенного мужа, который жил любовию к отечеству и нравственности».

Н. Карамзин,

Спб. 8-го апреля 1818 г.»³

Гідним наступником свого батька виявився Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський. Сталося так, що матір він втратив рано, а батько і його друг сенатор А. Г. Теплов вирішили, що він буде виховуватися у сім'ї Теплова. Першим його вихователем був відомий поет і професор словесності О. Ф. Мерзляков. Згодом Дмитро повернувся до батька, який запросив для навчання сина кращих викладачів і всіляко сприяв вивченню ним французької, німецької, англійської, італійської і латинської мов. Сам же Микола Миколайович знайомив сина з азами дипломатії, посольським листуванням, документами історіографа Мюллера. Д. М. Бантиш-Каменський, якому виповнилося тільки 16 років, підготував свою першу наукову працю «Россиянин при гробе патриарха Гермогена» з історико-релігійної тематики⁴. У наступному році він переклав із французької роман Коттень «Матильда, или История крестовых походов»⁵.

У 1808 р. Дмитра Миколайовича відряджають до Сербії. Шлях пролягав через Київ, улюблене місто його батьків. І він уважно вивчає історичні пам'ятки Києва. У нотатках про цю подорож, опублікованих 1810 р. в Москві під назвою «Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию», він з особливим захопленням описує мозаїки Києво-Печерського монастиря, мармурову гробницю Ярославів.

Важливою сторінкою у житті Дмитра Миколайовича, як і його батька, була здійснена ними евакуація найважливіших документів Архіву Колегії у Нижній Новгород у 1812 р. під час Вітчизняної війни і пожежі Москви. Саме батькові та синові Бантиш-Каменським зобов'язані наступні покоління тим, що мали можливість вивчати свою історію за давніми документами.

Після повернення до Москви Дмитро Миколайович продовжує слухати лекцій у Московському університеті. У 1813 р. він пише і видає біографію свого друга, графа Мусіна-Пушкіна, який загинув у Вітчизняній війні 1812 р.⁶, а також свого діда, архієпископа Московського Амвросія Зертис-Каменського⁷. Значно зріс авторитет Дмитра Миколайовича після видання ним у 1814 р. книги «Собрание списков кавалеров четырех императорских российских орденов св. апостола Андрея, св. Екатерины, св. Александра Невского и св. Анны, с приложением старых статутон и алфавита кавалеров», у якій він висвітлює історію впровадження цих орденів до встановлення у 1797 р. орденського капітулу.

Після смерті батька Дмитро Миколайович прийшов на службу в Колегію закордонних справ. Добре знання іноземних мов, історії дипломатії відкрило перед ним нові можливості для діяльності на ниві дипломатичної служби. Він направляється в Париж з ратифікацією мирного договору. З Парижа їде до Відня, де працює статс-секретарем графа Несельроде на час Віденського конгресу, перекладає документи. Його старанна робота не залишилась непоміченою. За діяльну участь у підписанні договору Дмитро Миколайович нагороджується Мальтійським хрестом, орденом св. Володимира IV ступеня і пруським орденом Червоного Орла. Отримує звання камер-юнкера і чин колезького радника⁸.

1815 р. Д. Бантиш-Каменський одружується на дочці князя І. С. Барятинського. У цей же час він пише біографію свого батька М. М. Бантиш-Каменського⁹.

У 1816 р. Дмитро Миколайович полишає дипломатичну службу і працює спочатку чиновником для особливих доручень, а згодом — правителем канцелярії князя М. Г. Рєпніна, призначеного війсьним губернатором Малоросії. Він з сім'єю переїздить в Україну. Починається новий етап його діяльності, який полишив знаменний слід не лише в особистому житті Дмитра Миколайовича, а і в пізнанні історії України, слід, який і сьогодні не залишає байдужими всіх, хто цікавиться минулим нашого краю, його історією. Чималу роль тут відіграла і доля його роду, тісно пов'язаного з Україною.

П'ять років Дмитро Миколайович перебував в Україні, наполегливо вивчав старовину українського краю, його історію та культуру. Відвідав місця знаменитих історичних битв, які відбулися на Україні, побував у Чигирині та Суботові, розглядав руїни будинку Хмельницького. Значну увагу приділив вивченню місцевих архівів у Полтаві та Чернігові. Окрім того, знову уважно проглянув малоросійські справи Московського архіву Колегії іноземних справ, зокрема матеріали Мюллера, архіви Малоросійської колегії. Чимало цінних документів, серед яких давні літописи, грамоти, універсали, отримав Дмитро Миколайович з сімейних архівів Алексеєва, Чепи, Шафонського, Ригельмана, Ставицького та ін. Так складалася джерельна основа майбутньої «Истории Малой России». До цього необхідно додати ретельне знайомство Бантиш-Каменського з побутом і українським фольклором, що також знайшло своє втілення у майбутній роботі про історію України. Згадаємо, що до цієї праці ми вже мали і «Хронику» Феодосія Сафоновича (1672 р.), яку можна вважати першою синтетичною науковою працею в Україні, і «Синопис, или Краткое описание от разных летописцев о начале славяно-русского народа» (1674 р.), і працю П. Симовського «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных делах его». Були відомі, складені колишніми вихованцями Києво-Могилянської академії Самовидцем, Григорієм Грабянкою і Самійлом Величком літописи, які до цього поширювалися в списках по Україні. Проте всі ці роботи не являли собою тієї науково-синтетичної праці з історії України, опертої на документальну базу, яку мріяв підготувати Бантиш-Каменський.

Перш за все він планував визначити періодизацію самої історії. До нього такої роботи ніхто не проводив. Перше видання книжки вийшло у 1822 р. під

назвою «История Малой России от присоединения ея к Российскому государству до отмены гетманства, с общим введением, приложением материалов и портретами», складалася з трьох частин, які у свою чергу були поділені на розділи. У хронологічному плані майже рік за роком описані події від сивої давнини до ліквідації гетьманства.

Перша частина охоплює період «от водворения славян в сей стране» до 1654 р.— часу приєднання України до Росії — і має 20 розділів. Цікаво, що автор намагався дати в них не лише перебіг історичних подій та фактів, а й висвітлював політичну історію того часу, культуру, оглядав етнографію та фольклор українського народу, будівництво соборів і монастирів, літературні пам'ятки і народні звичаї. Розглядав походження козацтва, давав характеристики його першим керівникам. Особливу увагу приділяв подіям Визвольної війни 1648—1654 рр.

У другій частині розглядається період із 1687 р.— часу обрання Івана Мазепи гетьманом України. Він складається з 11-ти розділів, які у більшості своїй присвячені гетьманам Іванові Виговському, Юрію Хмельницькому, Якову Сомкові, Іванові Брюховецькому, Дем'янові Многогрішному, Іванові Самойловичу. Окремий розділ присвячено устрою і законам Запорозької Січі. А на закінчення автор описує загальний стан України в кінці XVII ст.— управління, міста, монастирі, література і театр.

Третя частина охоплює період з 1687 р. до ліквідації гетьманства у 1764 р. Вона має 15 розділів. Тут висвітлюється гетьманство Івана Мазепи і його перехід на бік Карла XII, гетьманство Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола, Кирила Розумовського. Розповідається про заборону Катериною II козацької автономії. Останній розділ присвячений політичній, соціально-історичній характеристиці України, національному характерові українців, старовинним звичаям, освіті, книгодрукуванню.

Завершується книга докладними примітками, які на той час відповідали рівню розвитку історичної науки.

«История Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського витримала чотири видання. Перше — 1822 р. у чотирьох частинах, друге — 1830 р., третє — 1842 р. Це були прижиттєві видання і автор постійно доопрацьовував їх при кожному виданні. Останнє — четверте видання передруковане з третього без будь-яких змін у 1903 р.

Починаючи з першого видання, книга користувалась постійною увагою широкого кола громадськості. Про неї писали історики, публіцисти, літератори. Відгуки друкувались у провідних журналах: «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Библиотека для чтения», «Сын Отечества», «Маяк». По-різному оцінювалася книга Д. М. Бантиш-Каменського про Україну. Одні відзначали її новизну, компетентність і добросовісність автора, інші — навпаки, характеризували книгу як компілятивну працю, підкреслювали поверховість знань автора, наявність у книзі багатьох недоречностей. Можна вважати, що першим відгукнувся на видання книги видатий російський історик М. М. Кaramzin, який в своєму листі до автора дав їй позитивну оцінку:

«Царское Село, 23 октября 1822 г.

Милостивый государь, Дмитрий Николаевич!

Приношу вам искреннюю благодарность за обязательное доставление мне вашего любопытного творения. Я прочитал несколько глав с живейшим удовольствием. Вы идете по следам вашего незабвенного родителя, который прославил себя трудом общепользным.

С душевным почтением и преданностью имею честь быть, милостивый государь, ваш покорнейший слуга

Николай Карамзин»¹⁰.

Белінський В. Г. видрукував у журналі «Отечественные записки» про книгу цілий трактат, у якому намагався показати як позитивні риси книги, так і, на його думку, її недоліки. Він писав, підсумовуючи свої судження: «Итак, если б труд г. Бантыш-Каменского и далеко не достигал своей цели, если б его так называемая «история» была даже не более, как компиляция фактов,— и в таком случае мы не задумывались бы воздать ей должное уважение и всегда

бы, то есть впредь до «настоящей» истории, признали ее за лучшее и вернейшее пособие для изучения истории малороссийского края. Для нас оно важно и как искусный, добросовестный и, конечно, самый подробный свод всех известных, туземных и иностранных, какие только можно иметь об исторической судьбе Малороссии и ее жителей. Решительно говоря о Малороссии, мы не умели бы назвать книги, к которой можно было бы обратиться с большею достоверностью»¹¹.

Хто його знає, чого тут більше, чи хвали, чи осуду. Вважаючи українців туземцями, а джерела з історії України туземними, він насамперед не міг згодитися, що книга, хотів того чи не хотів автор, свідчить, що Україна мала власну історію, з чим Белінський не згоден, бо вважає її як невід'ємну частину Росії, яка може мати тільки спільну з нею історію. Тому він і назвав книгу, що це так звана історія, а не справжня. Не визнавав він і періодизацію історії України, яку подав Бантиш-Каменський. Це насамперед стосується 1654 р., який Бантиш-Каменський взяв рубіжним в історії України. Адже за Белінським періодизація мала здійснюватися не за фактом історії України, тобто, Малоросії, а за історичними подіями історії Росії.

У зв'язку з критичним розглядом Белінським періодизації «Истории Малой России» Бантиш-Каменського і, зокрема, що Бантиш-Каменський не виділив «нашествие монголов» «как резкую грань» «разделения истории на две половины»¹², у чому, очевидно, він мав рацію, сьогодні однак ми можемо вбачати у цьому намагання Дмитра Миколайовича зберегти пряму спадкоємність історії Русі з історією України. Думаю, що факт цей знаменний для формування сучасних поглядів на нашу історію.

Не можна не вказати тут і на справедливе навіть з сьогоднішнього бачення зауваження Белінського щодо викладу Бантиш-Каменським проблеми утворення козацтва України та ін.

Хоч детально розглянув Белінський «Историю Малой России», його рецензія аж ніяк не давала підстав для упередженого висновку, який зробив один з авторів І тому «Очерков истории исторической науки в СССР» і який у значній мірі сприяв віднесенню Бантиш-Каменського і автора наступної «Истории Малороссии» М. О. Маркевича до українських дворянських націоналістів. «Белинский вскрыл научную несостоятельность взглядов представителей украинской дворянской националистической историографии Бантиш-Каменского и И. Маркевича»¹³, зазначалось у висновку.

«Сын Отечества» звинуватив Бантиш-Каменського у відсутності «російського патріотичного почуття»¹⁴.

Інших поглядів щодо Бантиш-Каменського та його книги дотримувався відомий історик Г. Ф. Карпов, який у фундаментальному дослідженні «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся за время: 8-е января 1654 — 30-е января 1672»¹⁵ присвятив Бантиш-Каменському перший розділ, вважаючи його першим істориком України. Г. Ф. Карпов наводить висловлювання історика М. О. Маркевича: «Указания его (Д. М. Бантиш-Каменского.— В. З.) так верны, и он с таким трудолюбием рассматривал эти бумаги (документы архивов.— В. З.), что сомневаться в его познаниях невозможно»¹⁶.

Не у всьому можна погодитися в колишніх оцінках праці Бантиш-Каменського. Є в ній чимало фактичних помилок, зокрема щодо часу смерті Богдана Хмельницького (Бантиш-Каменський називає 15 серпня 1657 р., Карпов же наводить текст листа Генерального писаря Івана Виговського до Путивльського воєводи Зюзіна, що Богдан Хмельницький помер 27-го липня. Ця дата сьогодні і вважається правильною.— В. З.).

Хотілося б наголосити на виняткову роль Д. М. Бантиш-Каменського, як і його батька, у створенні джерелознавчої бази для майбутніх досліджень із історії України. Ним вперше були опрацьовані і введені до наукового обігу численні джерела з української історії. Частина їх була видрукувана Бодянським¹⁷. Ця група джерел, яка охоплює період з 1649 до 1687 р. включає 85 актів, багато з яких має унікальний характер, зокрема «Выписка из всех статей Малороссийских гетманов прошений с старшиною и со всем народом, при избрании их, подаваемых в 1654, 1659, 1663, 1666, 1669, 1672, 1687 гг.», «Спи-

сок с договоров, учиненных под Зборовом, между поляками и Хмельницким» (1649), «Перевод с статей, учиненных под Белой Церковью, между Гетманом Хмельницким и Польским королем, на каком основании содержать им веру греческую, число козаков, суды, шляхетство и проч.» (1651), «Договорные статьи козаков с Царем Алексеем Михайловичем» та ін. Публікуючи ці матеріали О. Бодянський писав: «Я думаю, что они составят ему (Д. М. Бантиш-Каменскому.— В. З.) прочный надгробный памятник, быть может, прочнее его «История Малой России», которою, впрочем, оказал он для своего времени большую услугу малороссиянам и вообще русским и которая и теперь, да и долго еще, может служить непосредственной советницей при изучении судеб Русского Юга»¹⁸.

«История Малой России» Д. М. Бантиш-Каменского, очевидно, задовольнила і офіційну владу. 21 квітня 1823 р. за поданням князя Репніна йому надано чин статського радника і зараховано в список кандидатів на посаду начальників губерній. 25 березня 1825 р. Бантиш-Каменський був призначений цивільним губернатором Тобольська з наданням чину дійсного статського радника.

Починається найбільш хвилюючий і складний період його життя. Три роки він перебував на посту тобольського губернатора і всі ці роки турбувався про життя місцевих народностей — остяків, самоїдів, вогулів. Намагався уладнати податкову систему таким чином, щоб після сплати податей хоч щось лишалося для харчування населення. Приділяв значну увагу будівництву шляхів, налагоджував порядок у російських і татарських полках, які були у безпосередньому підпорядкуванні тобольського губернатора.

Особливою турботою його було саме місто Тобольськ: наведено порядок у протипожежній службі, освітлено вулиці, приведено в зразковий порядок лікарні, тюремний замок, де перебували заслані декабристи і до яких він ставився з великим співчуттям і повагою. Декабрист М. В. Басаргін у своїх «Записках» відзначав людське співчуття до декабристів з боку тобольського губернатора¹⁹.

Очевидно, ця обставина, а також непримиренне ставлення Бантиш-Каменського до зловживань чиновного губерніського апарату спричинилися до того, що на нього поспішали в столицю різні скарги, листи, у яких годі було шукати правди. У зв'язку з цим у Тобольськ направляється М. М. Сперанським сенаторська ревізія. Ревізорі князь Б. О. Куракін і таємний радник В. К. Безродний не побажали розібратись у справі і виступили проти Бантиш-Каменського. І не зважаючи на те, що за своєю корисну діяльність в Західному Сибіру він був 23 серпня 1826 р. нагороджений орденом св. Анни I ступеня, його притягають до відповідальності. Почалися слідство і суд. Він шукає правди в імператора, який передає його прохання в кабінет міністрів. А 30 липня 1828 року видано указ про увільнення Бантиш-Каменського з посади Тобольського губернатора з причисленням його до геральдії.

Дмитро Михайлович не покидає пошуків справедливості і лише 6 березня 1833 р. надійшла імператорська резолюція: «Бантиш-Каменского избавить от всякого взыскания; обратитъ на службу, причем зачесть ему все время невинного нахождения под судом — в годы службы. Господам же сенаторам (ревізорам.— В. З.) поставитъ на вид неосновательность их донесения»²⁰.

Однак навіть цар не зміг побороти своїх чиновників. 16 квітня 1834 р. за Височайшим повелінням його увільнено від служби назавжди. Бантиш-Каменський знаходить сили не впасти у відчай і вирішує продовжувати свою науково-літературну працю. Він доопрацьовує «Историю Малой России», пише автобіографічну записку «Шемакин суд в XIX столетии», у якій викриває царських ревізорів і чиновників. Епіграфом до цієї «Записки» ставить народне прислів'я: «До Бога високо, до царя далеко». Пише історичний роман «Княжна Мария Меншикова». Працює над унікальним багатотомним «Словарем достопамятных людей русской земли». До 1836 р. він вже підготував 5 томів. Відомий історик, професор Київського університету В. С. Іконников писав, що на той час довідник був «незаменимым пособием для ознакомления преимущественно с новейшим периодом русской истории, по которой не существовало вовсе сочинений, систематически обработанных»²¹.

До «Словаря» він заносить чимало прізвищ представників українського

народу. Ним написані біографічні нариси про графа І. А. Безбородька, який у 1810 р. заснував Ніжинську гімназію вищих наук — так званий ліцей князя Безбородька; Дмитра Туптала — монаха Києво-Печерського монастиря, який написав «Жизнеописание святых», полтавського полковника Ф. Жученка, полковника Іскру, сім'ю Кочубеїв, сотника Полтавського полку Петра Ковіньку, митрополита Київського Іларіона під час правління Ярослава Мудрого, Іосифа Краковського, митрополита Київського, ректора Києво-Могилянської академії, гетьмана Полуботка, художника А. П. Лисенка та ін. До «Словаря достопамятных людей русской земли» увійшов також біографічний нарис про І. Мазепу, написаний і виданий Бантиш-Каменським у 1834 р.²²

Таким чином, українська проблематика складає значний доробок у творчості Д. М. Бантиш-Каменського.

У 1834 р. Бантиш-Каменського спіткало велике горе — померла його дружина, залишивши на нього сина і трьох дочок. А через рік його відновлюють на державній службі і призначають у міністерство фінансів. У травні 1836 р. отримує відповідальну посаду — губернатором у Вільно. Повністю віддається цій роботі, прагне навести порядок у місті. У 1838 р. Бантиш-Каменського зараховують у штат Міністерства внутрішніх справ, а у 1840 р. призначають членом Департаменту наділів. Він не залишає і творчої діяльності. У 1840—1841 рр. готує і видає чотиритомне видання біографій російських генераліс-мусів²³, яке отримує позитивний відгук громадськості, готує три додаткові томи до «Словаря достопамятных людей русской земли». Стає таємним радником, отримує орден св. Володимира II ступеня, а в 1849 р. нагороджується знаком за бездоганну службу на благо вітчизни. Здавалося, нарешті все складається добре. Та знову горе — помирає шістнадцятирічна дочка Анастасія; друга дружина Лизавета Осипівна Пузиревська, залишивши двох малолітніх дочок. Здоров'я його погіршується.

25 січня 1850 р. Бантиш-Каменський помер.

Поховали його в Донському монастирі, поряд з дідом і батьком.

На похорони першого історіографа України прийшло чимало видатних людей Росії. Були тут і українці, серед яких і колишній полтавчанин М. С. Щепкін, якого відкрив і благословив на нелегкий творчий шлях покійний.

Доля, яка не завжди була прихильна до Дмитра Миколайовича, не обминула його в одному — в друзях. До нього до самої своєї смерті прихильно ставився М. М. Кaramzin. Йому завдячував за допомогу в написанні «Истории Пугачевского бунта» О. С. Пушкин. Журнал «Русский архив» у 1880 р. видрукував 6 листів Д. М. Бантиш-Каменського до Пушкіна²⁴, а журнал «Русская старина» за 1871 р., видрукував 5 листів Пушкіна до Бантиш-Каменського²⁵. В одному з цих листів поет писав: «Милостивый государь Дмитрий Николаевич! С благодарностию отсылаю к Вам статьи, кои по Вашему благорасположению ко мне пользовался я при составлении моей истории. При них препровождаю и экземпляр Истории самой. Мнение Ваше о ней, во всяком случае мне драгоценно: похвала от настоящего историка, а не поверхностного рассказчика или переписчика будет лестна для меня, а из укоризны научуся, чего, знаете Вы сами, не дожидуся от записных наших критиков»²⁶.

Лист цей — визнання Бантиш-Каменського як видатного історика, вираз великої поваги до нього.

Батько і син Бантиш-Каменські. Доля одним крилом пов'язала їх з Україною. І це принесло користь як для них самих, так і для української історичної науки, за що вона їм вдячна і в оновленому сьогодні.

¹ Брокгауз Ф. А., Ефрон Н. А. Энциклопедический словарь. — СПб., 1891. — Т. 1. — С. 10.

² Бантиш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей русской земли: В 8 т. — М., 1836. — Т. 1. — С. 400—401.

³ Кaramzin и Пушкин. Письма к Д. Н. Бантиш-Каменскому // Русская старина. — 1871. — Т. 3. — С. 526.

⁴ Бантиш-Каменский Д. Н. Россиянин при гробе патриарха Гермогена. — М., 1804.

⁵ Коттень. Матильда, или История крестовых походов. Пер. с фран. Д. Бантиш-Каменский. — М., 1813.

⁶ Бантиш-Каменский Д. Н. Жизнь графа А. А. Мусина-Пушкина. — М., 1813.

⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа московского, убиенного в 1771 году.— М., 1813.

⁸ Русский биографический словарь.— Спб., 1900.— Т. 2.— С. 462.

⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Николая Николаевича Бантыш-Каменского.— М., 1818.

¹⁰ Карамзин и Пушкин. Письма к Д. Бантыш-Каменскому // Русская старина.— 1871.— Т. 3.— С. 526.

¹¹ Белинский В. Г. «История Малой России» Д. Бантыш-Каменского // Отечественные записки.— 1842.— № 6.— Т. 22.— С. 41.

¹² Там же.— С. 41—42.

¹³ Очерки истории исторической науки в СССР.— М., 1955.— Т. 1.— С. 608.

¹⁴ «История Малой России» Бантыш-Каменского // Сын Отечества, 1842.— № 3.— С. 10—12.

¹⁵ Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся.— М., 1870.

¹⁶ Там же.— С. 31.

¹⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории.— М., 1858.

¹⁸ Там же.— С. 3.

¹⁹ Басаргин Н. В. Записки. Красноярск, 1985.— С. 97.

²⁰ Русский биографический словарь.— Спб., 1900.— Т. 2.— С. 466.

²¹ Иконников В. Д. Н. Бантыш-Каменский.— Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых.— Спб., 1891.— С. 93.

²² Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Мазепы.— М., 1834.

²³ Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов: В 4 т.— Спб., 1840—1841.

²⁴ Литературные сношения А. С. Пушкина. Письма к нему разных лиц // Русский архив.— 1880.— № 3.— С. 449—452.

²⁵ Карамзин и Пушкин. Письма к Д. Н. Бантыш-Каменскому // Русская старина.— 1871.— Т. 3.— С. 526—528.

²⁶ Там же.— С. 527.

Інна ФЕДУЩАК

УЧЕНЫ І СОРАТНИК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

За короткий час своєї діяльності у Всеукраїнській академії наук Михайло Грушевський залучив до роботи в історичних установах значну групу молодих фахівців і створив власну школу української історії. В. Д. Юркевич — один із найбільш обдарованих і відданих її представників. Він з гордістю називав себе учнем М. Грушевського і був одним із найближчих його помічників.

Віктор Юркевич походив з давнього козацького роду, який за військову службу і подвиги в боях ще у XVII ст. універсалами гетьманів Мазепи та Скоропадського одержав шляхетство. Рід Юркевичів осів на Новгород-Сіверщині, ширився і примножував козацьке військо кваліфікованими воєначальниками. Тож не дивно, що тема козаччини була головною і улюбленою в археографічних пошуках та науковій праці Віктора Юркевича.

Після скасування козаччини рід Юркевичів незмінно давав своїм дітям найкращу на ті часи освіту, починаючи з Новгород-Сіверської гімназії до навчальних закладів Києва й Петербурга.

Батько В. Юркевича Дмитро Олександрович 1897 р. скінчив у Петербурзі імператорську Военно-Медичну академію, служив у госпіталях України, Росії, Закавказзя, а 1911 р. захистив дисертацію на звання доктора медицини. Одружився з випускницею Петербурзької консерваторії Марією Володимирівною Нейманд.

Віктор народився 26 грудня 1898 р. в Александрополі на Закавказзі, навчання розпочав у Петербурзькій введенській гімназії, продовжував за місцями служби батька. Під час I світової війни Д. О. Юркевич завідував фронтовими госпіталями, а його дружина з трьома синами жила у Кременчуці на Черкащині. Там у 1917 р. Віктор закінчив реальну школу. У ці часи він виявив нахил до бібліографічної праці, самостійно студіював природничі науки. Незважаючи на постійні переїзди, війсьну розруху й революційні потрясіння, В. Юркевич здобув ґрунтовні знання з багатьох галузей науки і культури, зокрема добре володів французькою, німецькою, грецькою, латинською і кількома слов'янськими мовами. Трудами матері непогано грав на скрипці, любив і знав мистецтво. У родині говорили українською мовою.

Щороку на час відпусток і великі свята численна родина з'їжджалася на батьківщину — хутір Юркевичі. Там молодь, а подекуди й старші влаштовували з селянами співні, вертепи, театральні вистави. Пам'ять про це досі зберігають місцеві жителі.

У 1918 р. В. Юркевич вступає до Київського університету Св. Володимира на історико-філологічний факультет, де із захопленням студіює історичні науки у професорів Покровського, Голубовича, О. М. Гілярова, Наталії Полонської, спеціалізується з української історії і проходить практику у Полонської.

У 1920 р. університет ліквідували, замість нього відкрили Вищі педагогічні курси, які 1921 р. реорганізуються у Київський Вищий інститут народної освіти (основний склад викладачів і студентів зберігається). Разом з В. Юркевичем тут навчаються його майбутні колеги по ВУАН — Сельвестр Глушко, Дмитро Кравцов та інші. Окрім історичних дисциплін, майбутні історики слухають курси літератури й іноземних мов, зокрема й античних, В. Юркевич оволодів чеською та італійською. Одночасно він бере участь в Архівному семінарі при Київському історичному архіві, працює над окремими темами археології та фольклору. Основна ж його тема — суспільна історія України. Змушений заробляти на свою освіту й підтримувати молодших братів, В. Юркевич вечорами працює санітаром, лаборантом, господарником в установах Червоного Хреста (разом з братом Миколою, студентом медицини, у майбутньому — відомим патанатомом). Після закінчення ВІНО 1923 р. В. Юркевич відбуває педстаж у 14-й трудовій школі, де викладає суспільствознавство.

Ще з студентських років він співпрацює з Комісією історико-географічного словника ВУАН, а 1924 р. його зараховують туди на посаду наукового співробітника.

У 1921 р. відроджується Історична секція ВУАН (діяла з 1907 р. при НТШ), яка з переїздом М. Грушевського до Києва поживляє свою роботу. Новий голова домагається затвердження молодих позаштатних наукових співробітників С. Глушка, Д. Кравцова, П. Попова, В. Юркевича, О. Барановича аспірантами науково-дослідчої катедри історії України.

На цей час В. Юркевич уже має виконані праці: «Білоцерківське староство в XVI—XVIII вв.», «Південне Поросся в XVI—XVIII вв.», «Органічна теорія суспільства», «Княжий Двір в XI—XII вв.», «Переходи селян на Правобережжі в XVI—XVIII вв.», «Господарство і стан селян, монастирів на Київщині в XVI в.».

В особовій справі вченого, яка зберігається в архіві УАН, серед інших збереглися дві рекомендації того періоду:

«19.09.24 р.

Юркевич Віктор Дмитрович у своїх працях після закінчення ВІНО виявив нахил до наукової роботи та уміння самостійно розбиратися в науковій матеріалі. Виконані ним праці дають можливість сподіватись дальших успіхів.

Ол. Грушевський»¹.

«20.11.24 р.

Юркевич В. Д., штатний науковий співробітник Академії, поданий на затвердження як аспірант науково-дослідчої катедри історії України, працює вже від 23 р., як науковий робітник дуже цінний. Надрукована його праця одна, але кілька заслуханих в наукових засіданнях і ухвалених до друку. Вповні заслуговує бути зарахованим до I категорії секції наукових робітників.

Акад. М. Грушевський»².

Молодий учений бере участь у підготовці й випуску спеціальних збірників ВУАН («Київ та його околиця», «Чернігів та північне Лівобережжя», «За 100 літ», «Первісне громадянство»), друкується у «Записках історико-філологічного відділу ВУАН», журналі «Україна», щорічному «Науковому Збірнику» секції.

З 1924 р. В. Юркевич затверджений позаштатним науковим працівником з правом дорадчого голосу на засіданнях Археографічної комісії, яку очолюють Михайло та Олександр Грушевські.

Під час канікул та відпусток у рідній Новгород-Сіверщині В. Юркевич веде інтенсивну наукову роботу. У своєму звіті Археографічній комісії за 1925 р. він пише: «Упорядковував папери церкви с. Кривоносівки Новгород-Сіверського повіту, де, окрім церковних матеріалів, знайшлося чимало інших, більш загального значення»³. 1924 р. В. Юркевич проводить археологічні дослідження, результатом яких є рукопис «Опис решток становища кам'яної доби біля с. Боровичі»⁴. Наступного літа Всеукраїнський археологічний комітет видає В. Юркевичу наукове доручення обстежити узбережжя р. Бичихи, острови в Десянській долині в районі Кривоносівка — Боровичі — Пушкарі — Очкин. Черговий звіт про обстеження неолітичних стоянок на 11 листах з трьома кресленнями і переліком знахідок зберігається в архіві Інституту археології УАН (№ 49/12)⁵. Коротке повідомлення про ці розшуки друкується у «Звідомленнях ВУАН» за 1926 р. і використовується в працях інших дослідників. Знайдені 9 стоянок неоліту згадуються в «Історії міст і сіл УРСР» (1973 р.).

У ті роки батько В. Юркевича, відставний військовий лікар, переобладнує власний будинок на хуторі у лікарню, де майже два роки працює головним лікарем, але за станом здоров'я залишає роботу й повертається до Києва. Коли починається виселення дворян, шестеро його братів змушені залишити родинні гнізда (подальша їх доля невідома). Д. О. Юркевич загинув 1943 р. у фашистському концтаборі, дружина, яка була з ним, повернулася тяжкохворою і ненадовго його пережила.

Навесні 1926 р. при кафедрі М. Грушевського створюється археографічна експедиція для роботи у книгозбірнях та архівах Москви, Петербурга, Кракова, Варшави, Львова. Першим одержує відрядження до Москви В. Юркевич.

Його завдання — збирання матеріалу до історії України другої половини XVII ст. З індивідуального звіту В. Юркевича за 1926 р.⁶ дізнаємося, що він вивчав у Московському древлехранилищі фонди Розрядного приказу, Міністерства закордонних справ, справи про прикордонні українсько-польські відносини, рух населення в Гетьманщині у XVIII ст. Копіював твори І. Вишенського. Жив у родичів у Кунцеві. Згодом до Москви приїхали Д. Кравцов, С. Глушко. За рік вони мали три таких відрядження, роботу продовжували і в 1927 р.

Про коло інтересів і взаємини молодих учених з їх наставниками свідчать уривки з листів В. Юркевича до О. Грушевського — керівника Історико-географічної комісії (Археографічної).

«Шановний Олександрє Сергійовичу! ...Я вже більше місяця в Москві, а діла зроблено страшенно мало. Трохи перешкоджає те, що робота в архіві розпочинається лише об 11 годині (до 4-ї). Багато часу відбирає подорож з Кунцева залізницею, та й подорож трамваем відбирає по годині часу. ...Жити тут, маючи зручне помешкання, можна не дуже дорого, за 50—60 крб., але з помешканням надзвичайно тяжко.

...Моя робота останніми днями пішла швидкими темпами — по-перше, я з нею освоївся, по-друге, багато часу пішло у мене на перегляд матеріалу, уже виданого, і т. ч. наслідки були менші. Перегляд цих матеріалів для мене самого, звичайно, дав страшенно багато. Але стара хвороба, що принесла була мені багато неприємних хвилин, знову дала себе почути і перешкоджає працювати регулярно.

Між іншим, переглядаючи опис справ Польського Двору, я натрапив і на матеріали прикордонних комісій, що ми їх студіювали останніми часами. Збірка матеріалів досить повна і систематична — по Мотовилівській комісії і по Брацлавській, яку Андрієвський майже не зачіпає. Ці останні матеріали мають особливо зацікавити т. Кравцова. Якщо є потреба навести які-будь справки, напишіть мені, я охоче зроблю що зможу.

Вчечері я працюю в Рум'янцевській книгозбірні і в читальнях університету, де можна мати при собі і власні книжки. В свята буваю в музеях. Тутешні збірки вражають своїм багатством. Особливе враження справила на мене збірка порцеляни — ціле море краси, ізящества та смаку. Збірка дуже повна — крім кількох зал російської порцеляни різних діб, окремі зали присвячено севру, саксонському, мейсенському, середньонімецькому, італійському і англійському фарфору. В долішньому поверсі — російський «лубок» і побутова збірка посуду. Бракує лише Межигірської фабрики, вона надала б збірці більшої повноти, заповнюючи прогалину між значною грубістю московських і вишуканістю західних виробів, і становила би цілком оригінальну фазу порцелянового мистецтва серед інших експонатів. Є трохи гетьманщини і Правобережжя. Звертають увагу ще вироби сучасної державної фабрики, роблені за зразками виключно талановитої нашої-таки землячки — скульпторки, що працює в Ленінграді. Про інші музеї розкажу, як приїду...

До Києва страшенно мало писав і зовсім не знаю, як у Вас іде життя. Як здоров'я шановної Ольги Олександрівни? Щиро вітаю.

З пошаною до Вас, готовий до послуг В. Юркевич».

«31.06.26 р. Вельмишановний Олександрє Сергійовичу! В п'ятницю приїхав Дм. Олексійович (Кравцов.— І. Ф.)... Я дуже радий, що ми будемо тепер вдвох і що робота, доручена нам, буде тепер краще забезпечена від усяких перебоїв... Здоров'я моє, як і раніше, в певному стані... Після роботи буваємо в Рум'янцевській книгозбірні. Я переглянув російські джерела Хмельниччини і перейшов до безмежного поки для мене моря польських. Але здається, кількість їх в покажчику виглядає страшніше, ніж в натурі. Зараз я бережу свої сили, махнув рукою на часописи і біжучу літературу і дуже рідко буваю в музеях, театрі тощо. Та головне вже бачив і вже не такий жадібний до них. Вчора були з Дм. Ол. в Музеї мистецтв; там зараз, між іншим, продають чудові репродукції деяких речей, що переходять в музеї, і я мав змогу і був дуже радий придбати знімок (у фарбах) одної з біло-

блакитних майолік (Мадонна з дитиною) де-ля Реббіа (Андреа), одного з найбільш улюблених мною митців Відродження.

Все думаю про поворот до Києва і все відкладаю, бо шкода кидати працю. Зараз у мене не все гаразд із кімнатою, і я не знаю, як влаштуюся далі. Щиро вітаю Ольгу Олександрівну і бажаю всього ліпшого. З пошаною до Вас — Ваш В. Юркевич».

«9.06.27 р. Вельмишановний Олександр Сергійовичу! Вчора приїхав Сельвестр Васильович (Глушко.— І. Ф.) і зразу зробив блискучі успіхи в подоланні труднощів приказної стенографії. Сьогодні працювали всі втрех цілий вечір у Рум'янцевській книгозбірні, а завтра йдемо гуртом до Третяковської галереї. А гурт у нас тепер чималий — працює зараз у Москві Окиншевич, до нього приїхала дружина, на цих днях з Мінська приїхали білоруси — трое, — ми про них Вам колись оповідали — дуже хороші хлопці. Отже, ще трохи — і нацмен стане більшістю... Сельвестр Васильович сказав мені, що Ви будете поглядати за друком чергової книжки «Записок Історико-філологічного відділу», де була в плані видання і моя розвідка про опис Харкова 1660 р. з відповідним матеріалом... Я просив... передати її Вам і попрохати від мене кинути оком, чи не треба щось викинути, бо я додав чимало нового до того тексту, який бачив Михайло Сергійович і який я зачитував на засіданні Історичної секції. Отже, тепер особисто я хочу попрохати Вас глянути на мою писанину, ...щоби мені не потрапити «впросак» з моїми атаками на акад. Д. І. Багалія та ін... Якщо Вам потрібні якісь довідки в тутешніх книго- і архівосховищах, будь ласка, сповістіть мене, буде негайно зроблено. Щиро вітаю Ольгу Олександрівну. З пошаною до Вас В. Юркевич».

«30.10.27 р. Вельмишановний Олександр Сергійовичу! Моє перебування з Москві наближається вже до кінця, а дуже шкода, як і завжди, покидати роботу. Тепер, коли я до певної міри зорієнтувався... в організації і техніці приказного ведення справ і до певної міри опанував відповідну літературу, є можливість додати і свого щось до вже проробленої роботи, і праця стає від цього особливо спокусливою... Щодо матеріалів історико-географічних, то я на цей раз, крім студій з колонізації Слобожанщини, ...зробив спробу обробити в загальних рисах найменш відому з-поміж переписних книжок — з Сибірського фонду — з описом Києва і суміжних містечок. Початок її потрух, але його можна в загальному відреставрувати за відомостями, що схоронилися. Ще не знаю, який ужиток можна зробити з цієї роботи — думаю порадитися про це після приїзду з Михайлом Сергійовичем... Повертаюся я до Києва днів через 10, подивлюся на тутешні свята. Сюди приїждять 1500 чужинців з усіх країн, отже, ми не будемо самотні... Ваш В. Юркевич».

У перервах між відрядженнями 1926—1927 рр. В. Юркевич працює у комісіях порайонного розроблення історії України. З 1926 р. він — постійний штатний співробітник І. відділу УАН — Комісії Лівобережної України, а з 1927 р. — дійсний член Історичної секції, заступник секретаря секції О. Гермайзе⁷. З 1928 р. — член Ради Історичної секції, кандидат у члени Президії⁸. Йому доручена підготовка повного видання творів В. Антоновича (разом із вдовою останнього та М. Ткаченком⁹), комплектування галереї портретів українських істориків при Історичній секції.

Серед опублікованих у цей період праць можна відзначити «Селянські переходи та пограничні комісії другої половини XVIII в.» («Записи Історико-філологічного відділу», 1926 р. — Кн. 7—8), «Звенигородщина» («Історико-географічний збірник ВУАН», 1927. — Т. 1), «Харківський перепис 1660 р.» («Записки Іст.-філ. від.», 1928 р. — Кн. 20), «Київський перепис 1666 р.» («Україна», 1928 р. — Кн. 3), «Романівка на Київщині» («Історико-географічний збірник ВУАН», 1929 р. — Т. 3), ряд рецензій, звідомлень, некрологів, бібліографічних оглядів.

Крім наукової роботи, В. Юркевич виконував окремі організаційні доручення М. Грушевського. Так, він займався визволенням із заслання академіка

К. В. Харламповича, клопотався про приміщення для експедиції. Про це свідчить його листування з М. Грушевським:

«5.10.27 р. Вельмишановний Михайло Сергійовичу! Час після останнього листа до Вас я ужив на в'яснення справи клопотання за К. В. Харламповича, але лише два останні дні дали більш конкретні наслідки. Я почав з того, що від свого імені подав прохання до Особого Совещання ОГПУ — сповістити мене, чи розглядалося клопотання УАН і які його наслідки. Подав через експедицію (прийому) ОГПУ (Луб'янка, 10) під квитанцію, але досі відповіді не одержав. В суботу надійшов Ваш лист, і я зрозумів з нього, що спочатку слід в'яснити напрямок, в якому треба скерувати клопотання. Приєднав цьому вчорашній день. Довідкове бюро в комендатурі ОГПУ (Луб'янська площа) дало мені пояснення, що справа К. В. Харламповича безперечно переховується в головному (центральному) архіві ОГПУ і що існує ще для подібних справ спеціальний відділ при ВЦИКу. Вчора ж я мав бути і там, був на прийомі у Калініна, але балакав лише з його секретарем, бо не знав, як робити далі... Сьогодні вранці я додзвонився до секретаря юридичного відділу Совнаркому СССР (тел. 2.83.53) і одержав вичерпуючі відомості — ті ж, що і від секретаря Калініна, а власне: на питання, куди треба скерувати клопотання УАН, щоби акад. Харламповичу, висланому з Казані 1925 р., дозволено було змінити місце перебування, я одержав відповідь, що всі такі і подібні справи розглядає «Отдел частных амнистий» при ВЦИК СССР. Особое Совещание зараз не існує, і жодних органів для розгляду подібних справ при СНК немає. Знайти клопотання УАН навряд чи вдасться, і краще повторити його — до «Отдела частных амнистий при ВЦИК». Від подачі заяви (про це Ви пишете) мене утримало те, що, по-перше, і в заголовку, і в тексті варто було би змінити адресу, а по-друге, взагалі зміна напрямку клопотання. Отже, я вирішив почекати Ваших вказівок — поштою чи телеграфом.

На мою думку, можна було би заяву подати або особисто Калініну, або до прийомної експедиції ВЦИК у Кремлі (простий шлях — поштою — всі секретаріати не радять, як я чув під час очікування — від них же). Звертатися, я гадаю, можна до Президії і лише на пакеті поставити назву ОЧА — або як Ви вважаєте за краще. Сповістіть мене, будь ласка, чи подавати до ВЦИКу лист з Ленінграда. Одночасно, я гадаю, можна було би на нашому екземплярі зробити поправки в адресі червоним атраментом і подати (разом з копією листа ленінградської АН?) на адресу Колегії ОГПУ. На всякий випадок додаю копію нашого екземпляра заяви... Ваш В. Юркевич».

«18.10.27 р. ...Сьогодні я був у одного з секретарів ЦИКу, і там мене спіткала невдача: він відрадив мені подавати папери, бо всі подібні справи подано зараз на амністію в загальному порядку, і ЦИК не буде розглядати відповідних заяв, аж поки не в'ясниться, що амністія не поширюється на ту чи іншу особу. Але, порадившись з Володимиром Степановичем (Євфимовським.— І. В.), ми все ж рішили подати клопотання безпосередньо до Кремля, а далі буде видно. Калінін виїхав на сесію.

Щодо клопотання про краще помешкання (наше на двох не вистачає), ...кажуть, що з невеликими видатками можна на майбутній сезон одержати помешкання у власність. Зараз тут дуже багато (хоч і погано) будують, дають маленькі робочі помешкання на 2 кімнатки з кухнею тощо... В. Юркевич».

У листі В. Юркевича до доньки М. Грушевського Катерини йдеться про виконання приватних доручень родини академіка:

«3.10.27 р. Вельмишановна Катерино Михайлівно! Сьогодні зробив візиту до австрійської місії, виконуючи Ваше доручення. Наслідки цієї візити такі: дозвіл на в'їзд вишлють на Вашу адресу, але взяли і нашу тутешню (Москва-10, Тополев, 10—7). Але це буде дуже нешвидко — щось тижнів через 6. Операцію можна прискорити за допомогою телеграфу, це буде коштувати з розрахунку 20 коп. за слово щось до 30 крб. Я побоявся дати відповідну заяву без Вашої інструкції, але якщо Ви поспішаєте, на цей випадок я лишу В. С. Євфимовському заяву до місії, що в справі дозволу прошу знехтисся телеграфом. Гроші тут є, отже, якщо це треба прискорити, дайте про це ко-

ротеньку телеграму на ім'я Євфимовського. В анкетах в місії знайшли всі потрібні відомості, лише примусили чомусь переписати її на нові бланки (трохи відмінної форми) і спитали, чому немає посвідки Марії Сельвестрівни від «їх» (?) лікаря. Але далі цього не зачіпали.

У Французькій місії мені не пощастило. Обов'язково потрібні листи — або командировка від тутешнього комісаріату, або — «ще краще» — лист проф. Мазона тощо. Крім того, як і слід справжнім французам, прохають зробити додатки в анкеті — подати детальніші відомості про час народження і, особливо, мету подорожі — які студії маєте Ви провадити, де і як саме тощо. Марію Сельвестрівну прохають також заповнити цю графу. Але, здається, ці останні зауваження зроблено більше для проформи.

Анкети я взяв назад і не знаю, чи для Вас буде краще, щоби я лишив їх тут, чи взяти їх до Києва. Я, мабуть, зроблю так, що привезу їх до Вас, в противному разі Ваша телеграма застане мене ще в Москві.

Виїжджаю я у вівторок ввечері швидким, і т. ч. побачу тутешні «торжества», які мають відправити з великою помпою. Мешканці готуються до свят, як до облоги, закуповують борошно, сіль, цукор тощо, і вся Москва вкрита довжелезними чергами — зовсім як в 17-му році... Будь ласка, передайте моє вшанування Марії Сельвестрівні. Ваш готовий до послуг В. Юркевич».

Питання житла турбує і колег. Лист до С. Глушка, написаний у вільному стилі, забарвлений гумором. Наводимо його повністю:

«25.05.29 р. Вельмишановний Сельвестре Васильовичу! Вітаю Вас і все товариство з великим для нас, істориків, святом — виходом з друку 2-го тому «Історії України». Ми, грішні, живемо по-старому і кармаємо помалу свої дисертації. Щодо мене особисто, то я вже збираюся кінчати, бо написав коло 10 аркушів (друкованих) і боюся, що в СРСР не стане на мене досить паперу.

Що ж до приміщення, то цими днями ми його оглядали, на жаль, здаля, бо в дорозі нас перечебив один чоловік і сказав, що далі не можна. Виявилося, що грошей немає, працюють не кваплячись і зараз роблять те, що й минулої осені: настилають стелі й долівки і тинькують стіни. Оце і все. Таким чином, закінчати, мабуть, десь у серпні-вересні, а коли схочуть, то зможуть закінчити і за 2—3 тижні, та на це мало надії, бо в Москві спека і люди здебільшого п'ють пиво і рухаються поволі, зберігаючи сили.

На початку червня я надіюся бути в Києві, бо виборку матеріалів для своєї роботи вже майже закінчив, витративши на це, як і гадав, один місяць. Знайшов чимало цікавого. Вітаю Вас і Ганну Іванівну. Ваш В. Юркевич».

У 1930 р. В. Юркевич одружився з подругою дитинства Ларисою Афендик і прожив з нею у кімнатці комунальної квартири сім років. Ніхто з сусідів, родичів або колег не чув від нього сердитого, роздратованого слова, він мав багато товаришів, які охоче бували у нього вдома, не полишав свого захоплення музикою, театром, природою. У його товаристві людям було цікаво і затишно.

Цькування М. Грушевського не обминули і його школи, однак В. Юркевич мужньо відстоював позиції свого вчителя. Терпляче, з легкою іронією дотримувався він усіх бюрократичних і політичних формальностей, відвідував марксистсько-ленінські семінари, складав заліки, аби не позбутися права займатися улюбленою справою. В. Юркевич працював самозабутньо і плідно. З властивою йому скромністю ставився до своїх набутків, постійно відчував жаль, що мало встигає. Усі справи виконував скрупульозно, охайно — мабуть, саме тому його обирали секретарем багатьох комісій, секцій, громадських організацій. Значна частина документації кафебри писана його рукою. В. Юркевич постійно обирався до профкому, де займався постачанням колег дровами, продуктами. М. Грушевський часто доручав йому розсилання кореспонденції, літератури, коректування видавничого матеріалу. Зокрема Юркевичу було доручено випуск творів Костомарова: у 1928 р. вийшов I том — «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова», у 1930 р. — II том — «Етнографічні писання Костомарова». На книгах заголовки: «Історична сек-

ція ВУАН. Зібрано заходом академічної комісії української історіографії за редакцією акад. М. Грушевського. А на 4-й сторінці Вступу до II тому читаємо: «Підготовкою до друку писань Костомарова, вміщених в сім і попереднім томі, займався секретар Історіографічної комісії ВУАН В. Д. Юркевич під керівництвом голови комісії акад. М. Грушевського. Він же доглядав друку і вів коректуру видання».

Працюючи над цими виданнями, Юркевич натрапив у архівах на листи Костомарова до Аліни, підготував їх підбірку і статтю «Роман Костомарова» (як і наступні томи, вона не була надрукована).

1 грудня 1929 р. відбувся публічний захист дисертації В. Д. Юркевича «Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького» («Україна», 1930 р.— Кн. 1—2, № 39). Опонентами і рецензентами виступили керівник кафедри М. Грушевський, керівник секції О. Грушевський, члени кафедри В. Щербина (опонент), П. Клименко, М. Марковський.

У відгуку М. Грушевського читаємо: «...Праця кандидата Юркевича... цінна і потрібна для дальших студій — силою свіжого матеріалу і совісною аналітичною препараційною роботою, ...належить всяко старатися про опублікування сеї роботи. В авторі вона виявляє велику працездатність і визначні здібності дослідника — здатного не тільки до аналізу, а й до синтетичних висновків... Важно, щоб автор продовжив свою роботу далі в сім напрямі...»¹⁰

Високо оцінили дослідження В. Юркевича О. Грушевський¹¹, В. Щербина¹², М. Марковський¹³ і П. Клименко¹⁴.

На початку 1930 р. Рада Історичної секції вирішує створити бібліографічний кабінет на чолі з М. Грушевським у складі Тимченка, Савченка, Копержинського, Глядківського, Юркевича, Шамрая¹⁵. Цим планам не судилося здійснитися.

Кандидатська монографія В. Юркевича виходить з друку лише 1932 р., коли розгром кафедри і школи М. Грушевського вже завершується, руйнується структура історичних установ УАН, припиняється фінансування археографічних експедицій. Комісія історії Козаччини складається з однієї особи — В. Юркевича¹⁶. Погром журналу «Україна» довершує справу. Один по одному стають жертвами репресій найвідатніші історики — соратники В. Юркевича. Запроваджується бригадний метод, п'ятирічний план¹⁷. Молоді науковці змушені виступати на мітингах, перед робітниками підприємств, які в русі соцзмагання одержують право контролювати й оцінювати дослідницьку працю науковців. Істориків посилають на жнива у колгоспи. В. Юркевич упорядковує там діловодство, веде просвітницьку роботу (за станом здоров'я він фізично працювати не може).

У плані Комісії Козаччини з'являється тема «Козаччина і класова боротьба», якої В. Юркевич не виконує. Його відряджають у Дніпропетровськ і Сталіно (Донецьк) для роботи над історією Сталінського металургійного заводу¹⁸. Із властивою йому ретельністю він вивчає архівні матеріали, досліджує історію старої Юзівки, але його праця не задовольняє «нових» поціновачів.

У березні 1931 р. М. Грушевський змушений виїхати до Москви, де зазнає ганебного арешту, а потім — звільнення під нагляд, живе у нестерпних умовах (в одній з двох кімнат, свого часу наданих археографічній експедиції).

Молодих істориків більше нікому захищати, від них вимагають не просто самозречення — вимагають активного паплюження колишніх наставників, насамперед М. Грушевського. З'являється немало відступників, інші встигають залишити Київ (як то Баранович, Кравцов, Євфимовський...).

На початку 1932 р. В. Юркевича призначають секретарем бригади історії промисловості та пролетаріату¹⁹, яку очолює академік Оглоблін. Плануються засідання, самокритичні та викривальні доповіді. З властивою йому дисциплінованістю В. Юркевич робить доповідь «Погляди ак. М. С. Грушевського на походження і розвиток феодальних відносин на Україні» (тези доповіді — в архіві ЦНБ²⁰, Київ), де констатує, що М. Грушевський не розглядав цих відносин з позицій класової боротьби. Але ж від нього вимагали зовсім іншої, нищівної оцінки вчителя.

Наступна (і остання) доповідь В. Юркевича «Проти буржуазної та дрібно-буржуазної історіографії в історії селянських війн XVII ст.»²¹ визнається також не придатною до друку²². Зате друкується стаття І. Слизького «Буржуазно-націоналістичний з проявом фашизму фальсифікат історичних подій середини XVII ст. на Україні» (Про книжку В. Юркевича «Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького») ²³.

Починається фізична розправа над С. Глушком, С. Шамраєм, М. Ткаченком, О. і К. Грушевськими, Ф. Савченком, М. Жуківською та багатьма іншими. Заарештовують і В. Юркевича (1934), який невдовзі потрапляє до тюремного госпіталю. Випущений з в'язниці, він дізнається про своє звільнення з роботи. Зберігся документ, у якому записано:

«Інститут історії вважає за потрібне звільнити з наявних на сьогодні наукових співробітників як не відповідаючих вимогам інституту та його роботи таких осіб: Романовського, Юркевича, Павлика, Полонську-Василенко, Лозовика, Кордта. З'ясувати про Рудинську, К. Грушевську, Погребінського»²⁴.

Дружині В. Юркевич сказав про арешт лише таке: «Я дав підписку про нерозголошення, та тобі краще й не знати про це. Одне знай: я знову і знову підтвердив, що не буду ганьбити й принижувати стару, хвору людину, свого учителя». Скоро не стало і М. Грушевського.

Останні три роки життя «на свободі» В. Юркевич був фактично безробітним. Іноді йому вдавалося підробити приватною коректурою, перекладом, але мало хто наважувався вступати з ним у контакти. 1937 р. він тимчасово заміняв дружину на посаді бухгалтера лічильного пункту, 7 серпня у них народжується довгождана донька. Через місяць, 12 вересня 1937 р., після ганебного нічного обшуку його забирають. Цього разу назавжди (тієї ночі і дружина, і маленька донька тяжко захворіли — на все життя).

Як свідчить акт, який зберігається у «Справі Юркевича» в республіканському КДБ, при арешті у В. Юркевича були вилучені книги М. Грушевського, П. Попова, любительський фотоапарат і дві закладні квитанції на сімейні реліквії, віддані дружиною в ломбард через матеріальні нестатки.

В. Юркевич був звинувачений у зв'язку з іноземною контррозвідкою, участі в націоналістичній організації і 1 грудня 1937 р. постановою Трійки УНКВС Київської області засуджений на 10 років.

Близько року його тримали у київській в'язниці, а влітку, незважаючи на стан здоров'я, відправили етапом у Воркуту. З довідки Архівного відділення виправно-трудових установ Комі АРСР від 18.10.89 р.:

«9.07.38 р. в'язень В. Д. Юркевич прибув на пересильний пункт Воркутлагу. З 16.08 перебував на шахті № 1—2 селища Воркута, з 4.10 — на станції Уса, з 5.07.39 р. утримувався в селищі Адак біля Інти як стаціонарний хворий. Був визнаний непридатним до фізичної праці. 11.07.39 р. помер від серцевої недостатності. Похований в індивідуальній могилі з написом на стовпчику».

А ось що розповів доньці В. Юркевича колишній в'язень Воркутлагу Борис Перельман у січні 1990 р. (за два місяці і його не стало). Селище Адак лежить на високому березі ріки Уси, серед низькорослої полярної тайги. Півтора кілометри нижче була так звана «санітарна командировка». Навесні, коли перші річкові транспорти доставляли чергові партії в'язнів для роботи в шахтах та на транспортуванні вугілля, на спорожнілі баржі зносили ще живих в'язнів, котрі вже не могли працювати після жодних санчастин. Баржі відштовхували від берега, вони пливли за течією, а біля Адака, на вигині ріки, їх прибавало до берега. В'язні «санкомандировки» підтягали їх ближче і вивантажували. Для живих на березі були вириті ями з покриттям і нарами з нетесаних жердин. Вище був дерев'яний барак — «санчастина», а ще вище — цвинтар «Горка». Подробиці жахливого існування і праці там можна знайти у Солженіцина, в книзі «Архіпелаг ГУЛАГ».

Б. Перельман потрапив у цей табір смертників у 1938 р., після непосильної праці на перевантаженні вугілля із залізниці на баржі, де захворів невиліковно. Ув'язнений по накладу, одержав 17 років, був малописьменним робітни-

ком. Залишитися живим йому допомогла опіка політв'язнів, які ділилися з юнаком їжею, одягом, оберігали від надмірної роботи. Пам'ятав Б. Перельман і прізвище В. Юркевича. Більше живих свідків з тих місць не знайшлося. Воркутинські шахтарі — члени осередку історико-просвітницького товариства «Меморіал» — в час літньої відпустки у 1989 р. розшукали те місце і цвинтар «Санкомандировки» Адак, де упокоївся прах В. Юркевича і тисяч таких, як він.

У 1960 р. постанова «Трійки» щодо В. Юркевича була відмінена Київським обласним судом і справа «виробництвом припинена за недоведеністю звинувачення, тобто Юркевич В. Д. по даній справі реабілітований». Іншого формулювання на той час не знайшли. Лише з 1989 р. стали доступними деякі архівні документи, цікаві подробиці з біографії В. Юркевича відкриває його слідча справа, що зберігається в архіві СБУ¹⁵ (у ній 250 сторінок, з яких документи 1937 р. займають лише 49).

У протоколі допиту 17.11.37 р. слідчий — молодший лейтенант держбезпеки Ружицький — «із слів Юркевича» записав таке:

«...Вперше я познайомився з Грушевським Михайлом Сергійовичем та особами, які пізніше ввійшли у склад контрреволюційної організації, очолюваної Грушевським М. С., на вечірці, влаштованій Грушевським у 1924 р., скоро після його приїзду до Радянського Союзу. Вечірка відбулася в приміщенні Історичної секції. На ній були присутні представники старої буржуазно-націоналістичної інтелігенції міста Києва, члени бувшого Українського наукового товариства і дехто з молоді, залученої Грушевським М. С. до співробітництва у передбачених виданнях секції. Вечірка повинна була об'єднати зібране товариство, відновити старі знайомства і зв'язки та встановити нові. На вечірку мене запросив Глушко Сельвестр Васильович, який працював у той час викладачем середньої школи у Києві.

У 1926 р. мене запросив до себе додому Грушевський М. С. і запропонував працювати у контрреволюційній націоналістичній організації, на що я дав свою згоду. Тут же Грушевський запропонував мені наукове відрядження для роботи в Москві, обіцяв у найближчий час влаштувати мене на постійну посаду наукового співробітника Академії наук та надати стипендію як аспіранту. З цього часу я почав працювати у контрреволюційній націоналістичній організації, тобто з 1926 р.

...Указана робота проводилася шляхом легальної науково-організаційної діяльності під фірмою Академії наук.

...Залучений до роботи в організації, я, як націоналіст по переконанню, прийняв активну участь у вказаній вище науковій та видавничій роботі.

Інші матеріали пов'язані з переглядом справи. Наведемо один із останніх документів повністю.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО АРХИВНО-СЛЕДСТВЕННОМУ ДЕЛУ № 37174 ²⁶

У т в е р ж д а ю: Председатель КГБ при Совете Министров УССР генерал-майор В. Никитченко.
27.06.1960 г.

Старший следователь по особо важным делам следотдела КГБ при СМ УССР майор Лысенко, рассмотрев материалы архивно-следственного дела № 37174 по обвинению Юркевича Виктора Дмитриевича, 1898 г. рождения, уроженца г. Александрополя (Ленинскан), жителя г. Киева, украинца, из дворян, с 1926 г. по 1934 г. работал в Академии наук на кафедре, которой руководил Грушевский, и материалы дополнительной проверки, произведенной по этому делу, НАШЕЛ:

Юркевич Виктор Дмитриевич арестован 12 сентября 1937 г. бывшим 3 отделом УГБ УНКВД по Киевской области. 29.09.1937 г. ему было предъявлено обвинение по ст. ст. 54—2, 54—6, 54—11 УК УССР, т. е. в том, что он являлся участником контрреволюционной организации и проводил контрреволюционную работу, будучи связан по этой работе с другими лицами. Кроме того, проводил шпионскую работу в пользу одного из иностранных государств. В обвинительном заключении указывается, что Юркевич в 1926 г. академиком Грушев-

ским М. С. был завербован в контрреволюционную националистическую организацию, проводил активную к-р работу в области науки, поддерживал связь с агентом иностранной разведки Павлыком О. Я. Обвинение Юркевича по обвинительному заключению квалифицировано по ст. ст. 54-10 ч. и 54-11 УК УССР. На первых двух допросах 29.09. и 17.10.37 г. предъявленное обвинение Юркевич отрицал, на последующих (21.10 и 17.11) дал показания о своей и других лиц принадлежности к к-р националистической организации, в которую его завербовал в 1926 г. академик Грушевский М. С. В проведении шпионской деятельности Юркевич себя виновным не признал.

К делу приобщены показания арестованного по другому делу Павлыка О. Я. (даты нет) о том, что Юркевич — ярый украинский националист и фашист, неоднократно высказывал свои националистические и фашистские взгляды, в прошлом принадлежал к к-р группе Грушевского, в которую также входили Глушко, Шамрай, Гавриленко и другие.

Других доказательств в деле нет.

1.12.37 г. по делу составлено обвинительное заключение, и в тот же день Юркевич В. Д. тройкой при Киевском облуправлении НКВД УССР был осужден к 10 годам ИТЛ. Отбывая наказание, умер 11.09.1939 г. в Воркутлаге.

В процессе проверки по делу ранее предъявленное Юркевичу обвинение не нашло своего объективного подтверждения.

В архивно-следственном деле нет проверенных материалов, которые указывали бы на то, что Юркевич до момента взятия его под стражу проводил какую-либо преступную деятельность. Единственные показания Павлыка по этому вопросу (неизвестно, когда они даны) не могли быть достаточными для ареста Юркевича, следовательно, Юркевич был арестован в 1937 г. необоснованно.

По делу Павлыка и других лиц не проходит.

Названные Юркевичем члены к-р организации также не проходят по делам Грушевского, Гермайзе, Савченко, Черкаского.

Свидетели Ткаченко Н. М., Баранович А. И., Шевченко Л. П. показали, что им не известно о существовании контрреволюционной организации и о причастности к ней Юркевича.

Грушевская, Шамрай, Глушко и Клименко реабилитированы.

19 из упоминающихся Юркевичем членов к-р организации к уголовной ответственности не привлекались.

Юркевич далее показывал, что он, как член к-р организации, освещал в своих работах историю Украины с антисоветских националистических позиций. Однако эти показания Юркевича не соответствуют действительности. Институт истории АН УССР сообщил, что в трудах Юркевича никаких враждебных направлений против советской власти не имеется.

Проверкой по государственным архивам компрометирующих материалов в отношении Юркевича не выявлено.

По делу требования ст. 200 УПК УССР не выполнялись. Никто из названных Юркевичем членов к-р организации в ходе следствия в 1937 г. не допрашивался, очные ставки не проводились, показания Юркевича проверены не были.

Таким образом, из архивно-следственного дела и материалов, собранных в ходе дополнительной проверки, видно, что Юркевич В. Д. был осужден в 1937 г. при недоказанности ему обвинения, а поэтому — ПОЛАГАЛ БЫ:

Архивно-следственное дело № 37174 по обвинению Юркевича вместе с материалами дополнительной проверки направить на рассмотрение Прокурору Киевской области.

Ст. следователь (Лысенко)

С о г л а с е н: Начальник следственного отдела КГБ при СМ УССР полковник (Пивоварец)

С п р а в к а: Дело пересматривалось по заявлению Афендик-Юркевич Ларисы Григорьевны, прож. в г. Ивано-Франково Львовской обл., ул. Б. Хмельницкого № 1.

Доля Віктора Юркевича — це доля багатьох кращих представників української інтелігенції того часу. Відроджуючи Україну, в першу чергу мусимо повернути із забуття їхні імена, оцінити їх наукові праці.

Усі зібрані тут документи і відомості розшукала донька В. Юркевича. Вона буде широко вдячна читачам за будь-яку інформацію про долю, родину Юркевича, його праці, листи, документи.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф. 166.— Оп. 5.— Спр. 811.

² Там же.

³ Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (Далі — РВ ЦНБ).— Ф. X, 8221.

⁴ Там же.— Ф. X, 4484.

⁵ Архів Ін-ту археології УАН.— № 49/12.

⁶ РВ ЦНБ.— Ф. X, 11940.

⁷ Там же.— Ф. X, 2556, 3991.

⁸ Там же.— Ф. X, 17189.

⁹ Там же.

¹⁰ Архів Ін-ту історії УАН.

¹¹ Там же.

^{12, 14} Там же.

¹³ РВ ЦНБ.— Ф. X, 2448.

¹⁶ Там же.— 1783.

¹⁷ Там же.— 19806.

¹⁸ Там же.— 11745.

¹⁹ Там же.— 10639, 10641.

²⁰ Там же.— 11758.

²¹ Там же.— 6601.

²² Там же.— 7130.

²³ Там же.— 7113.

²⁴ Там же.— 1777.

²⁵ Архів ОАВ КДБ при РМ УРСР.— Спр. № 52028 ФП.

²⁶ Там же.— С. 236—240.

Микола ВИГОВСЬКИЙ, Володимир КУЧЕР

ЗАКЕРЗОННЯ

Нині, в час національно-культурного відродження, правдиве висвітлення вітчизняної історії є справою державної ваги. Зумовлюється це передовсім деформацією історичної свідомості, що здійснювалася впродовж радянського періоду й згубно позначилася на висвітленні багатьох проблем давнього і не дуже давнього історичного минулого.

Одним із таких «затемнених» питань є історія створення та діяльності Української Повстанської Армії (УПА) в роки другої світової війни та в повоєнний час. На наш погляд, УПА — явище цілком закономірне, що зародилось в особливих умовах жорстокої боротьби двох тоталітарних сил (Німеччини та колишнього СРСР) на ґрунті визвольних традицій Організації Українських Націоналістів (ОУН), яка діяла у міжвоєнний період.

Окрему сторінку історії УПА становить її захист українського населення, яке проживало на території Польщі. Відомо, що Холмщина, Посяння і Лемківщина — це українські землі, які увійшли до складу Польщі внаслідок встановлення кордону між Польщею та УРСР 1919 р. Цей кордон дістав назву «лінія Керзона» за прізвиськом міністра закордонних справ Англії (1920 р. під час радянсько-польської війни радянський уряд під тиском Англії зупинив наступ своїх військ на цій лінії, а територія за лінією Керзона дістала назву «Закерзоння»).

Відповідно до радянсько-німецького договору про дружбу та кордони від 28 вересня 1939 року Холмщина, Посяння і Лемківщина відійшли німцям і були включені в створене фашистами польське Генеральне губернаторство.

Остаточню польський східний кордон з СРСР було визначено на Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) за участю керівників СРСР, США і Великобританії. Договір між СРСР і Польщею про встановлення кордону по «лінії Керзона» було ратифіковано 16 серпня 1945 р.

А ще раніше, 9 вересня 1944 р., між польським Комітетом національного визволення та урядом УРСР було підписано угоду про переселення українців із Закерзоння до УРСР, а поляків — до Польщі. З польського боку на згаданих вище землях проживало 1 061 920 чоловік, територія становила 19 500 кв. км¹. У цій угоді робився наголос на добровільному принципі переселення. Однак, на нашу думку, угода була підписана без урахування волі всіх українців Закерзоння: більшість їх не бажали залишати землі своїх прадідів попри те, що вони зазнали утисків з боку шовіністично настроєних поляків. Частина українського населення, залякана терором польських бойовиків, справді прагнула виїхати до УРСР, були бажані виїхати до Польщі і серед польської меншини, що проживала в Україні.

Як показали подальші події, принцип добровільності часто порушувався і незрідка мало місце примусове переселення. Найближче відповідає істині, на наш погляд, думка І. Ф. Лемкіна, який писав з цього приводу: «...по лемківських селах, як грім з неба, проносилась звістка, що лемки будуть виселені до Радянського Союзу, звістка та виявилась правдивою. Вже в березні 1945 р. почато виселення лемків етапами. У першому етапі виселено добровольців, а в наступних примусово. На загальне народ не бажав переселення. Він міцно був зв'язаний зі своїми землями й горами, для того перед виселенням боровся всіма силами»². «На початку переселення в СРСР,— зазначає польський історик З. Ковалевський,— мало до певної міри добровільний характер. Виїжджали малосвідомі (москвофільські) і прокомуністичні елементи. Однак незабаром українських селян почали змушувати до еміграції за допомогою страхітливих терорів»³.

Крайовий провідник ОУН в Закерзонні Ярослав Старух (Стояр), безпосередній учасник тих подій, у тогочасній статті «Українські землі за лінією Керзона в огні боротьби» зазначав, що «по інструкціях згори польські міліції, доповнені спеціальними штурмівками й великими бандами цивільного польського населення з довколишніх сіл, кинулись тероризувати, щоб змусити негайно до виїзду. В тій акції виступили знову всі поляки, і «білі», і «червоні», конкуруючи взаємно в своєму протиукраїнському шовінізмі і тероризмі»⁴. Наведені свідчення не можна запідозрити в необ'єктивності: українське населення справді зазнавало терору з боку певних політичних сил Польщі.

Про посилення утисків та терору з боку реакційно настроєних польських кіл проти українців Закерзоння пише ще один польський історик С. Лузни: «Починаючи з літа 1945 р., вплив ОУН там почав помітно зростати. Це було викликано тим, що в новій польській реальності українці знову опинились у становищі переслідуваної нації. Хоч більшість з них дотримувалась лівих поглядів і підтримувала нову владу, саме вона здійснила віроломну акцію по виселенню їх з земель, на яких споконвіків жили їх діди і прадіди»⁵.

Відповідно до угоди від 9 вересня 1944 р. з території СРСР добровільно виїхало чимало поляків, які побажали оселитися на батьківщині. Однак значна частина їх залишилася в СРСР. Що ж стосується Польщі, то 21 вересня 1944 р. нова комуністична влада видала інструкцію, згідно з якою переселенню з території Польщі до СРСР підлягали всі громадяни української, білоруської і російської національностей, що проживали в південно-східній частині країни, тобто в Закерзонні. Людей виселяли з тих місць, які порівняно мало постраждали від війни. «Зганяли,— зазначає С. Лузни,— з давно обжитих місць по одній-єдиній причині: вони не були поляками». Парадокс цього явища полягає, на наш погляд, у тому, що затіяна комуністичною владою акція переселення була підтримана підпільною Армією Крайовою, яка підкорялась еміграційному польському уряду в Лондоні і в свою чергу боролася проти нових властей.

В статті під назвою «Лемківська трагедія» невідомий автор писав, що людей, які прагнули виїхати до УРСР, приваблювало безкоштовне навчання рідною мовою, оскільки жадоба до знань віками гнобленого народу була вели-

кою. По-друге, в СРСР обіцяли значну підтримку багатодітним сім'ям, які переважали на Лемківщині. Молодь мріяла про краще майбутнє й пошанування людської гідності знедоленого народу. Але чи не основною причиною такої «добровільної» згоди на переселення стали шантаж і залякування з боку тодішніх польських властей, які ультимативно ставили питання перед лемками. Хочеш залишитись на місці в рідній хаті — неси метрику до Костела, перепишись на поляка, інакше тут жити тобі не дамо. Народ плакав, як на похороні, залишаючи свої рідні гори, але не хотів зрікатися «своїх віри, своєї мови, своєї національної приналежності»⁶.

Про те, що «добровільність» переселенців була вимушеною, свідчать численні листи українців до уряду та партійних органів Києва і Москви. При цьому слід зауважити, що частина українського населення Польщі, яка воліла залишитись на прадідівських землях, висловлювала бажання, щоб ці землі були приєднані до УРСР. Однак уряд СРСР й особисто Сталін, виношуючи імперські плани незворотного включення комуністичної Польщі в сферу свого впливу, йшов на територіальні поступки Польщі. Таким чином, землі за «лінією Керзона» знову залишилися в її складі. «Понад 1 500 сіл Холмщини, Підляшшя, Грубешівщини з містами Холм, Влодава, Красностав, Білгорай, Замостя, Грубешів, Надсяння з Перемишлем і Ярославом, Лемківщина з Саніком і Балигородом та понад 350 меншими і більшими селами відрізані тепер кордоном від решти українських земель», — писав невідомий автор у статті «Торгують українською землею»⁷.

Головною причиною, яка спонукала українців залишати рідні землі, був терор з боку реакційних польських сил. Ось що писали, наприклад, представники громад Грубешівського і Томашівського повітів Холмщини на ім'я Сталіна з проханням про переселення їх до УРСР: «Двадцять років свого існування Польща всіма засобами намагалася знищити нас як народ, то забороняючи користуватися нашою рідною мовою, то забираючи те останнє, що зберігало нас при вірі і нації, знищуючи наші православні церкви. Рік 1938 — був роком генерального наступу шляхетної Польщі на наш народ. До 200 православних церков було знищено на нашій Холмській землі. Для нас з початку існування Польської держави були наглухо заперті двері всіх правлінь, шкіл, установ, попасти в які можливо було лише ціною зради вірі, а тим самим і нації... На наші землі, парцельовані поляками маєтки, політі виключно потом і кров'ю наших предків українців, нам приспалли поляків-осадників, а щоб одержати хоч би один гектар землі, українцю потрібно було те ж саме, що і для того щоб отримати місце при уряді — зрадити вірі і зрадити нації... Польські терористичні бойовики, яким уже було мало окремих актів, почали формальну війну з нашим населенням і з нашими селами. Банди поляків вночі оточували наші села, дотла спалювали наші будинки і знищували всіх наших людей, хто лише попадався. Так, цілком дотла спалили селище Сагрань, де знищено більше 770 чол., Пурковичі — 600 чол., Мирче — 160 чол., Новосілки — 120 чол., Телятин — 35 чол. і багато-багато других сіл. Знищувались не лише чоловіки, а й жінки, діти та старики. Всього знищено більше 150 сіл і знищено до 15 000 чоловік»⁸. Доведені до відчаю сусідами-поляками, українці уклінно просили Сталіна вирішити питання про повернення українських Холмських земель Україні, що входила до складу СРСР.

Подібні листи надходили на ім'я секретаря ЦК КП(б) М. Хрущова, у Верховну Раду УРСР та інші інстанції. Зокрема, жителі с. Жабче Грубешівського повіту в листі до Верховної Ради УРСР писали: «Ми всім селом просимо приєднати нас до Української РСР, бо ми з поляками жити не хочемо. По-перше, вони за 22 роки свого панування знищили наші українські школи, народні дома, кооперативи, не давали навчатися в середніх школах нашим дітям, не допускали нас до роботи в установах, переслідували за свою рідну мову, тюрми були заповнені нашими братами. Зараз, в 1944 році, при німецьких загарбниках польські націоналісти зброєю знищили наше і багато інших сіл, убили сотні людей з нашої волості (дітей, старих жінок і чоловіків). Після такого відношення до українського народу з боку поляків ми не можемо жити разом і просимо уряд УРСР, якщо можливо, приєднати нас до УРСР»⁹. Цього листа підписали 418 жителів села.

Факт терору проти українського населення в Закерзонні засвідчують офіційні особи, які в той час займалися переселенням. Так, заступник головного уповноваженого урядом УРСР по евакуації українського населення Т. Кальченко 31 грудня 1944 р. доповідав у Київ таке: «Відношення аківців (Армія Крайова.— Авт.) до українського населення залишається попереднім. Продовжують мати місце випадки відкритого грабежу з боку аківців худоби, домашніх речей, іншого майна. Це супроводжується вбивствами населення, бажаного евакуюватися»¹⁰.

Далі в цьому документі наводяться численні приклади терористичної діяльності польських бойовиків. У кінці листопада 1944 р. вночі на с. Вінцентієво Владовського повіту напав підрозділ аківців чисельністю до 30 чол. У 21 господарстві забрали коней, одяг, взуття, промтовари, гроші, продукти харчування; 11 листопада в с. Лотове Грубешівського повіту аківці пограбували 7 українських родин, які подали заяви на евакуацію. Пограбовано та мордовано жителів українських сіл Ступниця-Надвещанська, Теревень, Молодятиче та ін.¹¹.

Терор з боку польських шовіністичних кіл підштовхував українців до переселення. Райуповноважений по евакуації по Ярославському повіту С. І. Дудченко взимку 1945 р. доповідав у Київ про значну активізацію польських реакційних елементів. «Щодня,— писав він,— прибуває до нас у канцелярію п'ятдесят делегацій з заявами переселити їх на Україну тому, що поляки не дають життя, проводять поголове пограбування, забирають худобу, продовольство, одяг, українців б'ють, а в багатьох випадках вбивають»¹².

В антиукраїнському терорі, крім підрозділів Армії Крайової, брали участь інші формування, в тому числі міліція, регулярні війська, органи державної безпеки, внутрішніх справ¹³.

У тактичному секторі УПА «Лемко» неподалік міст Сянкіа, Перемишля й Бірчі «польська сталінська влада озброїла шовіністично настроєних селян з 15 польських сел. Ці червоні боївки (так називали їх українські повстанці) розпочали грабунки, підпали і вбивства в українських селах. Розширюючи терор, змушували українських селян переселятися до СРСР, захоплювали покинуті ділянки господарства»¹⁴. «Часом такі боївки,— згадував Степан Стебельський (Хрін),— підкріплені військовою польською залогою з Перемишля й спецгрупами більшовиків, нападали на наші села й вирізували їх у пень. Так було з Березкою, Павлокомою та багатьма селами над Сяном в околицях Динева, Дубецька й Журавиці, не говорячи вже про села біля Порохника, Жальчуги, Переворська й Радимна»¹⁵.

Переглядаючи документальні матеріали, свідчення очевидців, наукові дослідження, в яких оповідається про винищення українського населення у Закерзонні, важко утриматися від думки, що переслідування українців відбувалося за мовчазної підтримки як польських комуністичних властей, так і сталінського режиму. Більше того, доведено, що польська більшовицька влада заохочувала до цих дій місцевих шовіністів. Радянські представники евакуаційних комісій також не докладали зусиль щодо захисту потерпілих, хоча мали в своєму розпорядженні частини НКВС і дислоковані там регулярні війська.

Можна погодитись з окремими дослідниками (учасниками тих подій), що за допомогою терору організатори переселенської акції сподівалися швидше упоратися з виселенням українців у східні райони УРСР.

В. К. Яблонська, яка була свідком тогочасних подій, згадує про виселення її сім'ї до України: «Восени 1944 р. новий уряд Польщі з військовою радянською комендатурою примушували українців виїжджати у східні області України. Звертались односельчани з проханням не виселяти нас, але відповідь була однозначна: «Не хочеш ехати тепер, убегийш потом в одних подштаниках». Погроза була не безпідставна. Пізніше, коли ми вже були на Запоріжжі, в кінці 1944 року чи на початку 1945 (не пам'ятаю), газета «Правда» повідомляла, що понад 80 сімей нашого сусіднього села Верховина загинуло від рук польських банд. Думаю, що влада дивилася на цей геноцид крізь пальці»¹⁶.

Так об'єктивно склалося, що в цей період місцеве українське підпілля було малочисельним і не могло протистояти польським силам. У квітні 1944 р. з Волині на Холмщину прибули 2 курені із загону Острожського, сотня «Вовки» під командуванням Ягоди-Черника. З Карпат на Посаяння прибула сотня УПА з куреня «Сіроманці» під командуванням Яструба. Згодом сюди почали прибувати члени УПА, які організовували кушові відділи самооборони (КВС). Зокрема, восени 1944 р. в край прибув сотенний Громенко, який привів 32 стрільці. Їх було розподілено по певних місцевостях, і з місцевої молоді бійці почали організовувати самооборону. На околиці Перемишля діяв Сухий (Крилич). Зусиллями стрільців у 23 селах організовано КВС, які охороняли жителів від нападів польських терористів¹⁷. І все ж для ефективної боротьби з нападами сил бракувало.

Як згадував сотенний Хрін (Степан Стебельський), ворожі місцеві загани на той час були значно сильніші й краще озброєні, мали явну перевагу. Головною базою їх зосередження були Перемишль і Сянік. Крім того, у 12 великих селах та містечках знаходились добре укріплені дільниці із залогою по 20—100 озброєних бойовиків. Час од часу «збиралася така червона польська боївка з кількох станиць, разом яких кількасот чоловік, і напала на села, вбиваючи свідомих селян та інтелігенцію, палячи села й грабуючи»¹⁸.

Однак, незважаючи на малочисельність, повстанці озброювались, згуртовувались і виступали на захист українського населення. Гаслом українських стрільців у цей період їхньої боротьби були слова, продиктовані самим життям у відповідь на геноцид: «Хочеш жити — боронися й бий. На смерть треба відповідати смертю».

Діючи в секторі «Лемко» (в околицях міст Сяніка, Перемишля, Бірчі), де терористична діяльність польських шовіністів набула особливого розмаху, сотенний Хрін у своєму зверненні до населення змушений був підкреслити, що неодноразові заклики припинити винищення українського населення не мали позитивних наслідків. Слід наголосити, що повстанці не жадали сліпої кривавої помсти, а вважали за належне покарати винних у злочинах, скоєних проти українського народу. Терористів знищували стільки, скільки ними було знищено українських селян, і палили таку ж кількість польських хат, скільки згоріло українських. «Всюди ясно говоримо, що це помста за напад, за наших замордованих селян, за наші спалені хати і за наше пограбоване майно. Наказую повідомити боївкарів, що віднині за кожне вбивство будемо відповідати вбивством, за підпал — підпалом. Не вільно забивати жінок, дітей і старих. Так нам наказує наша революційна мораль, хоч ворог чинить інакше, коли нападає на наші села»¹⁹, — наказував Хрін.

Весною 1945 р. на Холмщину переходять частини УПА під командуванням Штиля, Куліша, Ворона, Шумського. На Посаяння повертається 11 сотень УПА та 3 відділи ВО «Маківка». Активну боротьбу з польськими підпіллями й легальними бойовиками вели підрозділи УПА, очолювані Реном (В. Мізерський), Бродичем (Р. Грубельський), Хроном (С. Стебельський), Бурлакою (В. Щегольський) та ін.

В Закерзонні було створено власну політичну й військову організаційну структуру, хоча як частина УПА група «Захід» підпорядковувалася головному командуванню на території України. Закерзонський край поділявся на три Тактичні Відтинки (ТВ): «Бастіон», «Данилів» і «Лемко», об'єднані у Військову Округу УПА «Сян», на чолі якої стояв Ярослав Онишкевич (Орест). Крайовим провідником був Ярослав Старух (Стояр), керівником служби безпеки був Петро Федорів (Дальнич).

Захищаючи українське населення від терору та фактично примусового переселення, командування УПА не раз зверталося до польських офіційних і неофіційних осіб, польського і українського населення краю з відозвами, в яких правдиво змальовувало політичну ситуацію в Закерзонні. Так, у жовтні 1944 р. серед населення було поширено кілька листівок за підписом командира групи УПА «Захід». «Український народ! На твоїй землі,— говорилося в одній із них,— поляки хочуть творити собі «демократичну Польщу». Яка це «демократія», то бачимо вже наочно: розбій, грабунок, арешти невинних

людей, биття, нелюдські катування, мордування невинного українського населення, врешті, планове цілковите знищення тебе — вивіз»²⁰. Листівка закликала не залишати рідної землі.

В листівках наводились численні приклади масових пограбувань, знущань, убивств українських селян. Повстанці переконували польську громадськість, що вони виступають за співпрацю з поляками і об'єднання зусиль у боротьбі проти будь-яких поневолювачів, зокрема проти сталінського режиму. УПА намагалася роз'яснити населенню імперську, тоталітарну природу радянської влади, наміри Сталіна встановити в Польщі комуністичний режим. Діячі УПА закликали поляків позбутися антиукраїнського шовінізму, зверхнього і зневажливого ставлення до українського народу. «Закликаємо все польське суспільство цього терену на боротьбу з бандитами — агентами Москви, покидьками польського народу, з тими, що, будуючи сімнадцяту Радянську республіку, дискредитують на міжнародному форумі визвольну боротьбу польського народу і тим самим виключають польський нарід з могутнього проти-большевицького фронту і стоять на перешкоді упорядкування українсько-польських добросусідських взаємин»²¹.

Тим часом польські бойовики не вгамовувалися. Як зазначає І. Ф. Лемкін, вони «терором змушували населення на виїзд до Росії. Якщо населення відмовлялося від виїзду, то бандити справлялися з ними скоро: палили хижі, а майно грабували. Народ знаходився в розпачливому стані. В той трагічний час на порятунк лемкам прийшла Українська Повстанча Армія. Вона розпочала боротьбу з бандитами. Бої були тяжкі і завзяті. По довгих змаганнях Повстанча Армія почала ліквідовувати польські банди»²².

Справді, боротьба УПА на захист українців Закарпаття набрала впертого, жорстокого характеру. Впродовж місяця (з 15 квітня по 15 травня 1945 р.) відділи УПА розгромили понад 20 дільниць польської міліції, покарали мешканців польських сіл Борівниці та Вязовниці за неодноразову участь в анти-українських погромах. Майже в кожному зі змішаним населенням селі представники УПА провели збори поляків та українців, роз'яснили свою точку зору на існуючу ситуацію, закликали польське населення до співпраці з українцями, своїми споконвічними сусідами.

Внаслідок збройної боротьби та пропагандистської роботи польський терор вдалося частково припинити. УПА почала контролювати значну територію, що дістала назву Української Повстанської Республіки²³.

На контрольованих територіях УПА виконувала всі функції державної адміністрації, організовувала допомогу попаленим, пограбованим українським селам чи поодиноким господарствам за рахунок менш розорених — їм виділялася худоба, коні, збіжжя, сільськогосподарська продукція. Потерпілі сільські громади діставали в своє розпорядження лісові ділянки. Військові підрозділи УПА допомагали вдовам, сиротам, дружинам стрільців вчасно проводити польові роботи.

Яскраві свідчення про події на території Української Повстанської Республіки залишив уже згадуваний вище командир УПА Степан Стебельський (Хрін): «В терені зорганізовано систему постачання. Встановлено постійні приділи харчування. Навіть проїжджі — кіньми, підводами чи роверами — повстанці отримували на приділові картки з магазинів харчі й інші предмети щоденного вжитку. Постали наші малі фабрики, що виробляли тютюн з етикетками УПА, цигарки, пасту, мило й шкіру. Селяни виварювали сіль, робили мазилу до обуви, зброї і возів. Працювали швальні білизни, мундирів, взуття, робітні шкарпеток, панчіх, светрів, бандажів, рушників тощо... Працюють кузні й слюсарні, де направляють зброю, доробляють потрібні частини. Проводиться збірка всієї зброї й амуніції. Ведеться облік українського й польського населення. Вся мужва, способна носити зброю, зареєстрована. По селах відбуваються переписи хорів та театральних гуртків»²⁴.

Без перебільшення можна стверджувати, що діяльність УПА, спрямована на поліпшення життя українського населення, мала велике значення не лише в плані матеріальної, а й моральної підтримки, об'єднання зусиль в обороні ютчого краю. В цьому зв'язку варто навести слова Я. Старуха (Стояра): «Не було тепер між нами бідних і багатих, але були тільки українці, об'єднані

разом у спільній долі і неолі спільним горем, спільною боротьбою і спільною великою надією у своє визволення і вільне життя»²⁵.

Термін переселення українців з Закерзоння до УРСР завершився в липні 1945 р., та уряди УРСР і Польщі продовжили дію угоди, хоча значна частина українських жителів краю відмовилась покидати рідні землі. В останньому значну роль відіграла агітаційна та бойова діяльність УПА. Аби прискорити темпи переселення і вклатися в новий термін (визначений до 1 серпня 1945 р.), головний уповноважений уряду УРСР по переселенню М. Підгорний 4 липня 1945 р. звернувся з листом до прем'єр-міністра польського уряду Осубка-Моравського, де зазначав, що в ряді повітів, зокрема Любачівському, Ярославському, Перемишлянському, Лисковському, Грубешівському, Влодавському, Томашівському, евакуація українського населення фактично зупинилася, оскільки в цих повітах створилися політичні обставини, за яких українське населення позбавлене можливості вільно заявляти про бажання евакуюватися. Причину цього М. Підгорний вбачав у діяльності формувань УПА та Армії Крайової, які стали на перешкоді переселенської акції. Ці твердження навочевидь суперечливі: як ми вже зазначали, підрозділи УПА справді прагнули у можливий спосіб перешкодити переселенню українців з Польщі до УРСР, бо йшлося про прадавню українську землю. Аковці ж, навпаки, намагалися чим скоріше зігнати українське населення з дідовщини за межі Польщі, грабуючи і мордуючи український люд.

Гадаємо, що така оцінка ситуації радянською владою була потрібна останній для того, щоб сформулювати основну вимогу до польських властей: «Ми вважаємо,— зазначав М. Підгорний,— необхідним звернутися до вас, Пане Прем'єр-Міністр, за сприянням. Зокрема ми просили б дати вказівку військовому командуванню про розміщення тимчасово до кінця евакуації в перелічених районах необхідних військових частин Війська Польського для боротьби з бандитизмом, щоб таким чином створити умови для успішного закінчення евакуації...»²⁶

Цитуємо витяг із довідки заступника Народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строкача від 15 листопада 1945 р.: «На клопотання НКВС УРСР через тов. Л. П. Берія Тимчасовий Польський Уряд виділив дві дивізії Війська Польського для боротьби з бандами УПА і забезпечення евакуації українського населення на території Польщі»²⁷. Таким чином, боротьба на Закерзонні вступила в нову фазу. Польські частини спільно з радянськими прикордонними підрозділами та відділами НКВС брали безпосередню участь у насильницькому вивезенні українського населення. Про це свідчать спогади тих українців, які пережили всі страхоття переселення. Так, А. В. Халанич згадує (стилістика збережена): «В 1945 році польська регулярна армія спалила наше село Кальницю. Мою маму розстріляли і багато людей. Так ми жили на цьому згарищі, хто яку будку збив і так жив, а хто подався на друге село, так мучився народ, голод, холод... В травні 1946 року приїхала так звана «карна експедиція, котра не рахувалася з людьми, збивали людей і гнали як послідних собак, гнали на станцію. На станції сиділи під голим небом, під дощем по дві-три неділі, а то й місяць. Дальше грузили, як худобу, в товарні вагони і везли без води, без гарячої їжі, люди по дорозі мліли, вми-рали»²⁸.

В квітні 1946 р. почалося переселення Сяноцького, Ліського та інших повітів Лемківщини. «Бачачи близьку загрозу, все населення, заховавши в землю все майно, втікало в ліси. Військо Польське входило в села і заставляло лише пусті оселі. Розлучені вояки кидалися демолувати (трошити) обстановку і палити опустошені села. На ліси повели облави. Від половлених людей відби-рали увесь дорібок, а їх самих, одберлих і побитих, без шматка хліба, гнали на станцію Загір'я»²⁹. Військові підрозділи Війська Польського захопили людей із сіл Березовиця, Кам'яне, Воля Петрова, Мокре, Морохів, Явірник, Карликів, Полонна, Вислік Горішній, Вислік Долішній та ін.

Люди опиралися насильницькому виселенню, однак під впливом жорстоких дій Війська Польського, голоду, хвороб, пограбунків змушене було виїздити до УРСР. Чотири рази польські військові підрозділи спільно з загонами НКВС робили облави на с. Завадка Мороховська (Сяноцький повіт). Село

було вщент спалене, пограбоване, загинуло багато людей, зокрема дітей та старих. 28 березня 1946 р. під час проведення другої облави частина жителів втекла до лісу, а частину зігнали на площу перед школою, і тут капітан НКВС виголосив промову, в якій заявив, «що вистріляє всіх до одного за те, що село не хоче йти під советську владу». Було наказано відібрати 11 чоловік, яких і розстріляли на очах присутніх: І. Масюху, Т. Масюху, М. Масюху, М. Клечина, В. Добрянського, Д. Шуркала, С. Козлика, Д. Кирслейза, М. Нечистого, І. Біласа, Т. Біласа. 8 липня солдати Війська Польського раптово напали на с. Терка (Ліський повіт), замордували 38 чоловік, спалили 28 садиб, пограбували майно³⁰. Подібних прикладів можна навести багато.

В умовах терору, організованого польськими урядовими і неурядовими збройними формуваннями, УПА була єдиною силою, яка боронила українське населення Закерзоння від фізичного винищення. Її підрозділи не допускали до сіл каральні загони Війська Польського та частини НКВС, знищили залізничні колії, станції, мости, лінії зв'язку. Командири упівських збройних формувань допомагали місцевому населенню створювати загони самооборони, виконували функції державної адміністрації, допомагали розореним селянам усім найнеобхіднішим.

Продовжуючи боротьбу за захист українського населення, частини УПА в цей період спрямовували удари на головні укріплені міста: Бірча, Олешніч, Кузьмина, Нова Гребля, на передмістя Перемишля і Любачева. 1 вересня 1945 р. на шосе Белз — Варяж вбито 19 польських міліціонерів. 15 вересня знищено міст на шосе Кропича — Будомир, пошкоджено міст на шосе Любачів — Рава. Впродовж вересня стрільці провели ще цілий ряд бойових операцій, висаджуючи в повітря мости, залізничну колію, телефонну мережу, опорні пункти. 5 жовтня відділи УПА захопили залізничні станції Кристинопіль і Сокаль-Забужжя. Було знищено вагони, призначені для вивозу населення, а людей, що чекали від'їзду до УРСР, повернено додому³¹.

Бойові формування УПА широко використовують партизанську тактику, вельми ефективну в боротьбі проти регулярних польських військ. Стрільці УПА виявляють велику відвагу і мужність, і навіть оточені «... б'ються героїчно до загибелі з найбільшою погордою смерті, всі, як один, ранені самі себе вбивають, щоб не здатися ворогові. З таким противником польське військо не могло дати собі ради»³².

За польськими даними в 1945 р. органи МО (Міліції Обивательської) зазнали таких втрат: 1411 міліціонерів убитими, 1410 пораненими, 1940 полонених повстанцями³³.

На початку січня 1946 р. загін повстанців під командуванням Коника оволодів добре укріпленим містом Бірчею, в якому налічувалося 1,5 тис. солдатів Міліції Обивательської та НКВС. У ніч з 6 на 7 січня стрільці раптово атакували місто, зав'язався жорстокий бій, повстанці пробилися до центру міста. Вуличні бої точилися до самого ранку. Ворог втратив 70 вбитими і 150 пораненими. Загинули 23 повстанці, 22 одержали поранення. В цьому бою загинув полковник Коник, сотенний Ореський і чотовий Павленко³⁴.

За неповними даними протягом лютого-липня 1946 р. підрозділи УПА здійснили понад 50 великих і малих операцій, диверсійних актів, оборонних дій. Серед них значною була операція в Равні 1946 р., проведена спільно з польською антибільшовицькою організацією «Воля і незалежність» (ВІН), і в місті Грубешові. Знищено міцно укріплені будинки НКВС, УБП (Ужонд Безпеченства Публічного), звільнено в'язнів, вбито понад 30 чоловік. Втрати повстанців: 1 вбитий, поляків — з ВІНу — 4 вбитими, 3 пораненими³⁵.

Отже, переселення українців з Закерзоння до УРСР здійснювалося в жорсткій збройній боротьбі. Від вересня 1945 р. до липня 1946 р. з краю було виселено 280 тис. українських селян, з обох сторін були значні людські втрати.

Однак збройна боротьба УПА на Закерзонні тривала. Наступний її етап пов'язаний із польською операцією «Вісла», розпочатою 28 квітня 1947 р. Шість дивізій польського війська оточили українські села, відділи НКВС і чехо-словацьких прикордонників, заблокували кордони на сході й півдні. Операція мала на меті не лише виселення українців та поляків, а й повне

знищення угруповань Української Повстанської Армії (поляків виселяли з тим, щоб позбавити УПА повної підтримки з боку місцевого населення).

В західні й північні райони Польщі було депортовано 150 тис. українського люду. Виселення українців було підтримане польською громадськістю. Значною мірою це пояснюється протиріччями між українським і польським населенням, свідомо загостреними фашистами і більшовиками в часи війни. Територія Закерзоння знелюдніла.

Почалося суцільне прочісування лісів з метою ліквідації підрозділів УПА. Повстанці чинили запеклий опір, однак без підтримки населення вони не могли виграти натиск переважаючих польських сил. За таких обставин головне командування УПА дало наказ окремими загонами пробиватися на захід, решті перейти на територію УРСР для продовження боротьби з сталінським тоталітарним режимом, який розгорнув «радянізацію» західноукраїнських земель з усіма її кривавими наслідками.

В повоєнні роки тенденційна польська пропаганда всіляко наголошувала на тому, що УПА здійснювала фізичне винищення поляків в Закерзонському краї, і старанно замовчувала факт польського терору проти українського населення Польщі.

Польська демократична громадськість засудила ганебну і злочинну операцію «Вісла», поставила питання про припинення дискримінації української меншості, яка тривала до останнього часу.

Нині, коли Україна і Польща розбудовують свої держави, необхідно відновити історичну правду — не задля роз'ятрування болючих питань, які належать минулому, а задля зміцнення взаємної поваги і довіри, не затьмарених жодними фальсифікаціями.

¹ Киричук І. Історія УПА.— Тернопіль, 1991.— С. 40.

² Лемкин Н. Ф. История Лемковщины.— Нью-Йорк, 1969.— С. 202.

³ Ковалевський З. Польська демократична громадськість мусить знати правду про Українську Повстанську Армію // Україна. Наука і культура.— 1991.— С. 76.

⁴ Літопис УПА.— Торонто, 1987.— Т. 16.— С. 134.

⁵ Лузны С. Темные воды «Вислы» // Комсомольская правда.— 1990.— 29 августа.

⁶ В. П. Лемківська трагедія // Наше слово.— 1992.— 11 серпня.

⁷ За Українську державу.— 1944.— 11 грудня.— Т. 11.— Ч. 5.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі ЦДАГО України).— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 790.— Арк. 20.

⁹ Там же.— Спр. 791.— Арк. 21.

¹⁰ Там же.— Спр. 1470.— Арк. 170.

¹¹ Там же.— Арк. 171, 173.

¹² Там же.— Арк. 58.

¹³ Ковалевський З. Польська демократична громадськість...— С. 77; Мірчук П. Українська повстанська Армія 1942—1952.— Мюнхен, 1953.— С. 163, 167.

¹⁴ Ковалевський З. Польська демократична громадськість...— С. 77.

¹⁵ Хрін С. Крізь сміх заліза. Хроніка 1944—1945. Спогади.— Мюнхен, 1953.— С. 91.

¹⁶ Щерба Г. Історична правда про переселення українців з Холищини в 1944—1947 рр. У спогадах самих переселенців з відстані 45 років // Визвольний шлях.— 1991.— № 11.— С. 1376—1377.

¹⁷ Хрін С. Крізь сміх заліза...— С. 90—91.

¹⁸ Там же.— С. 91.

¹⁹ Там же.— С. 111.

²⁰ ЦДАГО України.— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 790.— Арк. 88.

²¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942—1952.— Мюнхен, 1953.— С. 168.

²² Лемкин Н. Ф. История Лемковщины.— Нью-Йорк, 1969.— С. 212.

²³ Мірчук П.— Українська. Повстанська Армія...— С. 170.

²⁴ Хрін С. Крізь сміх заліза...— С. 127—128.

²⁵ Літопис УПА.— Торонто, 1987.— Т. 16.— С. 137.

²⁶ ЦДАГО України.— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 1470.— Арк. 228.

²⁷ Там же.— Спр. 1471.— Арк. 65.

²⁸ Щерба Г. «Евакуація — депортація» українців з Лемківщини в 1945—1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях.— 1991.— № 9.— С. 1106.

²⁹ З українських земель за лінією Керзона // Самостійність.— 1946 р. (Зберігається в архіві Служби Безпеки України).— Спр. 376.— Ф. II.— Арк. 413.

³⁰ Там же.— Арк. 413, 416.

³¹ Киричук Ю. Історія УПА...— С. 41.

³² Літопис УПА.— Торонто, 1987.— Т. 16.— С. 143.

³³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія...— С. 179.

³⁴ Літопис УПА.— Торонто, 1987.— Т. 16.— С. 163.

³⁵ Мірчук П. Українська Повстанська Армія...— С. 183.

Володимир РИЧКА

«КРОЙНИКА» ФЕОДОСІЯ СОФОНОВИЧА

«Кройніка» Феодосія Софоновича — викладача та ректора Києво-Могилянської академії, ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві (1655—1677 рр.) znana як яскрава пам'ятка української історичної думки. Текст Софоновича, що складається з трьох частин («Кройніка о Русі», «Кройніка о початку і назвіску Литви», «Кройніка о землі Полської») разом з його джерелознавчо-історіографічним дослідженням підготували до друку Ю. А. Мицник та В. М. Кравченко.

Тут уперше подано найповніший нарис біографії Феодосія Софоновича, схарактеризовано його творчий доробок, вміщено у додатках його твір «Повість о чудесах св. великомучениці Варвари» та «Виклад о церкви святої», а також невідому раніше редакцію третьої частини «Кройніки», доведену до 1691 р. Встановлено місце народження Софоновича (Київ), рік його смерті (1677 р.). При публікації «Кройніки» була проведена велика пошукова робота в архівах та рукописних відділах бібліотек Києва, Москви, Санкт-Петербурга, а також Польщі та Швеції. Це дозволило залучити до видання всі наявні списки й редакції частин «Кройніки», в тому числі й два невідомі досі списки вищезгаданої редакції «Кройніки о землі Полської», що допомогло визначити ті списки, які найкраще передають текст втраченого оригіналу.

Особливо цікавою є та частина дослідження, де аналізуються використані Софоновичем джерела. Тут доведено, що в основі твору лежать польські хроніки М. Стрийковського, О. Гваньїні, П. Пясецького та вітчизняні літописи часів Київської Русі і козаччини. Останні, певно, найважливіші, бо обік народних переказів і власних спостережень автора вони у «Кройніці» є джерелом оригінальних звісток. Таким чином, першорядне місце тут займає не збережена у чистому вигляді редакція українського літописного зводу кінця XIII ст., близька до Хлебниківського літопису, але не тотожна йому. Це джерело умовно було названо «Золотоверхим» літописом. При описі козацької доби Софонович покладався на втрачені літописи, умовно названі Ю. А. Мицником «Традиційним» та «Уманським».

Серед проаналізованих у передмові оригінальних звісток варто згадати бодай дві. Так, звістка «Кройніка» (1064 р.) проливає світло на невідомі досі причини втечі князя Ростислава Володимировича з Новгорода до Тмутаракані. Друга, — заснована на монастирських переказах, відносить заснування церкви Золотоверхого монастиря не до 1108 р., а до більш раннього часу.

В дослідницькій частині книги обґрунтовується виняткова популярність оригінальної редакції українського зводу кінця XII ст. в Україні XVII ст., наводяться нові аргументи на користь достовірності «Історії Російської» В. М. Татищева. Аналіз історичних поглядів Софоновича відзначається точністю і ретельністю, що є безумовним достоїнством видання. Адже «Кройніка» загалом є компілятивним твором, і дослідники мусили уважно проаналізувати кожну звістку та її джерела, аби визначити позиції Софоновича й ті нові моменти, які він уносив при творчому опрацюванні джерел.

У висвітленні історії України Софонович займає виразну національну позицію. Велику увагу він приділяє періоду Київської Русі (близько сорок відсотків тексту пам'ятки), яку вважає невід'ємною складовою України. Софо-

нович розвиває теорію «Галич — другий Київ», і хоч вважає спокревених давньоруських князів рівновеликими, але чітко розрізняє історію Київського, Чернігівського та Галицько-Волинського князівств, з одного боку, й історію Північно-Східної Русі — з другого, якій він приділяє мінімум уваги.

У дослідженні висвітлено вплив «Кройніки» на українську та російську історіографію XVII—XVIII ст., насамперед, на «Синопис», «Обширный Синопис Руський», «Хронограф» Пантелеймона Кохановського, Чернігівський літопис, «Ядро російської історії» О. І. Манкієва. З'ясовуються також деякі важливі питання українського літописання, зокрема, наводяться серйозні аргументи на користь авторства київського «Синопису» (на думку дослідників, його творцем був економ Києво-Печерського монастиря Пантелеймон Кохановський).

Разом з тим рецензоване видання не позбавлене недоліків. У «Додатках», на наш погляд, доцільно було б умістити тексти не опублікованих досі універсалів-привілеїв українських гетьманів (І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Многогрішного) та королів Речі Посполитої (Михайла Вишневецького та ін.), даних на маєтності Золотоверхому монастиреві за часів Софоновича. Варто було б дати також автограф Феодосія Софоновича, що зберігається в Центральному державному архіві давніх актів (Ф. 124, 1649 р.— № 4.— Арк. 45, 56 зв., 57 зв.), зразки почерків різних списків та редакцій «Кройніки». Видання збагатили б і листи Софоновича, опубліковані свого часу в «Актах ЮЗР» та листи до Софоновича від чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Більше уваги варто було б приділити й витокам історичних концепцій Софоновича у творах українських православних письменників-полемістів кінця XVI — початку XVII ст.

Сказане не применшує значення книги. Поява цієї ошатно оформленої пам'ятки є помітною подією українського літописознавства та археографії.

ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА.

Нові книги.

У Вінніпегу (Канада) побачила світ унікальна праця *Леоніда Білецького* під назвою «*РУСЬКА ПРАВДА Й ІСТОРІЯ ЇЇ ТЕКСТУ*». Ця робота не має собі рівних щодо порушеної тематики. В додатку до праці є повний текст (122 статті) «Широкої Руської Правди», цього стародавнього українського збірника законів, складеного, на думку Л. Білецького, в 1113—1116 рр. за правління великого князя Володимира Мономаха ігуменом київського Свято-михайлівського монастиря Сильвестром. Подається також окремо текст «Короткої Руської Правди» (43 статті), що своїм корінням сягає у IX ст. і представляє в основному судову практику великого князя Ярослава Мудрого та його синів.

Смолий В. А., Степанков В. С. «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ». Соц.-політ. портрет.— К.: Либідь, 1993.— 502 с.— Богдан Хмельницький — гетьман, політичний діяч, полководець, дипломат, просто людина — всі ці поняття знайшли висвітлення в книзі.

Таїса КІВШАР

НЕДРУКОВАНІ МАТЕРІАЛИ АВТОБІОГРАФІЇ СОФІЇ РУСОВОЇ

У колі української інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. вирізняється Софія Федорівна Русова-Ліндфорс (1856—1940). Засновниця першого українського дитячого садка в Києві і першої громадської бібліотеки на Чернігівщині, почесний член Харківського товариства розповсюдження серед народу грамотності, член чернігівської «Просвіти», секретар Ради київської «Просвіти», фундатор і співробітник педагогічно-освітнього місячника «Світло», вона була людиною виняткових заслуг.

С. Русова брала участь і у відродженні Української держави. Як член Української Центральної Ради, вона очолювала Департамент дошкільної і позашкільної освіти Міністерства освіти УНР, стояла біля джерел заснування української національної школи, видавництва «Українська школа», була організатором I та II з'їздів Товариства «Просвіта», головною метою яких полягала у створенні національної позашкільної освіти, автором численних монографій, підручників, статей, виступів, рецензій, входила до редакції журналу «Книгар», обіймала посаду професора Київського Фребелівського інституту, а пізніше — Кам'янець-Подільського Українського Університету.

Змушена жити поза межами України з 1922 р., Софія Русова продовжувала плідну працю — професор Української господарської академії (УГА) в Подєбрадах, пізніше — професор Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Керувала кафедрою педагогіки, написала чимало праць з проблем шкільництва та позашкільної освіти. Крім того, Софія Русова була почесним членом Союзу українок у Празі та почесним членом товариства «Просвіта» у Львові, голозою Української національної жіночої Ради

у Празі, доктором соціології Українського соціологічного інституту у Празі.

Увагу дослідників історії української культури сьогодні привертають документи і матеріали, пов'язані з духовною спадщиною і практичною діяльністю С. Русової, які умовно можна поділити на кілька розділів.

До першого з них належать праці, видані в Україні і Росії, — монографії, курси лекцій, підручники, статті, спогади, рецензії, виступи. Ці матеріали майже відсутні в найбільших книгозбірнях України і є букіністичною рідкістю. До другого розділу треба віднести документи, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) — рукописи книг, рецензій, виступів, автобіографія (особистий фонд С. Русової № 3889-с). Зокрема, ненадрукованими залишилися праці «Соціальне виховання, його значення в громадському житті», «Освіта на Україні», «Національна школа», «Практичні поради по вихованню дітей», «Оповідання для малих дітей», «Середньовічні університети». Про практичну діяльність С. Русової дають уявлення документи і матеріали з фондів Міністерства народної освіти УНР (Ф. 2582), Міністерства освіти УНР (Ф. 2581), Міністерства народної освіти Української Держави (Ф. 2201).

Окремий розділ складає багата епістолярна спадщина С. Русової, що зберігається у Відділі рукописів ЦНБ ім. Вернадського АН України в особистому фонді О. О. Русова (№ 159). Певну групу становлять праці й документи закордонних книгозбірень та архівів. Цінним джерелом для висвітлення життєпису С. Русової є «Автобіографія». В цьому документі наведені нові факти, які відсутні в опублікованих спо-

минах С. Русової, інші — уточнені і доповнені.

В особистому фонді С. Русової (№ 3889-с) зберігається два варіанти «Автобіографії». Один — рукописний закінчений, другий — машинописний, незавершений. Обидва без підписів і дят, проте, зв'язуючи на наведені факти, їх можна датувати 1931 р.

Біографічні дані, викладені особисто Софією Федорівною, дозволяють зрозуміти, що вона завжди лишалась самостійною, вельми вольовою, яскраво індивідуальною. Подаємо обидва варіанти «Автобіографії».

РУКОПИСНИЙ ВАРІАНТ (зберігаємо орфографію автора).

«Народилася 18 лютого 1856 р. в селі Алешня Чернігівської губ. на Великій Україні. Батько мій псаломник Ліндфорс був шведського походження, а мати Анна Жерве — французького. Я до 10 літ жила в Алешні з батьками і старшою сестрою. Мати померла коли мені було 4 роки. Вчил сь в Київі в Фундуклеєвській Гимназії яку 14 літ закінчила з золотою медалью. В 1871 батько помер. Ми з сестрою відкрили в Київі перший Фребелівський Дитячий Сад². В 1873 почались мої щирі зносини з українськими діячами — Дрогомановим, Лисенко, Старицьким, Рудченко, Чубинським³ і др. В нашой хаті стелилися перші українські вистави — Чорноморський Побут, Різдвяна Ніч Лисенко. В 1874 р. я переїхала до Петербургу де в той час жив Олександр Олександрович Русов⁴ і ми з ним побралися і жили з уроків, перебуваючи і там в українських колах Костомарова, Гайдебурова⁵ і др. В 1876 р. поїхали в Прагу де О. О.⁶ видав перше безцензурне видання Кобзаря Т. Шевченка. Там у нас народилася і через 4 місяці померла донька Людмила. Покінчивши з виданням Кобзаря ми повернули до дому, в Чернігів, де мій чоловік працював в Статистичному Бюро при Земстві. В мене родився син Михайл⁷. Відкрила в себе в хаті маленький дитячий сад який дуже скоро поліція закрила як «нелегальний». В 1879 р. Бюро було зкрито за [...] лібералізм. О. О. купив 15 дес. землі в Борзенському повіті⁸, хотілось осісти в «народ» помагати йому в його свідомості, культурі — в усьому. Збудувати гарну хату на 4 кімнати, стайню, колодезь —

працювали всімі коло усього. Гарно було, навкруги ліс, а з другого боку Борзенський степ. Приїздили до нас революціонери народники, земці ліберали — Петрункевич, Савич⁹ приходили й селяне. З водились дружні зносини. Та грошей бракувало хоча б на саме елементарне життя. Пішли обоє на заробітки я в Алешню вчити своїх племянниц, чоловік на статистичне описання Ніженського повіта і почалось інтелігентно пролетарське життя.

В 1881 я була заарештована в Київі за зв'язки з народовольцями¹⁰. Дев'ять літ тяглись політичні переслідування я переходила з однієї тюрми до другої, з тюрми попадала під поліцейський догляд і обратно в тюрму. Дівчі з арештовували і мого чоловіка, заарештовували сина мого Михайла, перекидали нас за зловредну діяльність з одного міста до другого — Херсон, Чернігів, Полтава, Петербург. Скрізь мій чоловік працював по статистиці, а я — працювала по педагогіці — мала свої хатні дитячі садки, багато писала і захоплювалась громадською завжди революційною акцією. В початку 900-х р. переїхала до Києва (1909).

В 1915 році помер мій чоловік за час евакуації висших шкіл Київських до Саратова. Залишилась я з сином Юрком¹¹ без коп[ії] на чужині, где поміг Комерційний інститут, де був мій чоловік професором, поміг Зінківський¹² директор Фребелевського інституту Київського¹³ де я теж професувала, син здобув уроки, захопившись працею коло евакуйованих українських селян, якомсь прожили.

Літом вернулись до Києва, знов продовжувала лекції в Фребелевському інституті в Комерційній школі П. Холодного (вчила фран. мову). Коли Україна стала вільною Республікою т. Стещенко¹⁴ призвав мене до Міністерства Освіти як Директор Департаменту Пошкільної і Дошкільної Освіти, яким я залишилась до 1921 р., коли перейшла в Каменец-Подільський Університет як лектор педагогіки. В 1920 р. по дорученню Червоного Хреста їздила з Черняхівським¹⁵ і галичанами оглядати польські табори, де гинули наші полонені і арештовані люди. Улаштувала шпиталь під Кам'янцем-Подільським. В кінці 1921 дівчі були арештовані за спробу утекти з Кам'янця, але в декабрі нам пощастило з Олею¹⁶ переїти по льоду Збруч без грошей, без усяко-

го одягу, в чужій шубі. Але гелічани і наші емігранти прийняли мене як рідну, одягли, обігріли, дали гроші на дальшу путь, і ось на новий 1922-й рік я вже у сина в Бадені під Віднем. Заробляю писанням, рятували Вировий¹⁷ і Черкасенко¹⁸, щось друкували, щось платили, гарно було. Потім (милій дорогою) Шаповал¹⁹ прикликав в Подєбради лектором французької мови²⁰, потім професором педагогічних наук в Педагогічному інституті в Празі²¹. Виступав на з'їздах Консервативного Інтернаціоналу [...] в Гаазі, в Копенгагені, в Римі усе те саме про Україну говорила, з її неволю і страждання, на педагогічних з'їздах, Гендельберзі, в Празі, Женеві. Мала скрізь успіх але найбільший в Римі, користувалась симпатіями європейського громадянства. Живу на еміграцію 9-й рік, читаю лекції, пишу книжки, статті, читю виклади і сумую безмежно...» (Без підпису і без дати).

МАШИНОПИСНИЙ ВАРІАНТ.

«Народилась в 1856 році в с. Алешні Чернігівської губернії. Вчилася в Фундулеєвській гімназії, в Києві закінчила в 14 літ з золотою медаллю. В 1871 р. по смерті батька разом із сестрою Марією Ліндфорс відкрила 1-й в Києві Дитячий Сад. В 1874 р. вийшла заміж за Ол. Ол. Русова, переїхала до Петрограда де учителювала в 2-х міських школах. В 1875 р. поїхала в Прагу видавати Кобзаря. В 1876 р. вернулася і в Чернігові улаштувалася — Ол. Ол. статистиком, я працювала в місцевій

громадській бібліотеці²², збирала на ранених у турецькій війні. По закритті Чернігівського Статистичного Бюро купили хуторець під Борзною і там народничали. Училася фельдшерству, щоб ближче підійти до народу. З захоплювалася політикою, ближче усього стояла до партії народолюбів. Сиділа в 5-ти українських тюрмах і весь період 1881-99 майже постійно або висиджувала в тюрмах, або була під гласним надзором поліції, витримала 15 обисків. Усе це було і за загальні справи політичні і за українські. Життя було не урівноважене, постійно мінялось, доводилось постійно переїздити з одного місця на друге по вимогам адміністрації проти Ол. Ол. і проти мене. Куди не закидала доля відкривала неофіційні Дитячі Сади в Чернігові, Херсоні, Полтаві. Приймала участь в пресі — Одеський Вісник, Єлісаветградський Вісник, Харківські вісті, Руська Мисль, Руське Богатство, Український Вісник, Руська школа, Вісник Воспитання, Світло (була в редакції). Писала популярні книжки на російській і українській мовах.

Складала підручники грамматики, першу французьку книжку, географію, педагогічні книжки. Читала лекції по педагогіці і по дошкільному вихованні і на курсах учительських — в Києві, Воронежі, Валках, Саратові, Катеринославі, Вінниці і др. місцях. По вищих школах в Києві, Катменці, Празі, Подєбрадах. Приймала участь і в різних культурних товариствах в російських і українських». (Наступна сторінка відсутня).

¹ Русова С. Мої спомини // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття / Під ред. акад. М. Грушевського. — К., 1928. — Кн. I—III.

² Фребель Ф.-В.-А. /1782—1852/ — німецький педагог, прихильник всестороннього розвитку дітей з урахуванням їх вікових і національних особливостей. Фребелівські товариства, які об'єднували педагогів, діячів народної освіти й лікарів-педіатрів, займалися поширенням ідей Фребеля, відкривали дитячі сади і курси для підготовки вихователок і керівниць дитсадків. Фактично С. Русовою 1871 р. було засновано у Києві перший український садок.

³ Драгоманов М. П. (1841—1895) — політичний і громадський діяч, учений і публіцист; Лисенко М. В. /1842—1912/ — композитор, піаніст і громадський діяч; Старицький М. П. /1840—1904/ — письменник і громадський діяч; Рудченко П. Я. (Мирний Панас) /1849—1920/ — письменник; Чубинський П. П. (1839—1884) — етнограф і громадський діяч.

⁴ Русов О. О. /1847—1915/ — земський статистик, етнограф, фольклорист і громадський діяч. 1875—1876 рр. видрукував у Празі перше повне видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Професор Київського комерційного інституту, автор близько 40 наукових праць з проблем статистики.

⁵ Костомаров М. І. /1817—1885/ — історик, письменник, публіцист; Гайдебуров П. /1841—1893/ — журналіст, видавець російської газети «Неделя», співробітник «Основи».

⁶ Мається на увазі О. О. Русов.

⁷ Русов М. О. /1876—1909/ — політичний діяч, прихильник еволюційного соціалізму, автор статей на політичні теми, один із засновників РУП, діяч УСДРП.

⁸ Борзна — смт Чернігівської обл. на р. Борзні.

⁹ Петрункевич І. /1843—1928/ — чернігівський земський діяч у 1860—1870 рр., згодом лідер партії кадетів, член І Державної Думи (1906 р.).

¹⁰ Мається на увазі народництво (рух різночинно-демократичної інтелігенції на буржуазно-демократичному етапі вільної боротьби в країні).

¹¹ Русов Ю. О. /1895—1962/ — біолог, іхтіолог, дійсний член НТШ, вищу освіту здобував у Києві та Відні, з 1920 р. лектор, згодом доцент українських вищих шкіл у Чехо-Словаччині, 1930—1941 рр. — директор секції Рибальства в Національному Зоотехнічному інституті в Буча-ресті, з 1947 р. — науковий співробітник університету в Монреалі. Автор близько 30 наукових праць і статей з проблем іхтіології.

¹² Зінківський В. /1882—?/ — психолог, педагог, професор філософії Київського університету /1912—1919/; 1918 р. — міністр Ісповідань кабінету Ф. Лизогуба, з 1919 р. в еміграції в Белграді, Празі, Парижі.

¹³ Жіночий Фребелівський інститут, заснований у 1908 р. Київським фребелівським товариством для підготовки працівників з дошкільного виховання. В 1920 р. інститут об'єднано з Київським інститутом народної освіти.

¹⁴ Стещенко І. М. /1873—1918/ — громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник. Член Української Центральної Ради, Генеральний секретар (з червня 1917 р.) освіти, а у січні — лютому 1918 р. — Міністр освіти, здійснював українізацію школи.

¹⁵ Черняхівський О. /1869—?/ — лікар, гістолог, професор Медичного і Ветеринарно-зоологічного інституту (Київ), проходив у справі «Союзу визволення України», подальша доля невідома.

¹⁶ Онука С. Ф. Русової.

¹⁷ Вировий Є. /1889—1945/ — громадський і культурно-освітній діяч, організатор Катерино-славської «Просвіти», 1919 р. — голова культурно-просвітньої комісії Трудового конгресу. В еміграції (Прага) продовжував громадську діяльність, був співробітником журналу «Книголюб», членом Українського товариства прихильників книги.

¹⁸ Черкасенко С. /1876—1940/ — письменник, драматург, педагог. На замовлення Міністерства освіти УНР складав читанки і букварі для українських шкіл. З 1919 р. в еміграції у Відні, з 1929 р. жив поблизу Праги.

¹⁹ Шаповал М. /1882—1932/ — політичний і громадський діяч, публіцист, соціолог. Член Української Центральної Ради і Малої Ради, Міністр пошт і телеграфу УНР; був членом комісії по виробленню IV Універсалу Центральної Ради; 1921—1923 рр. — співзасновник українських вищих шкіл — Української Господарської Академії в Подєбрадах /1922/ і Українського Педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі /1923/.

²⁰ Українська Господарська академія (УГА) — Українська висока технічна школа в Подєбрадах, замінена 1922 р. Українським громадським комітетом у Празі на чолі з М. Шаповалом при фінансовій підтримці міністерства закордонних справ Чехословацької Республіки.

²¹ Український високий Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова — педшкола у Празі, відкрита 1923 р., як дворічна школа учителів для нижчих шкіл і позашкільної освіти. З 1925 р. — чотирірічна, з завданням підготовки також учителів для середніх шкіл.

²² У 1876 р. в Чернівці за участю С. Русової було відкрито першу громадську бібліотеку, яка проіснувала понад 10 років.

ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА. НОВІ КНИГИ.

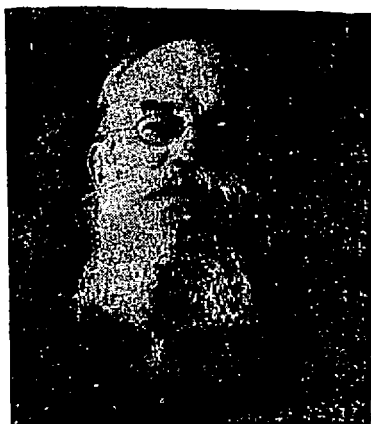
«УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО: ВИТОКИ, ЕВОЛЮЦІЯ, СПАДЩИНА»: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва (Дніпропетровськ, 13—17 трав. 1991 р.). К., 1993. — 175 с.

Коропецький І. С. «УКРАЇНСЬКІ ЕКОНОМІСТИ ХІХ СТОЛІТТЯ ТА ЗАХІДНА НАУКА». — К.: Либідь, 1993. — 187 с. — Книжка професора Темплського університету (США) І. С. Коропецького — це збірка ґрунтовних студій про життя та наукову діяльність українських економістів ХІХ ст., серед яких були такі визначні постаті, як І. Вернадський, М. Туган-Барановський, К. Гаттенбергер, К. Воблий, Т. Войнаровський та ін. Досліджувані ними аспекти економічної науки, які довгий час замовчувалися або спотворювалися в Україні, розглядаються у тісному зв'язку з розвитком економічної думки в Західній Європі.

УКРАЇНСЬКИЙ БОГОСЛОВ

СЛОВО ЗАКЛИЧНЕ І ПРАВЕДНЕ

Проповіді та лист
митрополита Василя Липківського

Нещодавно «Київська старовина» видрукувала нарис про одного з благо-вісників Української Автокефальної Православної Церкви митрополита Василя Липківського («КС» № 5 за 1993 р.). Постать яскрава, самовіддана і трагічна. І, на жаль, ще й досі належним чином в Україні не пошанована. Публікація викликала зацікавлення читачів. Тому редакція вирішила запропонувати читачьому загалу кілька проповідей митрополита Василя Липківського.

Перші дві з них присвячені темам, пов'язаним з Новим Роком та Водохрещем. Підкоряє широта світобачення митрополита Василя, його глибина розуміння життя. Християнська філософія і мораль окреслюються в його працях у протиставленні з філософією поганською та натуралістичною, які нехтували людською душею та совістю і стали однією з причин зневаження людини, у якій відібрали право на духовний зв'язок з вічністю.

Специфіка проповіді у тому, що вона розрахована на широку аудиторію. Митрополит Василь, за свідченнями сучасників, мав талант яскраво, образно, а разом з тим і доступно викласти своїм слухачам богословські постулати. У кожній проповіді він постає як блискучий полеміст, викриваючи свавілля властей і наругу над Церквою, облудність новітніх учень, возведених у статус офіційної релігії, розкриваючи колонізаторську роль московського попівства.

Доля України і українського народу — болюча і пекуча тема проповідей Василя Липківського. Вона неодмінно пов'язана із становищем української Церкви, зневаженої і гнаної як московською Церквою, так і більшовицьким режимом. Особливо зворушливою щодо цього є проповідь «Христова освіта й сліпі бандуристи». Пристрастне слово митрополита вражає глибоким осягненням трагічних реалій життя українського народу, переслідуваного на власній землі.

Митрополит Василь Липківський закликає увесь народ почути «ласкаве слово Христа: Прозрі! Віра твоя спасла тебе!»

Філософія по стіхіям цього і по Христу

(Новий Рік — Колос. 2,8—12)

Вітаю Вас, браття, з Новим Роком, і нехай наводить він нас на добрі думки й почуття, щоб і життя наше на добре поверталось. Св. ап. Павло в цей день дуже влучно застерігає нас, кажучи: «Глядіть, щоб хто не звів вас філософією, пустою облудою по переказу людей, по первотинах світу, а не по Христу». От на цьому застерженні ап. Павла спинимось сьогодні своєю думкою, бо Новий Рік взагалі викликає людей на всякі думки, мудрування, на всяку філософію, звідки що йде, до чого прийде, що нам принесе і т. ін.

Філософія мудрування це є природна властивість і натуральна потреба кожної людини, яка завжди діє в її душі. На те Бог і розум дав чоловікові, щоб він завжди мислив, міркував, мудрував про всякі речі, про все те, що в собі почуває, що навколо себе бачить і чує, робив з нього певні висновки, накреслював на підставі своєї філософії, цебто мудрування, любови до мудрости певні шляхи життя. Особливо такі менти, як от Новий Рік, чи інший видатний день в нашому житті, чи видатна подія в житті близьких наших, чи видатне явище світу, викликають у нас різні думки й мудрування. Тут уже кожний чоловік, так сказати, від колиски до гробу є філософ і кожному вікові людини властивий свій філософський світогляд.

Для малої дитини все, що вона бачить, чує, все для неї нове, все її дуже зацікавлює, все вона, як суха губка, в себе вбирає без розбору і добре, й лихе і всьому радіє. Це є філософія набуття досвіду, філософія прогресу, еволюції. Для молоді все теж зберігає в собі принаду новини; як мудрий Соломон в молоді роки, молодь готова в «Пісні пісень» оспівувати все принадне, творити з нього свої ідеали, але вже не задовольняється лише дійсністю, прагне чогось кращого, вищого, прагне зміни дійсности для досягнення ідеалу. Філософія молоді є теж продовження набуття знання, але разом з тим і філософія протесту проти дійсности, філософія революції.

Для чоловіка дозрілого віку, що вже придбав собі певний запас знання, вже склав собі певний і сталий світогляд, настає пора охорони того, що він придбав і збагачення ним віку молодшого. Він, як Соломон в дорослі роки, готовий викладати свої мудрі приповідки, досвід свого життя для навчання дітей, затримання їх від усяких непевних кроків молодости; це є філософія охорони, консерватизму.

Нарешті для старшої людини, що вже більше нічим не цікавиться, дивиться вже більше по той бік гробу, як для Соломона в старі роки, вже нема нічого нового під сонцем, «все марнота над марнотами», остання доля його — в спокою їж хліб, який маєш, і жди смерти (Екл. 3, 22). Це вже філософія повного застою, реакції.

Отже, і в цей Новий Рік кожний чоловік про себе мудрує, філософує, міркує про своє минуле, майбутнє, про свої бажання, поривання: той, як дитина, безпосередньо тільки радіє, що Новий Рік настав, той, як юнак, до почуття радості додає й деяке незадоволення, ставить свої вимоги до Нового Року, вимагає в нього певних змін, здійснення ідеалів; другий з самозадоволенням хвалить Бога за те, що є, а іншому вже все байдуже, аби тягнувся кусок хліба.

Але, браття, філософія ніколи не залишається в душі кожної окремої людини, вона вимагає, щоб нею поділитися з іншими, вона гуртує людей, настроює їх, кидає на різні досягнення. Не що інше, як людська думка, філософія збурює війни, заколоти, творить певний лад, дає закони суспільного

життя, утворює внутрішні настрої особистого життя. А в кожному народі були і є люди особливо глибокої думки, широкого світогляду, що всі свої думки про життя світу, про життя людства, про досягнення щастя на світі складають до купи, утворюють певні філософські системи, викладають на папері, поширюють до відома й керівництва життя людности. От ці системи мають велике уже суспільне значення, вони саме дають певний напрям життю людства тієї чи іншої доби, і кожний чоловік не тільки сам по собі є філософ, а стає й послідовником тієї чи іншої філософської системи, а часто й провідником її.

От від цих систем, що мають в своїй основі перекази людські та первотини світу, й застерігає ап. Павло вірних. Ці системи можуть уже завести і самого філософа, і його послідовників на кривий, облудний шлях, збити людей з правдивої дороги. Це особливо в часи апостольські небезпечно було для християн, ще близьких до науки Старого Заповіту, бо тоді між жидами, особливо в Александрії, тодішньому осередку поганської філософії, з'явилися вчені, що заходились погодити закон Мойсеїв з поганською філософією.

Вони зберігали всі приписи закону жидівського: й обрізання, й дні жидівських свят, і закони про їжу, про тілесну чистоту, але всьому цьому вони намагались надати якогось символічного, переносного, філософського значення, обсновували їх всякими байками, своїми міркуваннями, поясненнями, що їх апостол називає людським переказом. Але в цьому переказі жидівський обряд набував більш привабливого для християн філософського розуміння, і це могло привести християн до великої спокуси й облуди виконання християнами жидівського обряду, проти чого ап. Павло завжди палко повставав.

Але і сама по собі поганська філософія для християн уже не придатна, бо вона ґрунтується на первотинах, стихіях світу цього. Поганські філософи справді замислювались найбільше над тим, як повстав цей світ, які первісні стихії (елементи) світу цього. Такими стихіями чи первотинами (первнями) світу вважали вогонь, повітря, воду і землю. Інші філософи виводили світ з гармонічного сполучення цих елементів (Піфагор), інші (Платон) в первісних ідеях світу, інші з законів матерії (Аристотель) — у всякім разі, всі шукали основ для філософії в зовнішніх стихіях, в якомусь хаосі, з якого повільно утворювалась світова гармонія.

Але сила всякої філософії не в думках і мудруваннях, а в тій моралі, що з цих думок виникає, в тому життю, що на цих думках ґрунтується. І от як філософія поганська ґрунтується на первотинах, стихіях світу цього, так і мораль поганська є задоволенням природних потреб тіла, так і життя поган є служінням цим природним силам в образі ідолів, всяких богів та богинь, що уявляють собою ці первотини, принади світу.

Не така повинна бути філософія християнська, а також і християнська мораль і життя. Запевне і природа може бути матерією християнської філософії, але тільки як початок її, як первісні елементи, як виявлення в них премудрости і всемогучости Божої. Але головною підвалиною християнської філософії мусить бути Христос, в Ньому живе вся повнота Божества, цебто всякої премудрости, всякої філософії в тілесному образі, в образі чоловіка: Христос є Голова всіх янгельських сил, всякого князівства і влади, тим більше християнин повинен в Ньому мати всю повноту мудрости, всю силу своєї моралі й життя.

Отже, як філософія поганська, а за нею мораль і життя, розтікається по первотинах світу, звернена на служіння їм на їх задоволення, так християнська філософія, мораль і життя мусить бути все звернене на душу людини, усього гріховного, тілесного. З Ним ми й поховані через хрещення, в Ньому для нас і ввесь жидівський закон, в Ньому ми й обрізані, але обрізанням духовним, нерукотворним, цебто звільненням від гріхів і життям, вільним від усього гріховного, тілесного. З Ним ми й поховані через хрещення, в Ньому й воскресли через віру, що Бог воскресив Його з мертвих.

От та філософія, якою повна повинна бути думка християнина і для якої христівська філософія з її переказом людським і поганська з її первотинами світу є лише пуста людська облуда. «Все те є тінь того, що настане, а тіло — Христос» (Кол. 2, 17).

Браття! Чи застереження ап. Павла проти філософії торкається й сучасної філософії? Філософія тепер [набула] великого розквіту й найбільшого впливу на світі, вона, власне, керує зараз світом. Але майже вся сучасна філософія, як і давня поганська, ґрунтується на первотинах світу цього, і природнича, натуралістична. Мало того, вона не тільки не є християнська, не хоче мати нічого спільного з Христом, бореться за повну незалежність від усякої віри і в основі своїй має не Христа, а безвірство. Не дивно, що й мораль людська, й життя людности — все цією філософією звернене до первотин світу цього, до поліпшення зовнішніх умов життя, до використання для нього всіх сил і первотин світу.

Не дивно, що з цих первотин золото стало тепер справжнім всесвітнім ідеалом, що за нього ведуться великі війни, йде невпинна гризня між народами, витрачаються мільйони людности. А внутрішність, а душа людська, совість людська зовсім знехтована, і сам чоловік, за сучасною філософією, є теж первотина, витвір світу і нічого вищого над світом, незалежного від світу в собі не має, і над собою нікого вищого не має, бо й сам є ідолом, хоч не таким, коштовним і привабливим, як золото...

Отже, і сучасна філософія є для нас та марна облуда по переказах людських і первотинах світу цього, від якої застерігає ап. Павло. Безумовно, за порадою ап. Павла: «всього досліджуючи, доброго держіться» (1 Сол. 5, 21), ми мусимо досліджувати й сучасну філософію, щоб іти свідомістю врівні з віком; та і в ній не все тільки зле й облудне. Але приймемо до уваги й другу пораду апостола: «не перетворюйтесь за зразками світу цього, а найбільше дбайте про те, щоб зміцнитись силою через Духа Святого у внутрішньому чоловікові, щоб Христос вселився вірою в серця ваші» (Єф. 3, 16—17).

Нехай же цей Новий Рік настроїть наші думки на ту філософію, щоб, як каже ап. Павло, скинути з себе давнього чоловіка, що тліє в похотях лукавих, а обновлятись духом розуму нашого та одягнутись в нового, створеного по Богові в ширій праведності і святості (Єф. 4, 22—24). Браття! Сумну темряву ночі і густоти туману напустили на життя наше сучасні філософські системи, особливо матеріялістичні. Нехай же з цього Нового Року світло Христове розвіє темряву ночі, знищить туман, щоб і ми в Ньому побачили світло. Амінь!

Благодать Божа — благодать волі і чистоти

(На Водохреща). На всеношній)

Сьогодні ми починаємо велике свято Хрещення Господа нашого Ісуса Христа. Сьогодні вперше благодать Духа Святого зійшла на Христа в видимому вигляді. Бо, як каже св. єв. Марко, як тільки вийшов Христос після хрещення від Івана з води, то побачив, що небеса розкрились і Дух, як голуб, спускався на Нього (Мар. 1, 10). Це ж саме побачив і св. Іван Хреститель, що хрестив Ісуса, він свідчить: Я бачив, що Дух, як голуб, спускався з неба і залишався на ньому (Ів. 1, 32). От через що і велична тайна Хрещення Христового, бо під час нього вперше розкрились перед людьми небеса, вперше

почувся голос Бога як небесного Отця, вперше благодать Духа Святого явилась у видимому вигляді.

Але чого ж явилась тоді ця благодать у вигляді голубиному? Щоб усі вірні знали, що ця благодать вільна, як птиця, чиста, як голуб, що іменно така благодать, вільна і чиста, не залежна від рук людських, небо відкриває і голос Божий призиває. Правда, ця велична Божа благодать явилась в такому вигляді лише в самий урочистий мент життя Христового, той мент, коли настав час прилюдно виявити в Ньому Сина Божого, в той мент, коли Він став на новий шлях в своєму життю на землі — на шлях сповнення всякої правди Божої, щоб став, щоб прийняти для досягнення правди Божої все те, що є найтяжчого в житті до хреста і смерті включно задля спасіння людей.

От іменно в цей мент, коли Христос тільки що погрузився в воду, знаменуючи цим якби свою смерть і похорон (Рим. 6. 3), нам Ним відкрилось небо, сам Отець Небесний засвідчив в цей мент ознаки смерті і похорону Христа: Це є Син Мій улюблений, через Нього я виявляю свою любов до людей. І як найбільш яскрава ознака цієї любові і ласки Божої, ласки від людей не залежної, ласки, навпаки, там, де від людей смерть і похорон, Дух Святий як голуб злинув на Христа і залився на Ньому.

Браття! Хрещення Христа Спасителя, голос Бога, що свідчив про нього, благодать Духа Святого, що зійшла на Нього, все це має безмежно велике значення і для нас усіх, для всіх людей, для всіх народів, бо через Христа, Сина свого, Бог Отець і всіх всиновляє, через Христа і благодать Святого духа посилає на всіх людей, на всі народи, які хочуть сповняти правду Христову і готові прийняти все до її здійснення і переведення в життя. І іменно тоді, коли люди готові погубити, поховати життя виконавців правди Христової, Отець небесний відкриває над ними небо, промовляє до них голосом любові Своєї і як найкращу ознаку любові посилає на них благодать Святого Духа. Вільна, як птиця, ця благодать чиста, як голуб, вона така чиста і вільна, як та свята правда, яку прийшов сповнити, і нас до сповнення її закликати Христос, Спаситель наш.

Браття! І наша свята Церква Українська переживала той жахливий мент, коли люди хотіли її вже поховати, життя позбавити. В той мент і над нашою церквою розкрив Бог небо, виявив до неї свою любов і послав вільну, як птицю, як голуб, благодать Св. Духа свого, коли на Всеукраїнському Церковному Соборі голосом народу обрав і його молитвами відновив повноту благодарного життя нашої Церкви, утворивши наше українське народне священство.

Але от і цю святую благодать священства, вільну, як птицю, чисту, як голуб, премудрі книжники і фарисеї наших часів постарались прибрати до своїх рук, заперти в свій голуб'ятник і не давати їй з неба сходити, а хочуть зі своїх рук випускати її, своїми руками керувати нею і вказувати, на кого вона повинна спуститись,— все одно, як випускають з своїх рук в це слово голубів ті, що їх тримають, щоб вони, вилетівши, покрутившись, знов до їх рук прилетіли.

А де ж небо відкрите? Де свідчення Отця Небесного? Де воля птиці, чистота голуба? Все від рук людських виходить, до тих рук і вертається. Безумовно, де нема неба відкритого, де не чути голосу Отця Небесного, де не відчувається волі птиці та чистоти голуба, там не може бути і дійсної благодати Святого Духа. І ті, котрі хочуть приручити благодать Божу,— з своїх рук її випускати, по своїх розрахунках і міркуваннях нею розпоряджати,— забувають ті пророцькі слова, які ми чуємо в читаннях на Йордані: «Бо не такі мої поради, як поради ваші, і не такі шляхи ваші, як шляхи Мої,— каже Господь.— Але як далекі небо від землі, так далекі шляхи Мої від шляхів ваших і постанови Мої від міркувань ваших,— каже Господь» (Іс. 54, 8—9).

Оця благодать Божа, благодать волі і чистоти, благодать, що в ніщо обернула всі міркування людські, прийшла в нашу Українську Церкву в часи

її відродження через Христа Спасителя, який перший одержав цю благодать в мент Свого хрещення. Хто звів на Христа благодать Св. Духа в мент хрещення? Чи Іван Предтеча, що хрестив Спасителя? Безумовно, ні. Він сам свідчить, що тільки після хрещення побачив Духа, що злинув на Христа. Отже, не чоловік по своїй немоці, а тільки Бог по своїй безмежній любові через Сина свого, а не через людей посилає благодать свою на церкву Христову.

Чого ж єпископи старої слов'янської церкви кажуть, що в нашії Українській церкві нема благодати, бо вони її на нашу церкву не звели? Хіба Бог безсильний послати свою благодать без їх допомоги, на кого Сам захоче? Хіба воля Божа не вища від міркувань людських? Хіба безмежна любов Бога Отця і Його улюбленого Сина не перемагає всяку злобу людську? Але про благодать нашої святої Української Церкви поговоримо другим разом більш докладно.

А зараз прославимо велике свято Хрещення Господнього, в мент якого вперше явилась людям Пресвята Тройця: Бог Отець говорив з неба, Син Божий хрестився, а Дух Святий зійшов на Нього в вигляді голубиному. Всі три Лиця Святої Тройці з'єднались в любові до людей, в їх спасінні, в єднанні з людьми.

Прославимо ж в це свято Пресвяту Тройцю словами молитви до Неї: Надія моя — Отець, пристановище моє — Син, покровиця моя — Дух Святий. Тройце Свята, слава Тобі. Амінь!

Христова освіта і сліпі бандуристи

(Неділя 31 по Трійці).

Ісусе, Сину Давидів, помилуй мене! Так взивав, так кликав до Христа сліпий жебрак при дорозі коло Єрихону, коли почув, що проходить мимо нього великий натовп людей і коли йому сказали, що це йде Ісус із Назарета. Чому сліпий жебрак саме такими словами взивав до Христа? Чому називав його сином Давидовим? Запевне не випадково, не так собі він так кликав. Він підбирав таке ім'я Спасителеві, яке б звернуло на себе не тільки увагу, а й викликало б ласку від Христа, бо він просив від Нього сцілення очей своїх.

Отже, називаючи Христа Сином Давидовим, сліпий жебрак виявив свою певну релігійну свідомість. Може, він цим хотів навіть показати, що він знав обставини Благовіщення про народження Христа, коли янгол сказав Пресв. Діві: Ти породис Сина... і дасть Йому Господь Бог престіл Давида, Отця Його, і Він буде царювати вічно. Сином Давидовим називали Христа навіть високоосвічені в св. Письмі книжники та фарисеї. Так, раз запитав Христос у них: «Як ви думаєте відносно Христа, чий Він син?» Вони відповіли Йому: «Давидів». Тоді Він знов запитав їх: «То як же Давид в душі Божому зве Його Господом, кажучи: Сказав Господь Господеві моему, сиди праворуч Мене? Так коли Давид зве Його Господом, то як же Він син йому?» (Мат. 22, 41). Фарисеї та книжники на це нічого не відповіли.

А от сліпий жебрак ясно і твердо відповів, назвав Христа Господом. Бо коли Христос прикликав до себе сліпого й запитав його, що ти хочеш, щоб я тобі зробив, він сказав: «Господи, я хочу бачити світ!» Отже, сліпий жебрак виявив себе більш освіченим релігійно, з більш світлою вірою, ніж начитані в св. Письмі книжники та фарисеї. В нього були сліпі очі, але душа його, його віра вже була світла, вона вже далеко більше бачила, ніж видючі та вчені єврейські книжники. А коли душа сліпого більше бачила, то краще могла вести людей до світла Христового, ніж сліпі душею вчені єврейські.

Браття! І в наші часи ми часто бачимо в житті, що сліпі жебраки, ці кобзарі, бандуристи, що співають по базарах, що просять хліба, часто більше свідомі, більш високі душею люди, ніж навіть кабінетні вчені. Сліпі жебраки, що примушені завжди перебувати серед натовпу людей, у хвилях розмов людських на базарах, вони, як те сучасне радіо, ловлять в себе всі ці розмови, а сліпі очі дають велику перевагу пам'яті їх, ухам, і вони добре відбивають цей гомін розмов і в своїх співах, виголосах всім передають і, перебуваючи серед натовпу людського, часто самі робляться осередками, джерелом народніх мрій, спогадів, бажань, вірувань. От чому, безумовно, багато сліпих перше побачили Христа духовними очима, а видючі книжники залишились сліпі...

Любі брати і сестри! Коли в історії всіх народів, в його духовному житті багато значать сліпі базарні співці, читачі, то в історії українського народу кобзарі, бандуристи мають величезне значення. Ці сліпці були в нашому народі справжніми вогнищами народної свідомості, народної віри, народної пісні, оповідань про минуле, закликів до кращого. Дійсно, як те радіо, вони вбирали в себе все те добре й те лихе, що хвилювало народне життя наше, всі ті біди, страждання, всі ті війни і муки невольництва, всі кроки піднесення релігійного, національного, і все це відбивали в своїх думках, піснях, казаннях, в своїх жалібних співах.

Так, наші кобзарі завжди були в осередку народного життя. Сліпі, незрячі, вони завжди йшли попереду народних подій, їх освітлювали, накладали на них певні краски. Чи війна, чи який похід, попереду йде кобзар, співає, розважає, звеселяє нарід, надає йому бадьорости. Чи біда, горе, полон, кобзар виливає його в свої жалібні пісні про неволю бусурменську, про кривду народню, втішає, розважає. Чи звичайна весела збірка людей чи молоді, кобзар, як те радіо, і тут всіх забавляє, звеселяє, викладає всі запаси свого знання й мистецтва. А віра православна, а мова народня...

Хіба наші книжники та фарисеї, хіба наші високовчені єпископи та митрополити були справжніми вихователями віри народної, охоронителями її чистоти? Ні, ці вчені та величні вели нарід наш і до римської унії, і до Москви, вони з віри кували зброю для держави, цією зброєю гнітили свій нарід, розбивали його, і він їм часто не вірив, церкви пустіли. А от на базарі народ тісно обступав лірника, слухав його пісні про Лазаря, про потоп, страшний суд і інші канти і підносився своєю вірою, задовольняв своє серце.

А мова рідна? Коли московська неволя вигнала з наших церков нашу рідну мову, наші канти, де вони збереглися? Як до нас схоронилися? У лірників, у кобзарів, у жебраків на базарах. І коли величні представники в нас російської церкви і нації називають нашу мову, наші співи, канти — базарними, то це дійсно так. Лише на базарах у лірників збереглися, заховались до наших часів крихти з того величезного історичного скарбу, який уявляли собою українські давні народні оповідання, думи, канти, співи і який так вперто намагались дошенту знищити наші російські керівники. Отже, величезне значення мають наші лірники, кобзарі і для нашої Матері-України, і зокрема для нашої церкви української. Їм наш народ найбільше мусить бути вдячний і за свою національну, і за релігійну свідомість.

Але, любе братерство! І весь наш народ український в цілому це є великий мірі народ-лірник, народ-кобзар, бандурист. Не даром й найвищий представник нашого народу Т. Шевченко дав своєму головному творові назву «Кобзар» і в своїх віршах, як от «Перебендя» й інших, так гарно малює наших кобзарів. Споконвіку нарід бідує і горює, сидить при битій дорозі, як той жебрак. Повз нього й через нього завжди проходить натовп людей, проходять різні народи, топчуть його, товчуться по його землі, завжди в нього, як на базарі, гомін народів, а він сидить на лоні своєї Матері, «на» нашій не своїй

землі», сидить і просить хліба, і всю його працю і його самого нищать, забирють, калічать, в сліпоті тримають.

А він, бідолашний, сидить, не може піднятися і лише до Христа звертається: Ісусе, Сину Давидів, помилуй мене! Його часто перехожі штовхають, б'ють, кричать, щоб замовк. Але він взиває до Бога: Помилуй мене, дай мені світ бачити! Бо від кого наш нарід може сподіватися світла і волі? Тільки від Бога. Бо в людей, у народів він і був, і завжди залишиться тільки лірником, жебраком, поки не змилюється над ним Бог. Будемо ж від Бога ждати світла і волі і своєю працею над собою, своїм життям заслуговувати її...

Довго наш нарід ждав і благав, та от в наші часи змилювався над нами милосердний Христос і дав нам світ бачити, дав нам утіху будувати свою рідну церкву, визволив нас із неволі, з темряви, з домовини. Нехай же ласка Божа перебуває над нами й надалі, визволить нарід наш і від жебрацтва і поставить на свої власні ноги, «на нашій і своїй землі». Аби між нами не було розбрату, незгоди, зневіри та інших наслідків вікової неволі.

Любе братерство! В наші часи, як ніколи раніш, відбуваються величезні рухи людей і цілих народів, рушили з місця, натовпом ідуть цілі народи. Куди вони йдуть, за ким ідуть, до чого прийдуть? Це все невідомо і трудно передбачати. Але одно можна напевно сказати, що назад вони вже не повернуться. В цьому натовпі зрушився з місця і йде і наш український нарід, ріжними шляхами йде, за ріжними проводирями. Дай Боже, щоб ці шляхи колись зійшлися. Але він уже не зупиниться й назад не повернеться, аби лише не знесилився до краю та не впав. Отже, будемо спокійні, не будемо надто хвилюватись, коли бачимо тяжкі суперечки та розходження в нашому народі — куди, за ким іти. Вони неминучі за сучасного бездоріжжя. Аби осередок наш, аби церква наша була однодушна й єдина.

Але от точаться вже й такі балачки, ніби церква наша українська вже розвалюється, вже народ в ній зневірився, до неї байдужий, вже й зовні вона не збільшується і зсередини надто підривається різними незгодами та суперечками. Будьмо спокійні. Зупинка зовні — річ звичайна в поступі життя, хоч би й не було незалежних перешкод. А тепер вони такі могутні, непереборні. Але розвал зсередини — це неправда. Можуть запевне на верхах бути й незгоди, й суперечки, і, найчастіше, зрада. Можуть наверх забратись і юди-зрадники. Чому не можуть? Особливо в наших умовах життя. І Христос від них не був вільний. Тільки у Христа, як кажуть, був один Юда, а в нас їх значно більше.

Але народ, церква-громада наша, вона як була, так і є, і мусить залишитися одностайна, тверда, міцна, в своєму поступі за Христом не сміє зупинитися й назад не сміє повернути, хоч би й прямувала до Голгофи, як і Христос. Щоб там не було далі, які б пригоди не виникали для нашого народу на шляху його руху в невідоме майбутнє, в які б нетри, провалля його не заводили, церква наша — осередок народній — мусить твердо й непохитно, неухильно йти своїм шляхом, бо шлях цей завжди для неї видний, як сонце ясний: це Христос. З Ним і за Ним вона мусить йти і буде жити і народові своєму збереже життя.

Є наша народня приказка: «А ти, Марку, грай!» На весіллі всякі бувають розмови, сварка, навіть бійка. А сліпий Марко глядить свого діла: він грає, не вгаває. А ти, Марку, грай! Так і на весіллі, чи на праці й змаганнях життя можуть бути всякі і розмови, і розбрат, і розбої, і тяжкі пригоди. А церква наша в цьому різнобарвному натовпі, як той сліпий Марко, не звертаючи уваги ні нащо, мусить пильнувати свого невмирушого діла — «А ти, Марку, грай!» А ця гра, ця пісня і була, і є завжди, і мусить бути одна: «Ісусе, Сину Давидів, помилуй мене! Господи, я хочу світло бачити!» І як же церква наша може схибити, може відстати від Христа або розпорошитись, коли вона в кожному мент чує, всім народом чує ласкаве слово Христа: Прозри! Віра твоя спасла тебе! Амінь!

Омофор Пресвятої Богородиці

Це велике свято — Покрова Божої Матері, що його ми зараз святкуємо, встановлене в Царгороді на спомин досить незначної події. Коли одного разу Царгородові загрожувала небезпека від ворогів, мешканці Царгороду зібрались в церкву Богородиці, т. зв. Влахернську, помолитися, і от св. Андрій, що був тоді в церкві зі своїм учеником Епіфанієм, побачили в церковній бані дивне видіння: спереду стояла Пресв. Богородиця, що тримала на руках своїх омофор (це одіж єпископська, що надівається на плечі й означає служіння людям), покривала ним людей, що молилися. Сама широко молилася за людей, а побіч Неї стояли й молилися з Нею апостоли, мученики і всі святі. Це дивне видіння підбадьорило й утішило людей, а Господь допоміг їм прогнати ворогів.

Подія ця досить незначна, бо на протязі історії багато разів і в землі грецькій, і в російській, і в інших краях, і навіть у нас в Україні, напр., в Почаївській Лаврі, чудесне заступництво Пресв. Богородиці наочно спасало від ворогів. Тому і в самому Царгороді, де це чудо сталося, воно зовсім не святкується. Але от у нас на Україні Покрова — це велике свято, дуже багато храмів у нас збудовано на пошану Покрови Божої Матері. В самому осередкові Українського козацтва, в Запорозькій Січі, була збудована церква в ім'я Покрови Божої Матері. Ясно, що українці святкують в це свято не історичну допомогу Божої Матері Царгородові, а святкують щось інше, далеко рідніше й вартісніше для душі християнина, більш загальне, духовне.

Цим святом українці взагалі відзначають віру православного християнина в небесне заступництво Божої Матері, в її Покрову всього християнського світу своїм матірнім піклуванням. Покрова Божої Матері це є як би відзнака прагнення нашого земного життя до з'єднання з небесним, з Божою Матір'ю і з усіма святими, це є піднесення нашого марного, нікчемного життя до вартості вічного, це наша віра в небесний захист, в небесне керівництво всім, що відбувається в нашому земному житті, і благання про цей захист, і керівництво...

На своїх руках Пресв. Богородиця тримала омофор, що ним покривала людей. Омофор, цебто по-нашому наплечник, це є таке вбрання, подібне до широкого довгого рушника, що його накладають єпископи на плечі під час відправ. Омофор, це є ознака любови Христа, вічного Архiereя, до людей, Його піклування про них, його пастирського служіння людям. Христос називає себе добрим пастирем, що дуже піклується про свої вівці, — бере на власні плечі й несе ті вівці до отари, що відбилися, або заблудили, або пристали (Лук. 15, 5). Так само й Христос всіх людей своєї отари-церкви, як своїх овець, що заблудили або втомилась, несе на плечах Свого всесвітнього піклування до їх спасіння і небесного царства, і цим омофором-наплечником у єпископів, що під час відправ уявляють собою вічного Архiereя-Христа, відзначається вічне піклування Христа про спасіння кожної душі всього світу.

Христос як перший і вічний Первосвященник є перший слуга спасінню людей, що Сам сказав про Себе: «Син Чоловічеський не на те прийшов, щоб Йому служили, а щоб Самому послужити і віддати душу свою за спасіння людей» (Марк. 10, 45). Оцей свій омофор, цебто піклування про спасіння людей, Христос переклав і на своїх угодників, апостолів, святих, мучеників і всіх святих, а передусім на свою Пречисту Матір. Оце служіння Божої Матері спасінню людей, її Покрову всього християнського світу своїм небесним омофором, ми святкуємо в це свято Покрови. На божественних плечах Христа-Спасителя тяжким омофором повисли всі люди, всі народи, всі Його церкви; всім Він служить, всіх спасає, врятовує тих, що заблудили, втомилась,

виносить до свого небесного царства. Отже, цей свій омофор, цю долю служіння всім церквам, всім людям, щоб їх визволити від бід і пригод, Христос поклав і на Свою Пречисту Матір, яка є порятунком і допомогою непохитною для всіх нас, для всього світу християнського. Тяжким омофором повисли на її руки всі наші біди та скорботи,— всі ми грішні, безпорадні,— і Вона, як той «тканий хитон», сплітає з своїх молитов за нас омофор для Сина свого. В цей омофор влітають свої молитви і всі апостоли, пророки і всі святі, що теж, як омофором, обтяжені заступництвом за нас...

От цією вірою у всесвітній небесний омофор, в це заступництво Божої Матері і всіх святих, завжди прийняті були й українці,— під цей омофор прихилились, але з цим небесним омофором прагнули сполучити і свій земний омофор,— своє служіння визволенню і полегшенню життя свого народу. Погляньте на давній образ Запорозької Божої Матері. Як і з яким почуттям дивляться на Пресв. Діву Марію з омофором на руках запорожці — старшина з шаблями за поясом! Яка в їх очах готовність і самим послужити для свого народу,— взяти на себе хоч частину, хоч кінчик того небесного омофору, щоб по ньому добратись до неба через полегшення скорбот та бід свого ображеного, поневоленого народу і в цей спосіб з'єднатися з небом!

За краї цього небесного омофора повинні братись і всі ми, на себе його накладати полегшенням тягарів життя один одного, як до цього закликає нас і ап. Павло: «Один одного тягарі носіть і так сповняйте закон Христовий». В цьому і все завдання церкви й церковного життя, щоб омофор служіння один одному, на спасіння світу й полегшення цього життя, по частинах розібрали, поклали на свої плечі і всі вірні, і з'єднанням з небесним омофором надати йому ваги вічності і могутності...

Браття! Наша Українська Православна Церква, всенародно-соборноправна, знищила в себе єпископське панування над церквою,— визнала єпископів лише як перших слуг своїх, по слову Христа, і повернула єпископському омофорові у себе те значення, яке він мав ще в церкві перших віків, коли він надівався не на царський сакос, а на пресвітерські ризи, що означали «тканий хитон» Христа. Отже, омофорові своїх єпископів наша церква повернула первісне значення — служіння їх не тому чи іншому урядові, а церкві, цебто своєму рідному народові в єднанні з вічним Первосвященником-Христом. Але й весь наш український народ, що склав з себе рідну церкву, прийнявши принцип всенародно-соборноправності, взяв і на себе значну частину церковного омофора, цебто тягару служіння своїй церкві, своєму народові. Отже, наш земний омофор всенароднього служіння, згідно заповітам Христа, спасінню і полегшенню життя нашого народу, мусить єднатися з небесним омофором, що на руках Пресв. Діви Богородиці, святих апостолів і всіх святих, що є в них ознакою служіння всім церквам і народам, всьому світові, і як такий накладається на плечі вічного Первосвященника Христа, що є Агнець Божий, що взяв на себе гріхи світу.

От, браття, яке велике значення вкладає наша церква в це свято Покрови Пресвятої Богородиці. Тут надається велика вартість як заступництву Пресв. Богородиці та всіх святих за нас, так і в певній відповіді з боку церкви Христової, цебто всієї громади вірних — відповіді своєю працею, справжнім братерством, взаємною допомогою в полегшенні життя, в прагненні до спасіння, до єднання з небом. Наша Українська Православна Церква дала вже таку відповідь,— поєднала свій братерський омофор з омофором Пресв. Діви тим, що саме на це свято Покрови Богородиці утворила свій Перший Всеукраїнський Собор 1921 року, і визволилась з-під влади московської церкви, щоб жити своїм вільним життям,— безпосередньо єднатись з небесним заступництвом Божої Матері.

Але багато, браття, ще треба нам перемогти перешкод на шляху нашого визволення й вільного життя; багато ще перетерпіти від ворожого взагалі від-

ношення до нашої церкви, навіть з боку інших церков. Будемо ж благати Пресвяту Богородицю і всіх святих — своїм небесним омофором докрити нас і допомогти в цій боротьбі і терпінні. Але найбільше перешкод до визволення нашої церкви, до єднання її з небесним омофором, уявляє не що інше, як наша власна кволість, несвідомість, наша байдужність, розпорошеність, зрадливість і всі ті сумні наслідки нашого вікового поневолення, які тримають нас, як би закутих в кайдани...

«Розкуйтеся, єднайтеся»,— закликав колись наш народ ще Тарас Шевченко. Але розкуватися самим, розірвати ці кайдани на самих собі — це перевищує наші сили... О Пречиста Діво Богородице! Допоможи ж нам визволити церкву і народ наш від усіх бід і напастей, і самим визволитися від власної неволі та немочі чесним Твоїм омофором!

Амінь!

До Всеукраїнської Православної Церковної Ради

Дванадцятого цього серпня мене викликано було в Г.П.У., де уповноважений по церковних справах слідчий т. Шмідт в різкій формі висловлював мені недовір'я, виговорював мені, що я є ворог Радвлади, що я підігріваю в народі контрреволюцію, шовінізм і т. ін., і взяв з мене підписку про невіїзд із Києва. Хоч ці підозріння і докори тяжкі для мене й персонально, я ще переніс би їх, але як представник церкви віруючого українського народу я не можу, не маю права не реагувати на такі докори й підозріння, бо вони падають темною тінню й на всю церкву, яку я репрезентую, і тому почуваю на собі обов'язок ці підозріння з себе зняти.

Коли я попрохав слідчого Шмідта, щоб він мені з'ясував, в чому, власне, по його відомостях виявляється моя антирадянська діяльність, мені було вказано на промови, в яких нібито є прямі випадки проти Радвлади, і як на конкретний випадок вказано на промову на Трухановому острові 20-го минулого липня, в якій я нібито висловив ту думку, що Радвлада є той біс, якого ми за допомогою Христа виженемо з України. Я дійсно говорив тоді промову на євангельську тему — повість про те, як Христос вигнав бісів з чоловіка. Темою моєї промови було з'ясувати, що коли ми віримо в Бога, як всемогутню всесвітню силу, яка все впорядковує, то як антитезу її мусимо визнати й всесвітню могутню силу зла — по євангелії силу бісовську, — яка намагається перемогти добро. Як на приклад того, що ця сила зла і тепер існує, я привів приклади з сучасного життя: от Радвлада прикладає всі зусилля, щоб задовольнити працею робітників, а безробітних щораз більше виходить на улици, вживаються всі заходи до поліпшення праці в майстернях, а майстерні — нерідко пусті стоять, прикладається увага до поліпшення життя селян, до підвищення хліборобства, а поля горять від посухи, провіщають голод. Очевидно, що є й тепер якась зла сила далеко більш могутня від людей, яка звівець обертає всі зусилля чоловічеські. От це і є та «бісовська» сила, яку ми можемо перемогти й (Арк. 15 зв.) відігнати від себе тільки єднанням з Богом.

Ясно, що по ходу моєї промови й по суті теми Радянська Влада не тільки не виставлялась мною як зла — бісовська сила, а навпаки, як добра чоловічеська сила, яка бореться зі злом, — з найлюдською силою зла, та не може його перемогти. Що дійсно в своїй промові я весь час мав на увазі цю надлюдську силу зла, і я підкреслив і словами апостола, що боротьба наша не

з тілом і кров'ю (не з людьми), а з князівствами, й з властями і з «миродержителями темряви світу цього, з піднебесними духами злоби» — (Ефес. 6. 12); і тільки запеклі вороги нашої церкви, прихильники старого «слов'янського» чорносотенства та свої зрадники-Іуди, що в кожному слові шукають обвинувачення проти мене й української Церкви, могли так перекрутити зміст моєї промови. Більш уже правди було б в обвинуваченні, що я хочу вигнати злих духів з Радвлади, а не вигнати Радвладу з України. Наскільки мені відомо, ніхто з безпристрасних людей, що слухали цю мою промову, не спостерігали в ній ніякого випадку проти Радвлади.

Що відносно того, чи мої промови бурять нарід проти Радвлади, я тільки скажу, що я проїхав сотні сел і майже всі міста України й коли б мої промови підбивали нарід проти Радвлади, то з приводу цього були б якісь донесення від органів Влади на місцях. Чи є ж вони?

По селах і містах Влада ще більш реагує на всякі промови, зосібна людей приїжджих, а ще більш таких відповідальних, як я, і ні разу ніхто з представників Радвлади на місцях мені цього не закидав. Про мої промови були відозви в Харківських й інших часописах, але ніде мене в обуренні народу проти Радвлади не обвинувачувалося. Більш того, в Вашому розпорядженні є офіційні документи про вражіння народа від моїх промов. В м. Богуславі в лютому 1923 р. подав на мене безглуздий донос якийсь, мабуть, фанатик-слов'янист. З приводу цього доносу Шевченківський відділ Г.П.У. затримав мене на три тижні і робив дослід про всі мої промови на селах, де я був, досліджував через своїх агентів не з тим, безумовно, щоб мене виправдати, а з тим, щоб зібрати матеріяли для обвинувачення, і ця справа передана в Київський відділ Г.П.У., але матеріялу для обвинувачення не здобуто.

Це вже є офіційний документ, а не темний наклеп. Траплялось мені говорити в таких випадках, що вже не можна було обминути Радвладу, наприклад в с. Тягуні на Липовеччині, де з церкви (Арк. 16) зроблено театр, але по приговору селян знову було повернено на церкву. Прошу запитати сельраду, як я там захищав Радвладу від несвідомих обвинувачень, як з'ясував повну правдивість Радвлади в цій справі.

В м. Вінниця восени 1923 р. я говорив в Соборі відносно «Калинівського чуда», коли ця подія саме досліджувалась Владою, коли прислуховувались до кожного слова з приводу цього. Прошу запитати, в якому напрямку я там говорив й чи дискредитував Радвладу.

А всякі низькі темні наклепи від чужих й від своїх ворогів, що мають персональні чи загальні причини обурювати Владу проти мене й Української Церкви, — вони шкідливі для церкви та не корисні й для влади: вода життя ще й досі досить мутна, а ті, що своїми доносами та наклепами ще гірш каламутять цю воду, щоб ловити в ній рибу, це і є найбільші вороги нашої Церкви, але й Радвлади.

Я завжди стояв за повну аполітичність Церкви, за невтручання Церкви в будь-яку політику, бо на прикладі Російської Церкви бачив, оскільки припиняються ідеали релігії пристосуванням їх до тимчасових вимог політики, тому й широко вітаю і вітаю закон Радвлади про відокремлення церкви від держави і тепер повсякчас дякую Бога, що ні в яку політику вже можу не втручатися. Але коли вже є підозріння, що я все-таки веду політику, та ще до того й контрреволюційну, проти Радвлади, то нехай же мені й далі роз'яснять — на користь якої ж Влади я обурюю нарід проти Радвлади.

Безумовно, мені скажуть зараз: ви працюєте на користь влади петлюрівської, бо й наш Український церковно-визвольчий рух так уже привикли називати «петлюрівщиною» ті, кому хочеться хоч чим-небудь настроїти Радвладу проти нашої Церкви. Але не кажучи вже про те, що влада Петлюри — це більш мрії минулого, ніж факт сучасності, не кажучи вже про те, що повернення навіть цієї влади поставило б у велику небезпеку питання про відокремлення

церкви від держави, про всенародно-соборноправний устрій Церкви, за що все життя боровся і що тільки при Радвладі здобуто, що й сама Петлюрівська влада могла б прийти на Україну тільки за чужою допомогою — чи польською, чи румунською, чи німецькою, чи іншою. А який же українець погодиться, щоб його матір знову шматували різні сусі- (Арк.16. зв.) ди-«визволителі». Безумовно, я щиро бажав би, щоб всі розсіяні за кордоном українці повернулись додому, але щоб вернулись вони як чесні громадяне Радвлади на допомогу її, а не на зміну її за чужою спиною...

Тим менш підстав для підозрінь, що, підбурюючи народ проти Радвлади, я працюю на користь повернення чи то старого самодержавства Російського, чи Гетьманства Українського, чи нової Денікінщини чи Врангелівщини, чи, нарешті, кадетської чи Керенської «Єдино-неділімської» влади. Для українського народу і його Церкви це була б знову домовина, з якої він тільки що виліз. Який же смисл, яка мета в мене чи в нашої церкви обурювати народ проти Радвлади?

В своїх промовах я висловлююсь проти невірства, проти антихристиянства, проти нерівності панування одних верств громадянства над другими, закликаю до братерства, любови, єднання. Але тільки ворог, який шукає всякої приклички, щоб мене обвинувачити перед Владою, може знайти в моїх промовах на ці теми випадки іменно проти Влади. У відповідь на питання сучасного менту я часто беру приклади в промовах з сучасного життя і як всякий промовець більш звертаю уваги на негативні сторони життя, щоб їх виправити, ніж на позитивні, щоб за них похвалити, хоч завжди в промовах й цих позитивних сторін не мінаю, наприклад, про можливість при сучасній Владі жити українцям своїм рідним церковним і народнім життям, про піднесення життя працюючих, про знищення панства та інше, але проти Радвлади я ні в чому тут не висловлююсь. З'ясовуючи події і явища сучасного життя, я, признаюсь, не раз мусив торкатися й хиб з боку Радвлади, наприклад в відносинах Радвлади до своїх віруючих громадян, до працівників церкви, взагалі до віри та релігійності, але думаю, що і тут я не йшов проти Радвлади, бо вона тим і дорога для народу, що не забронировує себе подібно самодержавству від народу, не вимагає тільки лесті й кадіння до себе, а спільної праці, спільного прагнення до загальної правди й виправлення всіх хиб життя: разом з народом вона працює, разом з народом наживає ті чи інші хиби, разом з народом в боротьбі життя й свідомості їх і перемагає, і виправляє, і всякий громадянин, що бере участь в їх виправленні, працює спільно з Радвладою, а не йде проти неї, хоч би вказував на її хиби.

Я одверто скажу, що в відносинах до церкви і до релігії взагалі Радвлада стоїть ще на хибному шляху, коли вона виявляє себе не безрелігійною, як це повинно бути, а протирелігійною, коли вона, відокремившись від церков релігійних, з'єднала себе з церквою-громадою безрелігійною, проголосивши цю безрелігійну церкву, як старе самодержавство православну, — господствующою в своїй державі, а останні церкви-громади принизила, в порівнянні, в правах з церквою невіруючих. Вільна душа людини ніколи не помириться з односторонністю своєї влади, з нерівністю в правах громадян, в обмеженні одних і підвищенні других тільки за їх релігійні переконання. Але Радвлада уже показала свою чулість до вимог життя. Певен, що і хиби в відношенні Радвлади до релігії скоро стануть тим пережитком, який визнаю безумовно необхідним, щоб в муках перетворення старі умови релігійного життя змінились на нові, більш відповідні і достойні, але поки що Радвлада протирелігійна, і не зовсім безстороння, вона мусить і на себе приймати, бо сама себе підставляє під ті зауваги, які вживаються на захист релігії і загальної правди.

Я не політик, але цілком розумію, що всяка влада, яка замінила б на Україні Радвладу, була б різко-реакційною, бо це закон історії, що на зміну реакційної стає революційна влада і навпаки. І вже одно це робить і персо-

нально для мене, як революційної людини, цілком неможливим не тільки заходи, а навіть бажання про якусь зміну влади на Україні. А як представник Автокефальної Церкви українського народу, я тим більше розумію, що для нашого народу єдиний спосіб здобути вільні і нормальні умови для свого церковного й державного життя,—це співробітництво з своєю революційною владою, перетворення й себе, і її до кращого. Бо коли б на зміну їй прийшла інша, безумовно реакційна влада, то боротьба з нею для нашого народу була б вже непосильною, як це він не раз уже пережив в своїй історії, через те іменно, що волив під того чи іншого деспота, а не дбав про утворення вільного від усяких деспотів свого церковного й народнього життя.

Що відносно шовінізму, то я гадаю, що Український нарід, як і всякий другий, має право на всю повноту виявлення свого рідного життя як в церкві, так і в державі, так і в науці, і в мистецтві та інш. галузях життя,—оце і весь мій шовінізм (Арк. 17 зв.), якщо він тут є. Ніякого панування українського народу над іншими народами, ніякого презирства до життя інших народів в мене, да і в усій нашій Церкві, і в думці не було, як це не раз вже прилюдно виявлялось.

Я висловив цілком щиро і одверто всі свої політичні і національні думки і віддаю себе на Ваш безсторонній суд, чи я є противник Радвлади, чи я є чесний її громадянин, який свідомо повинен ставиться до неї, бо перебувати надалі під усякими підозріннями і докорами в контрреволюції, шовінізмі і ін. мені і персонально тяжко, і не гідно, як представникові рідної вільної еркиви того народу, який будує і свою рідну вільну державу і, утворює своє загальне культурне життя.

Архієпископ Київській і всієї України Василь ЛИПКІВСЬКИЙ.

14 серпня 1924 р.

ЦДАГО України. Ф. 3984.— Оп. 3.— Спр. 169. (Оригінал).

Публікація Арсена ЗІНЧЕНКА та Леоніда ПИЛЯВЦЯ

Іоанн ШВЕЦЬ

Золотава Покрова

Знову золотава і багряна
Осінь роздає скарби свої
И подарує нам святу Покрову
Із святими ласками її.

Знов піду, неначе на науку:
— Матір Божа, розкажи мені,
Мрійному козацькому онуку,
Як серця козацькі огняні.

Ген, перед Тобою пломеніли,
Всю надію кладучи до ніг,
Щиро у молитві лебеділи,
Щоб Вкраїну Син-Ісус зберіг.

І, мольбою сповненому слові,
Нахиляючи чоло Тобі,
Вірили замоленій Покрові
И волю здобували в боротьбі.

Матір Божа, ми повиростали.
Розгубили віру на вітрах.
А доквіл недоля і вандалі
Руйнували нам до щастя шлях.

Постихали у вустах молитви,
Ой як збиткувались з наших мрій!
Але знов стаєм на правічну битву,
Знов за волю, хоч бракує сил.

Воскреси ж ти нас, Свята Покрово.
Надихни, як давніх козаків,
Хай спаде нам слава знову.
Із благословених тих віків.

Богоматеринська Покрово,
Ти над Україною стоїш.
И золотаво-чиста і багряна
Скарби осінь роздає свої.

Анатолій ДЕНИСЕНКО

ПЕРШИЙ МИТРОПОЛИТ УКРАЇНИ-РУСИ МИХАІЛ

Про першого високого ієрарха православної церкви Руси-України «Київський синопис» 1823 р. повідомляє скупі: «Михаил I, святой, родом сирин, присланный от Константинопольского патриарха Сергия, был до 992 года, в коем преставился. Святые мощи его почивают открыто в Печерской большой Успенской церкви: а прежде до 1730 г. почивали в Антониевой пещере»¹. Синодики чи поминальники, що зберігалися в церквах, називали лише імена митрополитів, без жодних відомостей про них. Так, поминальний синодик Вишгородської церкви св. Бориса і Гліба, складений не раніше XVI ст., молитву «...великому князю Володимиру и первоначальному митрополиту Киевскому Михаилу, крестившему при Володимире землю русскую». У Софійському синодику 1532 р. читаємо: «Преосвященным митрополитам Киевским и всея Руси: Михаилу, Леонтию, Иоанну, Феопемту и др.» В інших синодиках порядок розміщення митрополитів нерідко порушувався здебільшого від бажання складачів.

Зазначимо, що серед дослідників минулого, та й зараз² тривали дискусії щодо особи першого митрополита Руси-України. Автор схиляється до версії переважної більшості істориків української церкви, що все-таки ним був св. Михаїл.

Скільки часу продовжувалася діяльність першого митрополита за браком відомостей визначити складно. Деякі джерела обумовлюють чотири роки, проте є всі підстави довіряти Новгородському літопису, що засвідчує прибуття в Русь наступного митрополита Леонтія у 991 році.

Ким за походженням був першосвятитель Михаїл? Одні дослідники вважають його греком, інші — болгариним³. У цій суперечці більш аргументована версія В. Калининкова: «більшість сказань називають його сириним (сірійцем). Греком він міг бути названий як присланий з Греції від грецького патріарха; до визнання його болгариним могла призвести думка щодо доброго знання слов'янської мови, тому, власне, такий первосвятитель і потрібен був на той час, коли головне завдання його полягало у місіонерській діяльності серед слов'яно-руських племен. Остання обставина, до речі, не може бути у протиріччі з сірійським походженням митрополита Михаїла, тому що і сірієць, мешкаючи серед слов'ян, також мав можливість вивчити слов'янську мову і стати здібним до місіонерства серед слов'яно-русів»⁴.

Митрополит Михаїл, обраний серед інших ієрархів цариградським патріархом за найздібнішого виконати місію первосвятителя нової церкви, направляється до Корсуня до князя Володимира, який раніше звернувся з проханням до патріарха направити йому святителя. Яку вдачу мав Михаїл? Певне таку, яка мала належати керівникові нової єпархії християнської церкви, якій Божою волею покладена складна і важка місія. Степенна книга дає про нього стислу і водночас вичерпну характеристику: досить поважний, з глибокими знаннями, мудрістю наділений, милосердний і милостивий, має життєвий досвід, здебільшого добрий, інколи вимогливий і жорстокий, якщо того вимагають обставини.

Як засвідчують давньоруські літописи, князь Володимир приязно поставився до Михаїла. Між митрополитом і світським володарем склалися дружні стосунки. Михаїл став для князя радником і духовним наставником. Вплив досвідченого пастиря відчувався у багатьох справах запровадження христия-

янської віри в Русі-Україні. З благословіння Михаїла князь Володимир в Корсуні спорудив церкву. Прибувши до Києва, митрополит навіртає до християнства князівську сім'ю. По завершенню цієї місії, як засвідчують Степенна книга та Никонівський літопис, відбулася спільна рада великого князя з духовництвом, де йшлося про впровадження християнської віри у Києві. По місту розійшлися священники, які у своїх проповідях закликали послідувати за прикладом князя Володимира і прийняти нову віру. Водночас князь також розіслав у всі куточки міста своїх посланців, які гучно сповіщали про збір мешканців на березі Дніпра і Почайни. В разі непослуху жителі підпадали під княжий гнів. Знаючи сувору вдачу Володимира, кияни зібралися у призначене місце. Сюди ж прибули митрополит Михаїл з духовенством, князь Володимир з боярами, які раніше прийняли хрещення. Люди зайшли у воду, а священники, стоячи на березі, читали молитви, мастили святим елеєм і миром, давали настанови.

Згодом митрополит відвідує Новгород, Суздаль, Ростовську землю, де повертає слов'ян до християнства. Є дані, що завдяки впливові Михаїла навернувся до християнської віри печенізький князь Кучюга...

Якось під час масового хрещення людей з митрополитом трапився такий випадок. Молода матір, яка тримала на руках немовля, ненароком впустила його у воду. Дитя втопилося. Коли мати на березі безутішно оплакувала дитину, Михаїл звернувся до Бога з молитвою. Щирі, переконливі слова влады дійшли до Всевишнього і трапилося чудо: дитя ожило.

Митрополит Михаїл, як людина вчена і мудра, розумів, що досягти успіхів у поширенні християнства можна лише за умови широкого розвою освіти. Тому організація училищ у Києві стає його постійною турботою. Первосвяtitель особисто слідкував за навчанням, давав поради вчителям, як необхідно вчити та виховувати дітей з тим, щоб з них згодом виростали багаті розумом і знаннями, добрі вдачею будівничі руської землі.

Літописні сказання не зафіксували день смерті Михаїла. Перші відомості про поховання митрополита зустрічаємо у каталозі Сильвестра Косова «Патерикон» (1635 р.), Афанасія Кальнофойського «Тератургима» (1638 р.). Печерський архімандрит Інокентій Гізель і київські митрополити Самуїл Миславський і Євгеній (Болховітинов) дотримувалися версії своїх попередників про поховання митрополита Михаїла спочатку в Десятинній церкві, а потім перенесення його мощей до печери святого Антонія при ігумені Феоктисті.

Власне повідомлення Сильвестра Косова про мощі митрополита Михаїла стало початком на шляху до канонізації цього подвижника впровадження християнства в Русі-Україні. Після цього ім'я Михаїла згадується в церковних книгах. Однак остаточна, офіційна канонізація святителя, завершилась значно пізніше, лише наприкінці XVIII ст. з дозволу російського Синоду.

Життя і діяльність першого митрополита Русі-України Михаїла — подвиг святителя у справі поширення хрещення і просвітництва серед слов'ян, залучення наших прашурів до високого духовного служіння Богові.

¹ Киевский синопис.— К., 1823.— С. 74.

² Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні.— Рим—Нью-Йорк., 1965.— С. 264.

³ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности...— Киев, Спб., 1900.— І. 26: Дублянський А. Українські святі.— Мюнхен., 1962.— С. 63.

⁴ Калининков В. Митрополиты и епископы при св. Владимире // Труды Киевской духовной академии.— 1888.— № 7.— С. 529.

Ігор ІВАНОВ

ЄФРЕМ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ

Доля цієї людини вражає своєю трагічністю, незвичністю і подвижництвом. Ставного, вродливого та дужого юнака насильно оскопили. Такий потворний звичай мав тоді широке розповсюдження не лише у Візантії, але й в Київській Русі. Скопцям доручали наглядати за жіночою половиною князівських та боярських палат. Отож Єфрем до чернечого постригу змушений був прислужувати при дворі князя Ізяслава Ярославича. Завдячуючи розуму, юнак досить швидко досяг високого становища: став боярином, головним домоправителем і улюбленцем князя.

Однак майбутнього святого не приваблювали знатність, високі посади і багатство. Душа його прагла до високого, чистого і безкорисного. Він все частіше розмірковував про смисл життя, істину. Завжди з співчуттям ставився до хворих, немічних людей і страждав від того, що не мав змоги їм допомогти. Всі ці роздуми, сумніви, чи так він живе, спричинили, що 1054 р. Єфрем супроти волі великого князя прийняв постриг. Сталося це в печері засновника Києво-Печерської лаври преподобного Антонія.

Князь Ізяслав страшенно розгнівався. Адже до преподобного Антонія пішов один з найулюбленіших його соратників. Князь навіть збирався за це розігнати чернечу братію. Лише велика княгиня умолила князя відмовитися від свого замислу. Остерігаючись великокняжої немилості, Єфрем змушений був залишити Київ і податися до Константинополя. Там молодий чернець знаходився кілька років, суворо дотримуючись правил монастирського життя. Тим часом під талановитим керівництвом преподобного Феодосія Печерського обитель перетворилася в монастир. Виникла необхідність мати власний монастирський статут. У 1063 р. преподобний Феодосій звертається до Єфрема з проханням зарадити у цій справі. Молодий чернець з старанням та ентузіазмом поставився до виконання доручення своїх братів. У складеному ним статуті Єфрем поряд з чернечими обов'язками зазначив вимоги піклуватися про хворих і прочан. Ці пропозиції охоче сприйняв преподобний Феодосій, влаштувавши біля нового монастиря двір з церквою святого Стефана для утримання жебраків, сліпих, калік.

Біля 1072 р. князь Всеволод Ярославич викликав Єфрема з Константинополя і призначив на Переяславську єпископську кафедру. За час служби у князя Єфрем набув значних статків, які й вирішив віддати на користь церкви і стражденим. За його благословінням у Переяславі збудовано церкву святого Михаїла, закладено церкву святого Федора.

Новопризначений єпископ турбувався про облаштування єпархіального міста та інших міст єпархії церковними будівлями. Окрім того, він споруджував лікарні на зразок візантійських ксенодохій чи шпиталів з безкоштовною допомогою стражденим, чого раніше не було в Київській Русі. За новим статутом притулок належало надавати немічним монастирським старцям. За правило призначалося обмивання у бані, куди ченці ходили безкоштовно. При церквах розпочали будувати бані, щоб люди до святого причастя були чисті тілом. Єфрем організував широку мережу лікарень і забезпечив безплатне лікування.

Минув час. Численні лікарні, започатковані переяславським єпископом Єфремом, поступово об'єднувались з церковно-приходськими і монастирськими благодійними закладами Русі. Лікарні, які виникли на засадах християнського милосердя, збереглися при церквах і за татаро-монгольського ярма, і за інших важких періодів життя наших прашурів. Протягом семи століть вони рятували людей.

Єфрем залишив земне життя за різними джерелами 1104 чи 1105 року. Похований був у Переяславській кафедральній Михайлівській церкві. Мощі перенесено в ближні печери Києво-Печерської лаври. Деякі дослідники історії церкви вважають, що Єфрем був митрополитом України-Руси. 28 січня святкується пам'ять святого Єфрема Переяславського.

Вітаємо!

У 1993 р. відзначили 30-ліття появи «Українського Історика», офіційного видання Українського Історичного Товариства (УІТ) і єдиного українського історичного журналу поза межами України. У 1963 р. д-р Любомир Винар започаткував видання журналу, зорганізував редакційну колегію й часопис став репрезентативним виданням української наукової історіографії. Завдяки йому українська історична наука мала змогу розвинутися на Заході. В Україні не був можливий вільний розвиток історіографії через русифікацію і фальсифікацію історії комуністичною партією, а на Заході історики доволі часто тенденційно подавали український історичний процес в дусі російської і советської схеми історії Східної Європи. УІТ і «Український Історик» стояли на сторожі історичної правди про Україну і виправляли фальшиві концепції советських та західних дослідників, одночасно оприлюднюючи нові дослідження.

З ретроспективи 30-ліття можемо ствердити, що журнал повністю виправдав своє існування, в ньому сьогодні працюють історики з України і діаспори, які спільними силами відроджують українську наукову історіографію. В Україні він є винятково популярним виданням, від 1990 р. до редакційної колегії журналу входять провідні історики з України (д-р Михайло Брайчевський, Ярослав Дашкевич і інші). «Український Історик» сьогодні є одним із найважливіших видань, присвячених вивченню різних періодів і явищ української історії, а також опрацюванню нової наукової схеми історії України, базованої на схемі М. Грушевського та його послідовників. З великою подякою і шаною згадуємо будівничих «Українського Історика», які відійшли у вічність: Олександра Оглобллина, Наталію Полонську-Василенко, Петра Курінного, Ярослава Пастернака, о. Іреней Назарка, Миколу Чубатого, І. Витановича та інших співробітників, завдяки яким журнал розбудувався і став основним виданням української історичної науки.

Тепер, по довгих роках наполегливої праці, із закликом звертаємося до громадянства допомогти нам розбудувати матеріальну базу журналу і тим самим посприяти розбудові української національної історіографії в Україні та поза її межами.

Крім видання «Українського Історика», УІТ планує серійне видання монографій, присвячених окремим періодам української історії, неперіодичне видання, присвячене джерелам до історії України, ретроспективну українську історичну бібліографію і нарис української наукової історіографії.

ПРЕЗИДІЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

«Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Науково-популярний та літературний журнал. Видавався у 1882—1906 рр. Відновлений у 1992 р. Головний редактор П. П. Толочко.

Літературні редактори Л. Є. Мечова. В. В. Полковенко.
Технічний редактор Ю. Дакно.

Редакція розглядає рукописи, подані в першому примірнику машинопису, і не завжди поділяє позицію авторів публікацій.
При передруку посилання на «Київську старовину» обов'язкове.
Рукописи не рецензуються і не повертаються.

Здано до складання 04.11.93. Підписано до друку 17.01.94. Формат 70х108¹/₁₆. Високий друк. Папір друкарський № 1. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарб.-відб. 14,18. Обліково-вид. арк. 14,2. Тираж 10 000 пр. Зам. 3—318.
Адреса редакції: 252015, Київ-15, вул. Січневого повстання, 21, корп. 19. Тел. 290-85-84.
Поліграфкомбінат «Україна». 254119, вул. Дегтярівська, 38—44.

Народні строї Поділля. Середина ХІХ ст.

**уклавши свої гроші у Лісбанку
ви можете отримати
найвищі дивіденди — 25 процентів місячно.**

Довший термін вкладу — вищі прибутки на вклади:
— вклад на три місяці принесе вам 250 проц. річних
— вклад на шість місяців принесе вам 280 проц. річних
— вклад на рік — 300 проц. річних

ЧЕКАЄМО НА ВАС У ЛІСБАНКУ

Адреса Київського відділення Закарпатського
акціонерно-комерційного Лісбанку:
Київ-151, вул. Народного ополчення, 1
Тел: 276 43 87; 276 60 96
Київ-1, Майдан Незалежності, 2
Тел: 228 02 31.